

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijk en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

GESCHIEDKUNDIGE BESCHRIJVING

VAN DE

STAD BREDA

EN HARE

OMSTREKEN,

DOOR

A. J. van der Aa.

MET PLATEN EN KARTSINNEL'S.

GORINCHEM, BIJ
J. NOORDUYN EN ZOON

1845.

CONINKLUKE BIBLIOTHEEK

0325 3256

Digitized by Google

13.63.

17

BESCHRIJVING
VAN
BRE. A EN HARE OMSTREKEN.

ubi Nassaviatn suspectant Nādes areen
Merkiades junctae Naīsin, Ada.

J. H. Hozufft.

Daar, waar de Nimf der Aa, met 's Markstrooms Nimfenstoet,
Op Nassau's burgten staart, en dartelt aan zijn voet.

A. N. van Pellenburg.

Antoine de
8/8

GESCHIEDRUNDIGE BESCHRIJVING

VAN DE

STAD BRUDA

EN HARE

OMSTREKEN,

DOOR

A. J. van der Aa.

MET PLATEN EN FACSIMILÉ'S.

**Te GORINCHEM, bij
J. NOORDUYN EN ZOON,**

1845.

V O O R B E R I G T.

De redenen, waarom nu eerst de Beschrijving van Breda en hare omstreken het licht ziet, nadat die reeds in 1841 het publiek was toegezegd, zijn van te weinig belang om hier te worden medegedeeld. Wij gelooven echter dat men er niet bij zal verloren hebben, daar wij nu toch ons in staat hebben gezien, de later plaats gehad hebbende veranderingen, gedeeltelijk in het werk zelf, gedeeltelijk in de bijvoegsels en verbeteringen, op te geven.

Bij de bewerking is ons bijzonder te stade gekomen een handschrift van den geschied- en oudheidkundigen ADAM VAN BROEKKHUYSEN, ons daartoe bereidwillig ter leen verstrekt door den Heer P. CUYPERS te Ginneken, aan wien wij ook de mededeeling der beide facsimilè's en het portret van GODEVAART MONTENS te danken hebben, waarvoor wij dien Heer bij dezen onzen hartelijken dank betuigen. Indien wij verder wilden opnoemen alle degenen, die ons in het nasporen van eene of andere bijzonderheid wel hebben willen behulpzaam zijn, dan zouden wij hier eene breede lijst moeten mededeelen, aangezien dit echter sommigen misschien minder aangenaam zoude zijn, meenen wij te kunnen volstaan met allen hier, ongenoemd, openlijk onzen dank te brengen. Inzonderheid echter zij deze dank gerigt tot de Wel-Edele Achtbare Heeren Burgemeester en Wethouders der stad Breda, als hebbende

deze ons wel goedgunstig, onder het toezigt van hunnen Secretaris den Wel-Edelen Achtbaren Heer H.W. SCHAUIKES, den toegang tot de stedelijke archiven en boekerij vergund, terwijl laatstgenoemde Heer ons met de meeste bereidvaardigheid in het nasporen van oude bescheiden is behulpzaam geweest, waarvoor wij zijn Edel Achtbare immer erkentelijk zullen blijven. Ook de onderscheidene besturen der daarin beschrevene gemeenten hebben ons, het eene vroeger het andere later, op ons verlangen behoorlijk toegelicht, behalve dat van Oosterhout, van hetwelk wij op drie herhaalde aanvragen, ons niet eens met eenig antwoord hebben mogen vereerd zien; evenmin als men zich van dien kant, verwaardigt, om onze toezending van geprojecteerde artikelen voor het Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden te beantwoorden. Zoodat het niet twijfelachtig is, waarom dat gedeelte van onzen arbeid soms minder nauwkeurig zijn zal, dan dat der andere gemeenten.

Mogten, niettegenstaande alle aangewende pogingen, nog hier of daar onnauwkeurigheden worden opgemerkt, dan hopen wij, uit aanmerking der moeilijkheden, aan het verzamelen der bouwstoffen verbonden, daarvoor verschooning bij den lezer te vinden.

Gorinchem, 20 April 1845.

A. J. VAN DER AA.

INHOUDSOPGAVE.

Baronie van Breda.	Bl.	1.
• Ligging en geschiedenis.	—	».
Grootte en indeeling.	—	4.
Rivieren en polders.	—	7.
Luchtgestel, grond, voortbrengselen en bosschen. —		16.
Wapen.	—	19.
Gemeente Breda.	—	20.
• Ligging, grootte en naamsoorsprong.	—	».
• Stichting en versterking.	—	21.
Wandelingen.	—	25.
Poorten, straten en pleinen.	—	».
• Handel en fabrieken.	—	29.
• Openbare gebouwen.	—	31.
• Kerken.	—	40.
Weldadige gestichten en inrigtingen.	—	57.
Wetenschappelijke en andere inrigtingen.	—	61.
Beroemde mannen en vrouwen.	—	64.
• Geschiedenis.	—	68.
De gemeente Terheyden.	—	91.
» » 's Princenhage.	—	106.
» » Teteringen.	—	129.
» » Oosterhout.	—	139.
» » Gilze-en-Rijen.	—	170.
» » Dongen.	—	179.
» » Ginneken-en-Bavel.	—	187.
» » Chaam.	—	200.
Het dorp Alphen.	—	204.

De gemeente Baarle-Nassau.	Bl. 210.
» » Rijsbergen.	— 217.
» » Zundert-en-Wernhout.	— 220.
» » Etten-en-Leur.	— 230.
Het dorp Sprundel.	— 245.
De gemeente Rozendaal-en-Nispen.	— 246.

<i>Bijlage A.</i>	Levensschets van ENGELBERT II VAN NASSAU.	— 256.
» <i>B.</i>	Levensschets van MEERTEN VERHOF.	— 271.
» <i>C.</i>	Levensschets van JOHAN VANDEN CORPUT.	— 276.
» <i>D.</i>	De Hoevensche charter.	— 283.
» <i>E.</i>	Reglement voor de Maatschappij van St. Willibrord.	— 294.
» <i>F.</i>	Facsimilé van ENGELBERT II VAN NASSAU.	— 303.
» <i>G.</i>	» » KAREL VAN HERAUGIERRE.	— 304.
» <i>H.</i>	Nadere bijzonderheden omtrent de erfinaking van JOHANNES VAN COLLEMA.	— 305.
	Bijvoegsels en verbeteringen.	— 307.

Beschrijving

VAN DE

STAD BREDA

EN HARE

Landstrecken.

Baronie van Breda.

LIGGING EN GESCHIEDENIS.

Het grondgebied, dat vroeger de Baronie van Breda uitmaakte, is in de provincie Noord-Brabant gelegen, en behoort grootendeels tot het arrondissement Breda, terwijl slechts ééne gemeente (Dongen) welke er toebehoorde, bij het kanton Tilburg, arrondissement 's Hertogenbosch is ingedeeld. Het grenst ten Noorden aan de heerlijkheden Zevenbergen, Zwaluwe en Geertruidenberg; ten Oosten aan de Meijerij van 's Hertogenbosch; ten Zuiden aan de Belgische provincie Antwerpen, en ten Westen aan het markgraafschap Bergen-op-Zoom.

Deze landstreek is eene zeer oude heerlijkheid, die vroeger een gedeelte van het graafschap Strijen uitmaakte, waarvan wij als eerste Graaf vermeld vinden WITGER I, een zoon van Graaf WALBERT, en van AMELBERGA, eene zuster van PEYPIN VAN LANDEN. Deze WITGER had het Land van Strijen,

hetweik ten zijnen behoefte tot een graafschap schijnt te zijn verheven, in het jaar 664 geërfd van zijne nicht, de Heilige GEERTRUIDA, die eene dochter was van PEPPY VAN LANDEN. Een zijner nakomelingen, met name RAGINER, verdeelde, in het jaar 1039, het graafschap Strijen tusschen zijne beide zonen, van welke de jongste, HENDRIK, het Land van Breda bekwam, waartoe destijds ook die landstreek behoorde, welke later het Land van Bergen-op-Zoom genoemd is.

Het Land van Breda werd, van toen af, door bijzondere Heeren, die Leenmannen der Hertogen van Brabant waren, bezeten, tot dat het eindelijk door huwelijk van HENDRIK VAN LEUVEN, met eene erfdochter van den huize VAN BREDA, en van ARNOLD VAN LEUVEN, met ELIZABETH, Vrouwe van Breda, in het huis VAN LEUVEN geraakt is. ARNOLD leefde nog in het jaar 1282, doch na zijnen dood ontstond er geschil over zijne nalatenschap tusschen RAS of RAZO VAN GAVEREN, Heer van *Liedekerke*, en GERARD VAN WEZEMALE, Heer van *Kwabeke*. Men wil, dat de eerste eene gemalin uit den huize VAN BREDA had; terwijl de laatste van eene moeder uit hetzelfde huis was voortgesproten. Het geschil tusschen deze twee werd door JAN I, Hertog van *Brabant*, in het jaar 1287, volgenderwijze bijgelegd: RAZO kreeg het oostelijke gedeelte, bestaande uit de stad en de helft des lands van Breda, benevens alle de leenen, welke er van afhingen. GERARD werd de westelijke helft toegewezen, waaronder de stad Bergen-op-Zoom begrepen was, dit gedeelte werd sedert het Land van Bergen-op-Zoom genoemd.

In het jaar 1326 werd de stad en het Land van Breda, door GERARD VAN RAZEGHEM, die met eene kleindochter van RAZO VAN LIEDEKERKE gehuwd was,

verkocht aan JAN III, Hertog van *Braband*, die, den 2 April 1351, deze heerlijkheid, voor drie en veertig duizend hallingen (34,400 guld.), wederom verkocht aan JAN VAN POLANEN, Heer van *der Lek*. Deze, in het jaar 1377 gestorven zijnde, liet eenen zoon na, insgelijks JAN geheeten, die erfgenaam van zijns vaders heerlijkheden was, en eene eenige dochter had, JOANNA genaamd. In het jaar 1403, trad JOHANNA in den echt met ENGELBERT, Graaf van *Nassau*, Stadhouder van *Braband*, dien zij de heerlijkheden van haren vader ten huwelijk bragt, waardoor de Baronie van Breda in het huis van Nassau kwam. ENGELBERT stierf in het jaar 1442, nalatende eenen zoon, JAN geheeten. Deze in het jaar 1472 overleden zijnde, liet twee zonen na, ENGELBERT en JAN genaamd. ENGELBERT volgde hem in het bezit van Breda en zijne andere heerlijkheden op, en liet bij zijn overlijden, in het jaar 1504, zijne goederen aan zijns broeders oudsten zoon, HENDRIK, die met ELIZABET, de dochter des Landgraven van Hessen, gehuwd zijnde, bij haar twee zonen won, HENDRIK en WILLEM. De oudste HENDRIK, trouwde voor de tweede reize, met CLAUDINE VAN CHALONS, dochter van JAN, Prins van *Oranje*, en won bij haar eenen zoon, RENÉ of REINIER VAN NASSAU geheeten. Deze, door zijns moeders eenigen broeder, FILIBERT VAN CHALONS, die ten jare 1530, in het beleg van Florence gesneuveld was, tot erfgenaam benoemd zijnde, moest, volgens den uitdrukkelijken wil van zijnen oom, van wien hij, behalve het prinsdom *Oranje* in Frankrijk, wel twee en dertig heerlijkheden in Bourgondië erfde, den bijnaam van CHALONS voeren, waarom hij in de geschiedenis meest onder den naam van RENÉ VAN CHALONS bekend is. Hij sneuvelde in het jaar 1544, in het beleg van St. Disier, zonder kinderen na te

laten , terwijl zijn vader , wiens eenig kind hij was , reeds in het jaar 1538 te Breda was overleden , weshalve **RENÉ VAN CHALONS** tot zijnen eenigen erfgenaam bad gekozen , **WILLEM** , den oudsten zoon van zijns vaders broeder , **WILLEM VAN NASSAU** , die , na zijns vaders dood , ook in het bezit der Baronie van **BREDA** en andere heerlijkheden is gekomen , en sedert onder den naam van **WILLEM I** , Prins van *Oranje* , is vermaard geworden. In zijn geslacht zijn alle deze heerlijkheden gebleven , tot op den dood van **WILLEM III** , Koning van *Engeland* en Prins van *Oranje* , die , in het jaar 1702 , kinderloos overleed. Over zijne nalatenschap viel geschil tusschen zijne erfgenamen , doch bij de verdeeling in het jaar 1732 , tusschen **FREDERIK den Groote** , Koning van *Pruissen* en **WILLEM KAREL HENDRIK FRISO** , Prins van *Oranje* , gemaakt , werd de Baronie van Breda den gezegden Prins aanbedeeld , van wien zij gekomen is aan zijnen zoon **WILLEM V** , Prins van *Oranje* , de vader van **WILLEM I** , Koning der *Nederlanden* , waardoor deze laatste er nog eenige heerlijke regten , zoo als het regt van collatie in de stad Breda en al de dorpen der voormalige Baronie uitoefent ; terwijl er ook nog uitgestrekte domeingoederen gevonden worden.

GROOTTE EN INDEELING.

De lengte dezer Baronie , van het Oosten naar het Westen , wordt op omtrent negen uren , de breedte , van het Noorden naar het Zuiden , op omtrent zeven en de geheele omtrek op acht en twintig uren gaans gerekend. De oppervlakte , die zij besloeg , is ongeveer 80,000 bund. groot , en bevat de stad Breda , de vlekken Oosterhout ; (thans mede eene

stad) en Roosendaal, de dorpen Alphen, Baarle, Bavel, Beek, Chaam, Dongen, Etten, Gilze, Ginneken, Leur, Nispen, 's Princenhage, Rijen, Rijsbergen, Sprundel, Terheyden, Teteringen, Groot-Zundert en Klein-Zundert. Zij besloeg alzoo de tegenwoordige kantons Breda en Ginneken (behalve het tot dit laatste behoorende dorp Riel), de gemeenten Rosendaal-en-Nispen en Etten-en-Leur, alsmede het dorp Sprundel van het kanton Oudenbosch, en de gemeente Oosterhout, in het kanton van dien naam, benevens de gemeente Dongen, in het arrondissement 's Hertogenbosch, kanton Tilburg. Het platteland behoort administratief tot het vierde distrikt, behalve de gemeente Dongen, welke tot het tweede gerekend wordt; terwijl het elfde, alsmede gedeelten van het achtste en veertiende kiesdistrikt uitmaakt.

Men telt in de voormalige baronie ongeveer 54,500 inwoners. De Roomsche-Katholijken, die 51,000 zielen tellen, onder welke 38,000 Communikanten, behooren tot het Apostolisch vikariaat van het Nederlandsch gedeelte des voormaligen bisdoms van Antwerpen of het vikariaat van Breda; maken het dekenaat van Breda en daarin de volgende 28 parochiën uit: Alphen, Baarle-Nassau, Bavel, Beek, Breda (Brugstraat), Breda (St. Antonius), Breda (Waterstraat), Chaam, Dongen, Dorst, Etten, Gilze, Ginneken, den Hout, Leur, Oosterhout, 's Princenhage, Riel, Rijen, Rijsbergen, Sprundel, Terheyden, Teteringen, Ulicoten, Ulvenhout, Wageningen, Groot-Zundert en Klein-Zundert. Men heeft er acht en twintig kerken, die door even zoo veel Pastoors en zes en twintig Kapellaans bediend worden, voorts zijn er nog één Pastoor, die dienst doet in het Begijnhof te Breda, en acht Priesters, van

welke drie Professoren zijn in het Seminarium te Boven donk, onder Hoeven; twee, die dienst doen in het klooster St. Katharinendal, te Oosterhout, twee in de kostschool voor jonge jufvrouwen te Dongen, en één in de school voor jonge dochters te Etten.

De Hervormden, die er ongeveer 3200 in getal zijn, onder welke 1600 Ledematen, behooren tot de klassis van Breda en maken de twaalf volgende gemeenten uit: Breda (Nederduitsche gemeente), Breda (Fransche gemeente), Chaam-Alphen-Baarle-Nassau-Gilzen-en-Rijen, Etten, Ginneken-en-Bavel, Leur, 'sPrincenhage, Zundert-en-Rijsbergen, Dongen, Oosterhout, Terheyden en Rosendaal-en-Nispen, van welke de acht eerste tot den ring van Breda, de drie volgende tot den ring van Geertruidenberg en de laatste tot die van Bergen-op-Zoom gerekend worden. Van alle deze gemeenten geschiedt het beroepen van eenen Predikant bij koninklijke collatie. Men heeft er veertien kerken, die door twaalf Predikanten bediend worden.

De Evangelisch-Lutherschen, die er ruim 200 zielen tellen, en de Israëlitën, van welke men er 180 aantreft, maken er ieder eene gemeente uit, die elk te Breda eene kerk hebben.

Voor de nationale militie behoort de Baronie van Breda tot het tweede distrikt, en maakt de twaalfde, dertiende, veertiende, vijftiende en twintigste militiekantons uit.

Betreffende het onderwijs maakt de Baronie het zesde schooldistrikt uit, hetwelk negen en dertig scholen telt, terwijl zij nog twee scholen in het achtste, en negen scholen in het negende schooldistrikt heeft, zoodat men er in het geheel vijftig scholen telt.

Er zijn twee Latijnsche scholen; als één te Breda, en één te Oosterhout.

RIVIEREN EN FOLDEAS.

De Baronie van Breda wordt door drie riviertjes bespoeld, zijnde de Mark, de Aa of Weerreis en de Donge.

De Mark of Merk, vroeger de Aa, en naar sommigen willen, ter onderscheiding van de Aa of Weerreis, de Breede-Aa genoemd, heeft dezen naam behouden tot in het jaar 1039, toen RAGINER zijn graafschap Strijen in twee deelen scheidde, als wanneer deze rivier tot Mark of grensscheiding daarvan gesteld werd, waarvan zij dan ook haren naam ontleende. Zij ontspringt te Koekhoven, gehucht onder Merkplas in het Antwerpsche; loopt van daar langs Hoogstraten en Meersel; valt bij Strijbeek in Noord-Brabant; vloeit vervolgens langs Galder en Ginneken; in haren loop zes kleine riviertjes opnemende, als: de Beek, juist op het punt waar de Mark in gemelde provincie valt, vervolgens de Galdersche Lei, de Chaamsche Beek, den Bavelchen Loop en de Leije te Ginneken; komt voorts, door de zoogenoemde Inundatiesluis in den kapitalen wal van Breda, die 5 el, 3 palmen wijd, en 1 el, 3 palmen 6 duimen beneden het Amsterdamsche peil diep is, in Breda; stroomt ook gedeeltelijk, door twee 2 ellen wijde sluisopeningen in de, in 1840 buiten de Bossche en Haagsche poorten dier stad daargestelde, steenen beeren, buiten die stad om. Boven Breda ontvangt de Mark nog de Aa of Weerreis. Van gemelde stad rigt zij haren loop, verder nederwaarts, langs Terheyden, door de gemeente Zevenbergen, tusschen den Oudenbosch en Standdaar-Buiten, tot aan den mond van het riviertje de Keen, in de nabijheid van de zoogenoemde Barlaak. Op dit punt plagt de Mark zich in twee armen te

verdeelen. De voornaamste, die altijd als het vervolg van de Mark beschouwd is, droeg steeds en nog tegenwoordig den naam van Dintel, en stroomt langs den Polder van Gastel en langs Dinteloord, ontlast zich, even beneden dit dorp, door middel van twee in 1828 herbouwde kapitale sluizen, in het Volkerak; de andere arm, de Moeijer-Keen (bij verbastering veelal Mooije-Keen) of Niervaart genoemd, vloeide langs de Klundert, en vereenigde zich, aan den Roovaart, met het Hollandsdiep; doch deze Keen, vroeger vaarbaar, was sedert lang grootelijks verland, en werd in het jaar 1768, aan den mond bij de Mark, met eene sluis, voor uitwatering bestemd, gesloten. De rivier de Mark dus aan gezegde Keen van naam veranderende, wordt om die reden meestal de Mark en Dintel geheeten.

De belangrijkste wateren die beneden Breda nog in de Mark en Dintel vloeijen, of daarmede in gemeenschap staan, zijn de volgende. De Leurschevaart, de Laakschevaart, het Zevenbergsche-gat, de Havens van Oudenbosch, Stand-daar-buiten, Stampers-gat en Dinteloord, waarvan de drie eerstgemelde, in 1752, 1765 en 1734, respectivelijk met sluizen werden afgesloten.

De lengte van de Mark is boven Breda, te weten in de Baronie, omtrent 16,710 ellen, de breedte, op den gewonen waterstand van 7 tot 8 ellen, en de diepte van 3 palm tot 17 palmen en meer. Binnen Breda is de Mark lang 969 ellen terwijl zij met den Dintel beneden die stad, tot haren mond eene lengte van 41,461 ellen heeft, en hare breedte op den gewonen waterstand, van 14 ellen af tot 180 ellen toeneemt; de diepte is in 1830 gebragt op 2 ellen beneden den gewonen stand, dat is, wanneer de hoogte van het water te Breda, is op

het Amsterdamsche peil, en aan de sluizen bij Dinteloord, op 5 palmen daar beneden.

Op het Antwerpsche gedeelte worden twee koornmolens door de Mark gedreven; de bovenste, nabij Hoogstraten, is in het jaar 1673 en de benedenste, nabij Meersel, in het jaar 1768 gebouwd. Eene eeuw vroeger was deze rivier tot gemelde plaats bevaarbaar, immers uit het besluit van Keizer KAREL V, gegeven te Brussel, den 24 December 1554, aangaande het opmaken en herstellen van de Mark, blijkt, dat in het jaar 1550 deze stroom tot Hoogstraten toe nog bevaarbaar was, en aldaar eene breedte van 24 of 30 voeten (7,64 à 9,42 ellen), terwijl de tegenwoordige breedte niet meer dan 13 tot 16 voeten (4 à 5 ellen) bedraagt. Eene voor de scheepvaart en uitwatering belemmerende verlanding en verondieping had ook reeds vroegtijdig in het gedeelte, beneden Breda, plaats, zoo dat al in het jaar 1743 en in 1792 andermaal naar middelen van herstel werd omgezien, terwijl eerst den 9 Maart 1804, bij het staatsbewind geërresteerd werd, een ontwerp tot kanalisatie van de Mark en Dintel; dit plan verkreeg in het jaar 1809 zijn beslag, want toen werd de daartoe vereischte schut- en uitwatering-sluis, met drie openingen, te zamen wijd, 23,84 ellen, op 875 ellen binnen den mond dier rivier, gebouwd, en de nuttigheid dezer onderneming bleek al zeer spoedig; immers voor zooveel de uitwatering der polders betrof. De scheepvaart echter had daardoor nog geen verbetering erlangd, aangezien de noodige uitdieping nog niet tot stand was gebracht, toen op den 27 Januarij 1810, het ongeluk plaats had, dat deze sluis, ten gevolge van ontgrondingen, wegzonk, en, als het ware, in eens gesloopt werd. Van dien dag af was de rivier dus

weder open en aan de in- en uitstrooming der zeevloed, en mitsdien op nieuw aan de vorige verlandingen, blootgesteld. Daar de ramp, hierdoor aan de in dat werk betrokken grondeigenaren overkomen, zeer groot was, begon men, als overtuigd van de noodzakelijkheid, na eenig tijdsverloop weder op eene herdigting te denken; immers in het jaar 1814 werden daartoe reeds pogingen aangewend, doch eerst bij Z. M. Besluit van 15 December 1824, No. 37, werd de herdigting van de Mark en Dintel werkelijk bevolen, en dien ten gevolge zijn de werkzaamheden, daartoe vereischt, in het jaar 1826 begonnen en in 1828 geëindigd, zoodat, op den 26 September van laatstgemeld jaar, de twee in de nabijheid der verzonken werken nieuw gebouwde sluisen, ieder wijd 8 ellen en 6 palmen, dieper gelegen dan de vorige, het eerst geopend en in werking zijn gesteld geworden, hebbende zij sedert dien tijd bestendig en volkomen aan het doel waartoe zij moesten strekken beantwoord. De rivier de Mark en Dintel zelve, hoezeer ook door inmiddels en eenigzins later gedane verdiepingen voor de uitwatering voor de scheepvaart aanzienlijk verbeterd, is echter, ten gevolge van de grootere massa water, welke door ontginningen enz. van boven afkomt, bij buitengewonen en aanhoudenden regen, somtijds onvolgende, om het water tijdig naar de gezegde sluisen af te voeren, waarom men dan ook, bedacht op middelen van verbetering, het graven van een hulpkanaal naar het Hollandsdiep op het oog heeft. De werken, tot de beoogde kanalisatie vereischt, die gezamenlijk eene uitgave van ruim 633,500 gulden gevorderd hebben, zijn, onder het onmiddellijk en onafgebroken toezigt van den Ingenieur van 's Rijks waterstaat, thans Hoofdingenieur,

ARIE DE GEUS, uitgevoerd; terwijl het algemeen bestuur daarover aan den Heer **ADRIANUS GORKEOP**, destijds Hoofdingenieur van den waterstaat in Noord-Brabant, thans Inspecteur van het Eerste District, was opgedragen. De gemelde kosten, met die, welke het gevolg der vereischte negotiatie geweest zijn, zullen, naar men verneemt, in het jaar 1845 of daaromtrent, gekweten zijn, door de eigenaren der ruim 41,000 Nederlandsche bunders gronds, in de herdigting betrokken. Behalve de alzoo onmiddellijk in de herdigting van de Mark en Dintel betrokkene gronden, beslaan de overige landen, wier overtollig water mede door die rivier wordt afgeleid, nog omtrent 158,000 bunders, weshalve, door de hiervoor gemelde sluizen, de uitwatering plaats heeft van ongeveer 200,000 bunders oppervlakte, waaronder een groot gedeelte heidegronden.

De Aa, Weerreis, Weegreis of Wegreize, neemt zijnen oorsprong uit twee aderen, waarvan de eene boven Brecht en de andere boven Westdoorn, in de heide van Antwerpen, ontstaat, den naam van Bijloop mededragende, ontvangt aan de grenzen eerst en Kleinbeke en nog een ander riviertje. Onder Zundert-en-Wernhout, in de Baronie van Breda komende, loopt de Aa door die gemeente, alsmede door Rijsbergen en 'sPrincenhage, naar Breda, waar zij zich voorheen in de Stadsvesten ontlastte, en den, in 1543 gebouwd, thans afgebroken, grooten watermolen in beweging bragt; het overige water, dat door dien molen niet kon verzwolgen worden, liep door twee kanalen, beide nog in wezen, waarvan het eene, genaamd de Gampel, binnen de stad, boven de Tolbrug, en het andere, de Donk geheeten, beneden die brug, zich in de Mark ontlastten. In het jaar 1682 heeft men echter

den loop van dit riviertje geheel en al gestopt, en het, even boven Breda, in de Mark geleid. Door deze afleiding der Aa zijn hare spranken, de Gampel en de Donk, mede te eenenmale afgesneden, en deze krijgen nu het water alleen van de Mark. De Gampel heeft, door middel van eene sluis, in de Stadsvest, zijne uitwatering wel behouden, maar de Donk loopt tegen den wal te niet. Onder de gemeente Rijsbergen wordt een korenmolen, door het water dezer rivier, in beweging gebracht.

De Donge, oudtijds Donga, Dong-Aa of Dongena, ontspringt in de heide, bij Baarle-Nassau, stroomt langs Riel, verlaat daarna een eind wegs het Land van Breda, doch valt ten Zuiden van het dorp Dongen, dat van haar zijnen naam ontleent, weder in de Baronie, loopt voorts langs 's Gravemoer, ten Noorden, van welke plaats zij de 's Gravemoersche vaart ontvangt, en met het water van deze afvloeit, tusschen de polders van Raamsdonk en Oosterhout. Boven Geertruidenberg is zij een eindwegs in twee armen verdeeld, doch stroomt weder vereenigd langs die stad, en ontlast zich vervolgens in den Biesbosch of het Bergscheveld. Van 's Gravemoer af is zij bevaarbaar voor de grootste binnenlandsche schepen, en tot hiertoe gaat ook ebbe en vloed.

Het is zeer waarschijnlijk, dat de Donge vroeger beneden 's Gravenmoer eenen anderen loop gehad heeft, zelfs wordt de grensscheiding tusschen Oosterhout en Raamsdonk, in den Willemspolder nog voor een groot gedeelte daargesteld, door eenen weg en waterloop of treksloot, de Oude-Donge genoemd. Daar deze echter nog op eenen aanmerkelijken afstand (ongeveer drie kwartier uurs) van het Huis te Strijen blijft, is het niet waarschijnlijk, dat die rivier, zoo als sommigen willen, toen door het Oosterhoutsche

broek, langs het Huis te Strijen gevloeid hebbe. Men vindt wel aangeteekend, dat het gezegde slot eene steenen poort gehad heeft, met ijzeren ringen, om de schepen, die langs de Donge herwaarts kwamen, vast te maken; en er is wel in Mei 1727 in gezegde broek, diep onder de aarde, een roer van eene schuit, hetwelk ruim 3 Rijnlandsche voeten hoog was, opgegraven; doch het is te vermoeden, dat dit slot oudtijds gemeenschap met de Donge gehad heeft, door eene daarin uitlopende vaart, misschien de Oosterhoutsche haven, welke er meer nabij komt, of het Gat van Moedermalet, meer oostwaarts tegen den straatweg gelegen. Bij de St. Elizabethsvloed van 1421, moet die rivier echter haren tegenwoordigen loop hebben gekregen.

Uit de Donge gaan vier havens uit, als: de Groenendijkschehaven, de Melkhaven, de Oosterhoutschehaven en de Raamsdonkschehaven, eerstgemelde is in het jaar 1840 ook aan het boven einde door een kanaal tot spuijng met de Donge bij 's Gravenmoer vereenigd.

Op deze rivier vindt men nabij het dorp Dongen eenen korenmolen, welke gedurende het wintersaizoen, door het water gedreven wordt.

In het jaar 1822 is over deze rivier, in de strekking van den grooten weg no. 3, eene valbrug gelegd, en in het jaar 1833, even beneden het veer van Geertruidenberg, eene penantsluis gebouwd. De lengte der Donge zal, zoo verre zij bevaarbaar is, en dus van omtrent 's Gravenmoer af tot haren mond toe, bedragen ongeveer 12,000 ellen. Van 's Gravenmoer naar boven is de breedte 8, 7 of 6 ellen; van waar de Donge zich met de 's Gravenmoersche vaart vereenigt, afwisselend 20 of 30 ellen; terwijl zij bij Geertruidenberg veel aanzienlijker wordt.

Er bestaan over deze rivier , beneden 's Gravenmoer , drie ponteveer , als : het Borstlappeveer , het Willemsveer en het veer bij Geertruidenberg ; zoo dat er , met de reeds genoemde brug in den Grootenweg , vier punten zijn , waar men de Donge , met rij- en voertuigen enz. , kan overtrekken.

Er schijnt in het begin dezer eeuw , alsmede in de laatste jaren , plan geweest te zijn , om van Tilburg naar de rivier de Donge en later van Dongewijk of naar de Groenendijksche haven een kanaal naar de Donge te graven , ten einde die stad alzo eene haven te bezorgen , doch dit is tot nu toe niet verwezenlijkt.

Behalve deze rivieren heeft men nog in de Baronie van Breda eene gegraven vaart , de Turfvaart geheeten . Deze vaart , welke drie uren lang is , neemt haren oorsprong in de Moeren , eene poel onder de gemeente Zundert-en-Wernhout , loopt Noordwestwaarts aan , brengt onder Rijsbergen den ijzermolen in beweging , en vereenigt zich bij Breda met de Aa of Weerreis . Als , in het jaar 1618 , SEBASTIAEN VAN DER SCHOOT , GORIS JANSSEN VAN DER WIER en MARCELIS SNELLEN eenige moeren , in de hoogte van Zundert gelegen , van FILIPS WILLEM , Prins van Oranje , gekocht hadden , hebben zij , ten einde de turven van daar gemakkelijker in de stad te kunnen brengen , deze vaart , door den gezworen Landmeter THOMAS RUDD , laten afsteken , en in tachtig kavelen verdeelen , waarop de graving begonnen is tusschen de Aa en de Bijloop (1) , van boven de Moeren af , tot beneden bij Over-Aa , wat lager

(1) Een watertje dat in de gemeente Zundert-en-Wernhout zijnen aanvang neemt , de gemeenten Rijsbergen en 's Princenhage doorgloeit en zich , een vierde uur Zuid van Breda , in de Aa ontlast.

dan de Kaarschotsche watermolen , onder Rijsbergen , in de Aa. Aangezien de Aa , vervolgens voor die zwaar geladene schepen niet wel te bevaren was , achten zij het , omtrent het jaar 1646 , wenschelijk , dat die rivier aan hare vaart eene eenigzins regter loop had , waarom zij , kort bij de buitenvest eene nieuwe vaart groeven , ten einde hunne schuiten in de Mark , en van daar door de groote sluis , bij den watermolen , in de stad te brengen. Doch deze vaart diende slechts voor de turfschuiten , en werd door verlaten opgehouden , zonder de rivieren in baren loop te hinderen , tot dat de Aa daardoor in de Mark geleid werd.

De Turfvaart is boven onderscheidene malen verlegd , na de uitmoering der gronden , kunnende men boven in de heide op onderscheidene plaatsen de sporen der vorige ligging nog vinden. Zij werd door onderscheidene schuttingen , welke overstorten op eene gelijke hoogte , gehouden. Vóór dat de Turfvaart in de Mark geleid werd lag , achter Sandvliet , eene vaste houtbrug over die rivier , doch destijds werd , in de plaats daarvan , eene wat hooger ophalende brug voor de turfschuiten gelegd. Volgens de verklaring onder eeden gedaan den 23 Julij en den 4 September 1670 , voor den Notaris **PAULUS VAN HEUSDEN**.

Men vindt in de Baronie van Breda de volgende voorname dijk- en polderbesturen : het dijksbestuur van den Lande van Breda , onder Oosterhout , in elf kleinere en grootere polders verdeeld , te weten : van den Willemspolder , van den Dongendijksche polder , van den Brieltgenspolder , van den Slikpolder , van den Republiekpolder ; van den Westpolder , van den Hillers polder , van den Oostpolder , van den Oranjepolder ; de dijksbesturen onder Terheyden , te

weten : van den grooten Zonzeelschen-polder , van den Binnenpolder , van den Polder van Hartel en van den Polder van Crauwergors-en-Hokkenberg ; de dijksbesturen van 's Princenhage , als : van de Halle , Wijmeren , van Oijendonk-Werf-en-Kraijenest , van Lange Buinders-en-Slangwijk , van Hintelaken , van Asterd en van de Abroek ; de dijksbesturen van Teteringen , bestaande uit den Polder van Vught , de Merkhoeck en de Crogten , en de dijksbesturen onder Etten-en-Leur , bestaande uit den Zwartenbergsche-polder , den Westpolder , den Creytenberg , den Oostpolder , den IJkel , den Hillekenspolder , den Achterboerenspolder en het Trippenpoldertje.

**LUCHTGESTEL , GROND , VOORTBRENGSELEN EN
BOSSCHEN.**

Door deze geheele landstreek wordt eene zeer gezonden lucht ingeademd , omdat de grond hoog is en meest zuiver wit zand bevat , zoo dat hij goed water geeft , en de lucht met geen vuile dampen besmet is. Hoewel het land onbedijkt is , heeft men er noch hooge watervloeden noch nederstorting der wateren uit de bergen te vreezen. Volgens de overlevering zoude een boer van Zundert , nadat hij van zijne eerste en ook van zijn laatste reis , uit Holland en Zeeland was teruggekomen , gezegd hebben :

*Neerland Eel-land ,
Holland Bol-land ,
Zeeland geen land ,
Ik houd het met de heikant.*

Hetwelk dan ook in de Baronie van Breda een spreekwoord geworden is.

Men treft er vele oude en gezonde menschen aan , die doorgaans vrolijk van aard zijn , waarom het oude gezegde: een *Brabander hoe ouder hoe vrolijker* (*Brabantina cohors hilarescit quando senescit*) ook op de inwoners der Baronie kan toegepast worden.

De grond is er vruchtbaar in het voortbrengen van granen. Ook heeft men er eenig weiland langs de rivieren. Men ziet er eene groote verscheidenheid van bouw- en weilanden , heide en beplantingen van houtgewas. Het hout wast er zeer welig. Op de heide wordt eene menigte schapen geweid ; en van daar de vette hamels , op welke inzonderheid het dorp Alphen zich kan beroemen. Ook verschaft deze landstreek den liefhebberen der jagt eenen overvloed van smakelijk wild , en de Bredasche kapoenen en poulardes , welke meest te Chaam , te Zundert en te Rijsbergen vet gemest worden , zijn algemeen vermaard.

Onder de bosschen , die men hier aantreft , zijn de voornaamste : het Liesbosch , het Mastbosch en het Ulvenhontsche-bosch.

Het Liesbosch , dus genaamd naar de streek , waarin het gelegen is , in de gemeente 's Princenhage , tusschen het dorp van dien naam en Leur , beslaat 200 bunders lands en heeft nagenoeg de gedaante van een langwerpig vierkant , verdeeld in verscheidene parken , die door bijzondere regt doorgaande dreven afgescheiden worden. Eene , de Torendreef genaamd , heeft de lengte van omtrent drie en veertig roeden , en daaruit ziet men regt op den toren van Breda. Het geheele bosch bestaat meest uit eikenboomen , waarvan sommige buitengewoon hoog en dik zijn , en verstrekt den inwoneren van Breda en omliggende plaatsen tot eene zeer aangename

verlustiging. In dit bosch waren voormaals vele herten, die door de Heeren van Breda aldaar tot hun vermaak onderhouden werden; doch, na het overlijden van **WILLEM III**, Koning van *Engeland*, zijn deze gedood en verjaagd.

Het Mastbosch, aldus genoemd, omdat het meest met mast- en pijnboomen beplant is, ligt tusschen de dorpen 's Princenhage en Ginneken, ten Westen van de rivier de Mark. Men wil, dat dit bosch zonde zijn voortgekomen van éénen boom, die in de heide uitkwam, hetgeen voor een gedeelte mogelijk is; doch in het jaar 1505 heeft **HENDRIK**, Graaf van *Nassau*, Heer van *Breda*, die daartoe het zaad uit Noorwegen had doen komen, het tot een volkomen bosch aangeplant, en met lanen aangelegd, die er toen doorgehakt werden, want alle boomen stonden er, nu eens wijd van een, dan eens dicht bij elkander, zonder orde. Thans echter is het op weinige plaatsen meer met doorgehakte lanen, maar genoeg overal met geplante dreven doorsneden, hetwelk, na den storm van 9 November 1800, door het omwaaijen van duizenden boomen alzoo is verbeterd, terwijl de oprooijing vervolgens links en regts van de lanen heeft plaats gehad. Het beslaat ruim 300 bunderen gronds en is eene van de vermakelijkste wandelplaatsen, die men vinden kan. De boomen zijn zeer hoog, de grond droog en hard. In dit bosch groeijen veel boschbeziën, anders krakebeziën, of, volgens de Bredasche uitspraak, krockebeijen genoemd, welke de arme lieden hier gaan plukken, om ze in de stad te verkoopen, wordende er tevens velen door de beurtschippers op Holland medegenomen. In dit bosch houden zich ook vele reigers en kraaijen op. Vroeger vond men er wilde zwijnen, wolven en vossen, doch die zijn zoodanig

uitgeroeid, dat men er van de beide eerste volstrekt geen en vossen slechts zeldzaam aantreft.

Het Ulvenhoutsche bosch, in de gemeente Ginneken-en-Bavel, beslaat 168 bunderen lands, en heeft zeer schoone lanen van eiken- en beukenboomen, die den wandelaar een aangenaam lommer aanbieden. Onder deze lanen is er eene, die 35 roeden 52 ellen lang en ter wederzijden met drie rijen boomen beplant is.

WAPEN.

Het wapen der Baronie van Breda bestond aanvankelijk uit drie zilveren kruisen op een rood veld. Later echter hebben de onderscheidene Heeren, die de Baronie bezaten, er van tijd tot tijd hunne wapens bijgevoegd. Zoodat het eindelijk bestond uit een gevierendeeld schild, voerende in het eerste gedeelte het wapen van Polanen, zijnde drie zwarte liggende halve manen op een zilver veld; het tweede was dat van Nassau, zijnde een blaauw veld, beladen met eenen leeuw en bezaaid met blokjes, alles van goud; het derde gedeelte was gevierendeeld, bestaande het eerste en vierde vak uit het wapen van Nassau, en het tweede en derde uit dat van Vianden, zijnde eenen zilveren balk op een rood veld; het vierde gedeelte was weder verdeeld in vier vakken, welke almede gevierendeeld waren, bestaande het eerste en vierde gedeelte van het eerste vak uit het wapen van Chalons, zijnde rood met eenen zilveren dwarsbalk; het tweede en derde uit dat van Oranje, zijnde een blaauwe hoorn op een goud veld; hebbende dit eerste vak ten middenschild het wapen van Geneve en Franche Comté, bestaande uit negen gouden en blaauwe ruiten; het eerste en vierde gedeelte van het tweede vak bestonden uit

het wapen van Bretagne, zijnde een zilver veld, bezaaid met zwarte hermelijnen; het tweede en derde uit het wapen van Limburg, zijnde een roode leeuw op een zilver veld. Het derde vak was gelijk aan het tweede en het vierde gelijk aan het eerste. Het geheele wapen had ten middenschild het oorspronkelijke wapen van Breda.

Gemeente Breda.

LIGGING, GROOTTE EN NAAMSOORSPRONG.

De gemeente Breda grenst ten Westen en Noorden aan 's Princenhage, ten Oosten en Zuiden aan Teteringen. Zij behoort tot het twaalfde militiekanton en het zesde schooldistrikt, en bevat niets dan de stad Breda, welke, met de vestingwerken, eene oppervlakte van 255 bunders, 53 vierkante roeden, 22 vierkante ellen beslaat.

De stad Breda, bij sommigen, voornamelijk bij de Duitschers, verkeerdelijk Bredal of Bredaal geheeten, en op vele plaatsen in den omtrek Berda uitgesproken, ligt 8 uren West ten Zuiden van 's Hertogenbosch, 7 uren Oost ten Noorden van Bergen-op-Zoom, 8 uren Noord-noordoost van Antwerpen; $51^{\circ} 35' 21''$ N. B., $22^{\circ} 26' 22''$ O. L. Zij is de hoofdplaats van een arrondissement en van een kanton, en, als zoodanig, de zetel van eene arrondissements-regtbank en van een kantongeregt.

Door het riviertje de Mark, dat Breda doorstroomt, heeft de stad gemeenschap te water met de steden der andere provinciën en, aangezien het tot aan de

stad voor groote beurtschepen bewaarbaar is, levert het eene vaart naar de Zeeuwsche stroomen en het Hollandsdiep, van waar die schepen verder alle steden van Holland en Zeeland en andere provinciën kunnen bereiken. Om die reden varen van daar wekelijks onderscheidene beurtschippers af. De terugkomst dezer schepen, door de Roodevaart, die veelal het Bredasche gat genoemd wordt, is echter, bij oostelijke winden, wel eens moeilijk. Er zijn daarom vroeger meermalen ontwerpen beraamd, om uit de Mark, van Terheyden af, eene vaart te graven naar den Moerdijk, waardoor de schepen langs eenen korter en gemakkelijker weg in het Hollandsdiep en van daar verder zouden kunnen komen, doch de uitvoering daarvan is achterwege gebleven, en is, na de afsluiting en de verbetering der Mark, in 1828 tot stand gekomen, minder noodzakelijk. Binnen de stad vormt de Mark eene ruime en diepe haven.

De naam dezer stad zoude, naar men wil, eene verkorting zijn van Breede-Aa, hetgeen echter door velen wedersproken wordt, op grond dat de Aa, welke hier vroeger met twee takken in de Mark uitliep, zeer smal was; wij gissen echter, dat deze beide armen, ten tijde toen men de stad begon aan te leggen, vereenigd zijn geweest of ten minste slechts door eene moerassige strook gronds gescheiden waren, zoo dat deze rivier, bij hoog water, hier eenen zeer wijden mond had, en dus wel degelijk de Breede-Aa kon genoemd worden.

STICHTING EN VERSTERKING.

Het schijnt, dat de eerste huizen alhier gestaan hebben ter plaatse, waar nu de Havermarkt en de Visscherstraat gevonden worden, en dus in de na-

bijheid van het kasteel, hetwelk tusschen de jaren 840 en 850, door de Deenen gebouwd was. De eerste bewoners moeten visschers geweest zijn, waarom dit oord de Visschersdijk genoemd werd.

Men wil, dat Breda reeds in het jaar 888 tot eene stad zoude zijn geworden, doordien WITGER IV, zevende Graaf van *Strijen*, de weinige huizen en het kasteel met eenen muur omgaf; zeker gaat het, dat zij vóór de dertiende eeuw reeds eene stad was, en in het jaar 1201 met torens versterkt is. In het jaar 1252 verkreeg zij van HENDRIK III, Heer van *Breda*, onderscheidene voorregten. Nadat JAN VAN POLANEN, Heer van *de Lek*, in het jaar 1350, bij koop eigenaar was geworden van het Land van Breda, begon hij de stad met hooge muren en grachten te omgeven: welk werk eerst omtrent het jaar 1410, in eene bijna ronde gedaante, werd voltrokken. De oppervlakte, die in deze muren besloten was, bevatte toen alleen dat gedeelte, hetwelk thans nog de Binnenstad genoemd wordt, en aan de westzijde tegen de Mark aanpaalde. Vermits echter deze omwalling de stad naauw beperkte en daar buiten eenige voorsteden waren aangelegd, welke jaarlijks vergroot werden en in volkrijkheid toenamen, werden de burgers van tijd tot tijd door de Heeren van Breda aangemaand, om hunne stad zoo ver uit te breiden, dat de voorsteden mede binnen de resten ingesloten werden, en daarmede werd een begin gemaakt, in het jaar 1531, voornamelijk door toedoen van Graaf HENDRIK VAN NASSAU, en naar het plan van den beroemden Landmeter MEERTEN THOMASZON van Ooltgensplaat. Zoodra deze nieuwe wal, in het jaar 1536, voltooid was, werd de oude muur, met zijne torens, benevens de oude poorten, afgebroken, waarmede ruim vier jaren

werden doorgebracht. Door deze omwalling werden het Gasthuis, het klooster St. Catharinadal, de St. Joostkapel en de Markendaalkerk met haren bijvang, binnen de wallen besloten, en heeft de stad die gedaante gekregen, welke zij thans nog bezit, behalve dat de vestingwerken, van tijd tot tijd, groote verandering en verbetering ondergaan hebben. Zoo werd Breda, in het jaar 1578, onder Prins WILLEM I, in plaats van met ronde torens, met bolwerken omringd; bij welke Prins MAURITS, in het jaar 1622, vijf groote hoornwerken voegde. Doch de grootste verandering is daaraan gemaakt door Prins WILLEM III, onder beleid van den beroemden MENNO VAN COEHOORN, die, in het jaar 1682, den geheelen ouden kapitalen wal, met alle de daarvoor gelegene buitenwerken, deed omverwerpen en de stad bijna de tegenwoordige gedaante gaf, gebruikende daartoe een groot gedeelte der Staatsche krijgsbenden, die romdom de stad in tenten gelegerd waren; waardoor het werk spoedig tot stand gebracht werd. Deze versterking geschiedde op 's lands kosten, waartoe de stad en baronie 73,000 guld. opbragt.

De vesting is onregelmatig versterkt, en heeft dertien groote bastions, als: Bekaf, Duifhuis, Mansfeld, Bosch, Maurits, Martini, Nassau, Ginneken, Noord, Holland, Prins, Prinses, en Leuvenaar, en twee kleine bastions, te weten: Camus en Groote molen. De hoofdgrachten zijn breed en diep, en bevatten vele belangrijke buitenwerken; zij worden door goede bedekte wegen omgeven. Het geheel is door eene tweede gracht met glacis gedekt; terwijl het laag gelegen terrein om de vesting, door inundatiewater, kan overstroomd en het meerendeels zeer diep onder water gezet worden. De rivieren de Mark en

de Aa geven genoegzaam water tot het daarstellen dezer inundatiën, en de sluizen zijn in eenen goeden staat en worden nog altijd verbeterd. Indien men door kleine aarden werken, die, op goed gekozerne punten, in het geïnundeerde terrein opgeworpen werden en door enkele voorgeschovene lunetten, de niet te innunderen deelen kon verzekeren, dan ware Breda onder de sterkste vestingen te rekenen; immers de fronten, welke op drie zijden in eene regte lijn gelegen zijn, en waarvan er zelfs enkele rentrerende of naar binnen gebogen voorkomen, worden als zeer sterk beschouwd. De drie uitspringende fronten kunnen nog versterkt worden, zoo door eenige wijzigingen in die fronten zelve, als door flankverdedigingen. Enkele lunetten, met bomvrije reduits, eenige aarde redoutes of andere werkjes, in de inundatiën aan te leggen, die door goede dijken in verbinding staan met de bedekte wegen, en dus als contre-approches te gebruiken zijn, kunnen deze drie fronten bijna onneembaar maken, vooral als het sterke garnizoen goed gezind is, goed aangevoerd wordt, en dat men bij vorst en ontijde de gebruikelijke en doelmatige voorzorgen tegen verrassing in acht neemt. Op den hoofdwal treft men vele hooge cavalliers of katten aan, die veelal 10 à 12 ellen boven het maaiveld en 16 tot 17 ellen boven peilshoogte verheven zijn. Voormaals dekte de Linie de Vucht, zijnde een geretrancheerd kamp, de vesting aan de Noord-oostzijde, en deze linie stond in verband met de liniën de Munnikhof, den Hout en den post te Steelhoven; zij zijn gelegen in de zoogenaamde Groote-Zuider-of Waterlinie, die zich van Steenberg en tot Grave uitstreckte, en die welligt binnen weinige jaren, zonder aanmerkelijke kosten en tot groot voordeel der landerijen, tot eenen uitmuntenden staat zal gebragt worden.

WANDELINGEN.

De omliggende landouw dezer stad is bij uitnemendheid vermakelijk, zoo door het lommerrijk geboomte, waarvan breede wandeldreven naar de nabij gelegen dorpen zijn aangelegd, als door de afwisseling van bosschen, beplantingen, landen en vlakke heiden, met vele heldere beekjes doorspoeld. Ook in de stad heeft men eene bijzonder aangename wandelplaats het Valkenberg geheeten, zijnde vroeger een tuin van het kasteel geweest, welke thans aan het domein behoort en door zijn dicht geboomte, aangename slingerpaden en fraaijen vijver, een waar sie-raad der stad uitmaakt.

POORTEN, STRATEN EN PLEINEN.

De stad heeft bijna de gedaante van eenen driehoek. Zij is zeer luchtig en ruim gebouwd, met breede straten; vele tuinen; opene plaatsen; uitgestrekte bleeken, en goede, wijde haven, met levend water doorspoeld. Zij heeft, in haren omtrek, 3000 ellen en binnen de muren eene oppervlakte van 89 bunders, 19 vierkante roeden, 63 vierkante ellen belastbaren grond. Er zijn vier poorten, als: de Boschpoort, aan de Noordoostzijde; de Ginnekenpoort, aan de Zuidzijde; de Haagpoort of Antwerpschepoort, aan de Zuidwestzijde, en de Waterpoort, aan de Noordzijde. De drie eerste poorten waren reeds in den vorigen wal; maar bij de gemaakte verandering van het jaar 1531, zijn deze geheel verbouwd en verder uitgezet: de eerste in het jaar 1537, de tweede in het jaar 1538 en de laatste in 1546; terwijl de Ginnekenpoort, in het jaar 1816, met eenen fraaijen buitengevel versierd en in het jaar 1819 aan

het binnenfront hersteld is, en de Haagpoort, in het jaar 1810 aan het buitenfront en in het jaar 1819 aan het binnenfront, aanmerkelijke verbeteringen heeft ondergaan (1). De Waterpoort was vroeger alleen voor de voetgangers bestemd, ten einde langs de Mark, waar men weleer met een schuitje moest overgezet worden, den vrijen uitgang te hebben, maar deze is mede in het jaar 1802 verbouwd en toen tevens ten gebruike van rijtuigen geopend.

Het getal der straten, zoo groote als kleine, beloopt ongeveer 50, van welke zeven op de markt uitkomen. Onder de voornaamste en luchtigste straten telt men de St. Catharinastraat, de Veemarktstraat en de Boschstraat. De zoogenaamde Nieuwekade, in de wandeling veelal de Rijkhaven geheeten, die langs de Westzijde der haven loopt en met ijpenboomen beplant is, biedt vooral eene reeks van aanzienlijke gebouwen aan. Zij werd voortijds Vlaanderenstad genaamd, terwijl men de kade aan de andere zijde der haven de Prinsenkade heette, om dat de vorstelijke jagen, als zij te Breda kwamen, daar aanlegden.

Er zijn vier markten, als: de Grootemarkt, de Ha-vermarkt, de Botermarkt en de Veemarkt, van welke de eerste, waarvan het midden 5 ellen boven Amsterdamsch peil, te midden van het voornaamste gedeelte der stad ligt, zeer uitgestrekt en door fraaije gebouwen omgeven is. Op deze markt worden alle granen, alsmede het brandhout te koop gebragt; ook staan aldaar, gedurende de kermis, de kramen. Voorheen werd de houtmarkt gehouden ten Oosten van de Ginnekenbrug waarom die straat nog den naam van

(1) Deze poort zal, ten gevolge van de thans onderhanden zijnde verbetering aan de vestingwerken, meer Westwaarts, regt over de Haagdijk en dus aan de Westzijde der stad verplaatst worden.

Houtmarkt draagt. Aan die houtmarkt stond nog in het begin der vorige eeuw, tegen het water, een toren, welke tot de oude stadsmuur behoord had, en, naar het gebruik dat men er van maakte, de Kruidtoren genoemd werd; doch deze is, uit vrees voor ongelukken, afgebroken en de grond, waar hij gestaan had, met huizen bebouwd.

De Havermarkt, op welks midden eene groote gemetselde pomp staat, draagt dien naam omdat voortijds de haver daar verkocht werd, zij is met lindenboomen beplant. Op het laatst der zeventiende eeuw kwamen op den eersten Maandag in November de schoenmakers op deze markt bijeen, met een rolletje leder, tot een staal, dat zij op de daar destijds staande banken nederlegden, tot onderhouding van de ledermarkt, hoewel de koop dan ten huize van de verkoopers gesloten werd. Gedurende den staat van beleg, tijdens de laatste onlusten met België, werden hier de boter en de eijeren te koop gebracht. In de zestiende eeuw stonden de boterbanken in de Reigerstraat, welke toen veel breeder dan thans en met lindenboomen beplant was, aangezien de huisjes tegen de kerk, in de wandeling veelal de Kerkehuisjes genaamd, eerst in de zeventiende eeuw gebouwd zijn. Thans echter is de Botermarkt weder bij het kasteel, op een ruim met lindenboomen beplant plein, terwijl de Havermarkt tegenwoordig alleen tot Groenmarkt dient, welke dan ook alle dagen rijkelijk met de voortbrengselen van de zoo in de stad, als daar buiten gelegene hoven, voorzien is.

Op de Veemarkt, welke mede met eene pomp prijkt, kwamen vroeger de buitenlieden, op de wekelijksche marktdagen, hun vee, voornamelijk levendige en geslagte varkens, te koop brengen, doch dit geschiedt thans mede op de Botermarkt.

De Hoendermarkt werd vroeger gehouden in de St. Annastraat, in de wandeling daarom veelal de Hoendermarktstraat geheeten. Deze was voorheen aan de Oostzijde met een overdekt latwerk betimmerd, om de hoenderen te bergen; daar dit echter de straat ontstierde en niet veel gebruikt werd, is het in het jaar 1716 afgebroken. Thans is die markt geheel te niet.

De Vischmarkt was voormaals in de Vischmarktstraat en strekte zich tot tegen de Havermarkt uit. Thans is tot Zeevischmarkt eene geschikte plaats aan de Haven ingerigt. Zij is overdekt door een dak, dat op 32, in vier rijen staande, kolommen rust. Hier wordt redelijk veel visch van Zierikzee, Maaslandsluis, Middelharnis, de Zwaluwen, Drimmelen en elders aangebragt, en vroeger van hier ook veel naar Brabant vervoerd. Deze markt heeft tot gerief eene zeer goede pomp. De Riviervischmarkt, tegen de waag, was vroeger onder een houten dak. In het jaar 1838 is zij aanmerkelijk verfraaid, terwijl het dak, dat nu aan de voorzijde op zeven kolommen, en aan de achterzijde tegen de waag rust, met leijen gedekt is. De visch, die men er te koop brengt, wordt, behalve in de Mark, ook in de stadsvesten en andere omliggende wateren, gevangen.

Men heeft binnen de stad een ruim exercitieveld, de Gasthuisvelden geheeten, aldus genoemd, omdat het, vóór de uitlegging der stad, weiden waren, die aan het Gasthuis toebehoorden. Nog is er een kleiner vierkant plein, het Nonnenveld genaamd, om dat het vroeger, toen het nog buiten de stad lag, een vlak veld was, dat aan het Norbertinerklooster St. Cathrainendal behoorde. In het laatst der zeventiende eeuw hield men te dier plaatse wel eens beestenmarkt, doch die is later weder naar de Halstraat verplaatst, waar zij ook vroeger was. Thans wordt

er echter te Breda geen jaarlijksche beestenmarkt meer gehouden.

Er zijn 1956 huizen, waaronder voorheen vele van Edellieden gevonden werden, die, ten tijde, toen de Graven VAN NASSAU binnen deze stad hunne hofhouding hielden, aldaar zich ter woon hadden nedergezet, als: de RENESSEN (ook VAN ELDEREN genoemd), de ASSENDELFTEN, de BRECHTEN, de BRUHESSE's, de CANTENS, de GRUTERS, de HAESTRECHTEN, de HEERSBROEKEN, de MASCHEREELLEN, de MONTENSEN, de OCRUMS, de PIGGENS, de WAALWIJKEN, de WASSENAREN, de WESSELS, de WIJNGAERDEN, de YPELAARS enz.; doch de meesten dezer huizen zijn, in den grooten brand van het jaar 1534, vernield geworden, en ofschoon weder opgebouwd, toch geheel veranderd, en, tot één, twee of drie bijzondere woningen gemaakt. Nog heden prijkt de stad met vele fraaije huizen, die niet zoo zeer naar den Brabandschen, als naar den Hollandschen trant gebouwd zijn. Men telt in de stad 2570 huisgezinnen, uitmakende, behalve de bezetting, ruim 13,000 inwoners, terwijl de militairen met hunne huisgezinnen, ruim 2700 zielen bedragen.

HANDEL EN FABRIJKEN.

De handel, die eertijds te Breda zeer bloeiende was, is, ten tijde der Nederlandsche beroerten, meest naar Holland en Zeeland verlegd. Later bloeide Breda door den handel, die uit Holland en van elders over deze stad, gewoonlijk op Maastricht, Luik, Aken, Verviers en andere plaatsen in dien omtrek, gedreven werd, aangezien men de goederen, welke derwaarts gezonden werden, veel te scheep naar Breda, en van daar te land, om de zware tol-

len op de Maas te ontduiken , verder vervoerde , terwijl hetgene , van die plaatsen naar Holland en elders terug ging , ook veeltijds over Breda en 's Hertogenbosch verzonden werd. Thans nog brengen de handel met de omliggende plaatsen , de doorvoer van koopwaren , de verschillende snelwagens (diligences), toerkarren en andere rijtuigen , welke hier doorrijden , aankomen of van hier vertrekken , alsmede de krijgsbezetting , der stad eene aanmerkelijke levendigheid aan.

Er zijn twee tapijtfabrieken , eene haardoekfabriek , eene fabriek van wollen- en katoenen geweeftde goederen , eene band- en lintfabriek , eene linnenweverij , vier hoedenfabrieken , eene stroohoedenfabriek , vier leerlooijerijen , eene touwslagerij , eene katoendrukkerij , drie verwerijen , drie kleederbleeken , vier wasbleeken , tien waskaarsenfabrieken , vier kaarsenmakerijen , drie zoutziederijen , eene zeepziederij , drie korenmolens , vier oliemolens , vier bierbrouwerijen , twee mouterijen , eene likeurstokerij , vijf boekdrukkerijen , twee steendrukkerijen , eene lettergieterij , eene kopergieterij , twee kunstverlakkers , twee rijtuig-, tien meubel-, acht kagchel-, twee geweer-, een orgel-, twee pianofabrieken , acht horologiemakers , vijftien goud- en zilversmeden , twee goud- en zilvergalonfabrieken , twee goud- en zilverdraadtrekkerijen , eene steenhouwerij , een kunstwerker , een instrumentmaker en een kunstdraaijer.

Men heeft te Breda twee wekelijksche marktdagen , zijnde Dingsdag en Vrijdag , en eene najaarsmarkt , die des Maandags na Allerheiligen begint en acht dagen duurt. De kermis neemt eenen aanvang op Zaturdag vóór den eersten Pinksterdag , en houdt mede acht dagen aan.

OPENBARE GEBOUWEN.

Onder de openbare gebouwen te Breda verdient vooral melding het beroemde Kasteel, aan de Noordzijde der stad, tegen de rivier de Mark gelegen.

Men wil dat het eerste hier gestaan hebbende kasteel, reeds in de negende eeuw, in het Reigersbosch (1), door de Deenen, zoude gebouwd zijn; terwijl anderen willen, dat Graaf ELBERT VAN STRIJEN het gesticht had. Hoe dit ook zij, dit kasteel, Bruneshem genaamd, werd in het jaar 1124, toen het door de Noormannen bezet was, ingenomen door HENDRIK, Heer van Breda, die er de torens en sterkten van deed afbreken, en er zijnen zetel vestigde, zoo als dan ook zijne afstammelingen daar hun verblijf hielden. Dit kasteel stond buiten de tegenwoordige wallen, benoorden het later gebouwde slot.

In het jaar 1350 deed JAN VAN POLANEN, Heer van de Leek, hier een ander slot bouwen, dat eerst in het jaar 1362 voltooid was. Van dit tweede slot is mede niets meer aanwezig, aangezien het gebouw, hetwelk thans te dier plaatse gevonden wordt, tot stichter had HENDRIK VAN NASSAU, die daarmede in het jaar 1536 eenen aanvang maakte, maar de voltooiing niet beleefde, zoo als dit ook zijnen zoon, REINIER VAN CHALONS, Prins van Oranje, niet mogt gebeuren. Deze toch zette het werk wel aanmerkelijk voort, maar werd door zijn ontijdig sneuvelen, in 1544, in de voltooiing verhinderd. Tijdens de minderjarigheid van Prins WILLEM I, en de daarop gevolgde oorlogen, gedurende welke

(1) Dit bosch is in het jaar 1624, toen de Spaansche Veldheer SPINOLA de stad belegerde, omgehakt en de grond, waar het gestaan heeft, naderhand, door het veranderen der werken, meest weggegraven.

de stad Breda , meest onder de magt der Spanjaarden was , bleef dit werk mede steken. Evenwel was het toen reeds bewoonbaar , zoodat het in het begin van het jaar 1660 , door **MARIA** , weduwe van **WILLEM II** , Prins *van Oranje* , ten verblijf werd aangewezen aan haren broeder , later , onder den naam van **KAREL II** , Koning *van Engeland* , bekend geworden , die , sedert het ongelukkig uiteinde zijns vaders , dat rijk had moeten verlaten. Het was ook hier , dat die Vorst , na den dood van den Protector **OLIVIER CROMWEL** , in Mei van dat jaar , de tijding zijner herstelling door het parlement , en kort daarop een bezoek van gemelde zijne zuster , benevens zijne broeders , de Hertogen van **YORK** en **GLOUCESTER** ontving. Eindelijk heeft **WILLEM III** , Prins *van Oranje* en later Koning *van Groot-Brittanje* , dit gebouw doen voltooijen , onder het opzigt van den Bouwmeester **ROMANS** , volgens het plan , ten tijde van **HENDRIK** , Graaf *van Nassau* , door den vermaarden Italiaanschen Bouwmeester **BOLOGNE** , gemaakt. Alzoo bleef dit gebouw tot op het jaar 1795 een eigendom der Vorsten van het huis **VAN ORANJE** ; maar nadat de beroerten in dat jaar een einde gemaakt hadden aan de stadhouderlijke regering in ons vaderland , en men ook over de bijzondere eigendommen der Prinsen **VAN ORANJE** naar willekeur beschikte , werd het Kasteel van Breda gebruikt tot verblijfplaats van krijgsgevangenen en zieke soldaten , en eindelijk geheel tot een hospitaal ingerigt , terwijl de kostbare huissieraden openlijk te 's Gravenhage verkocht werden en daaronder ook prachtige tapijten met goud en zijde doorweven , waarin men de Graven en Gravin **VAN NASSAU** , die Heeren en Vrouwen van Breda waren geweest , levensgroot te paard zag afgebeeld. In het jaar 1826 kreeg dit gebouw echter

eene waardiger bestemming , daar het Z. M. Koning WILLEM I behaagde , bij besluit van 29 Mei 1824 , te bepalen , dat het tot eene Koninklijke Militaire Akademie zou worden ingerigt , waartoe het , na vooraf eene aanmerkelijke verbouwing te hebben ondergaan , den 24 November 1828 werd ingewijd.

Naar dit gebouw gaat men van de stadszijde door eene fraaije poort , welke , vroeger , behalve met veel lof- en beeldwerk , met het wapen van Keizer KAREL V , benevens de spreuk : *plus ultra* (d. i. nog verder) prijkte. Daaronder zag men het wapenschild van NASSAU-ORANJE , door eenen engel omhoog gehouden. Deze poort doorgestaan zijnde , komt men op eene ruime plaats , eertijds met lindeboomen en thans weder aan den vijverkant met wilde kastanjeboomen , beplant. Ter linkerzijde ziet men het Binnenkasteel of hoofdgebouw , voorheen door eene gracht omgeven , welke bij de laatste verbouwing is gedempt.

Dit hoofdgebouw is regelmatig vierkant , in het midden een ruim open plein hebbende , hetwelk de vier vleugels van elkander scheidt. Het heeft , behalve de kelders , de hoogte van drie verdiepingen , die in eene menigte kamers van elkander zijn afgezonderd. Vóór het jaar 1795 , waren deze kamers alle prachtig en onder anderen door met goud en zijde doorweven tapijten versierd. Het plein óf de binnenplaats , is van drie zijden met eene opene gallerij omringd , op welker pijlaren een groot getal Romeinsche Keizers en andere voorname mannen der oudheid afgebeeld zijn. Vroeger had de achtervleugel des gebouws eene drie dubbele gallerij , welke van achteren door eenen muur gesloten was , en waarvóór eene fraaije trap van arduinsteen , troonswijze overdekt met een verhemelte , dat op verschei-

dene pijlaren , van de Dorische bouworde , rustte , naar den hoofdingang geleidde. Langs dezen trap kwam men in eene groote gekoepelde zaal , op pijlaren gevestigd , die de geheele regter zijde van het gebouw , ter lengte van 52 ellen , en ter diepte van 27 ellen 9 palmen besloeg. Thans is de galerij in den achtervleugel , van de binnenzijde , door eenen muur gesloten , tot eetzaal ingerigt , de trap geheel weggenomen , en de gekoepelde zaal , door eene zoldering in tweeën gescheiden , dient tot zaal van uitspanning en slaapzaal. Behalve het hoofdgebouw , ziet men op het buitenplein nog onderscheidene andere gebouwen , thans meest tot woning van beambten dienende.

De tegenwoordig in dit gebouw gevestigde Koninklijke Militaire Akademie is eene instelling , welke ten doel heeft , om jongelieden , die daartoe aanleg en geschiktheid bezitten tot officieren voor alle Wapenen en tot Ingenieurs van de Waterstaat , zoo voor de dienst in Nederland als in Oost-Indië , wetenschappelijk op te leiden. Het gebouw is daartoe zeer doelmatig ingerigt , als bevattende ruime leerzalen , luchtige slaappleatsen enz. Vooral bezienswaardig zijn : de welvoorzienne modelzaal , de fraaije uit meer dan 10,000 banden bestaande boekerij , waarin men de voornaamste werken over wis- en krijgskunde , alsmede betrekkelijk de Vaderlandsche geschiedenis bijeen vindt , en de uitgestrekte zaal van uitspanning , prijkkende met portretten van Z. M. den regerende Koning WILLEM II , door JAN ADAM KRUSEMAN Jz. ; van Koning WILLEM I , Graaf *van Nassau* , door JAN BAPTIST VAN DER HULST ; van WILLEM I , Prins *van Oranje* , door CORNELIS KRUSEMAN ; van MAURITS III , door IZAËC SCHOUMAN ; van FREDERIK HENDRIK , door FREDERIK LODIEWIJK HUIGENS ; van

WILLEM II, door CORNELIS KRUSEMAN; van den Generaal FRANÇOIS NICOLAAS FAGEL door LIEF VINCENT en van den Generaal MENNO BARON VAN CORHOORN, door JAN ADAM KRUSEMAN JZ.; welke portretten het begin uitmaken van eene beeldengalerij van roemrijke Nederlandsche helden en vermaarde mannen, hier, uit vrijwillige bijdragen der Officieren, Leeraars en Kadetten, op te rigten. Aan deze Akademie die onder het bestuur van eenen Gouverneur en eenen Kommandant staat, wordt onderwijs gegeven door drie Hoogleraren, twee Lectoren en een dertigtal officiers en burgerlijke Leeraars van verschillenden rang; terwijl er zich thans 150 Kadets bevinden.

Vroeger was de aan het kasteel palende hof, het Valkenberg, door eene brug daarmede verbonden, maar deze is sedert een aantal jaren afgebroken (1).

Het Gouvernement, een uitgestrekt gebouw aan het Kasteelplein, nabij het kasteel staande, is gesticht door JUSTINUS VAN NASSAU, een natuurlijke zoon van Prins WILLEM I, die van het jaar 1606—1625, den post van Gouverneur bekleedde, waarom ook de wapens van dezen JUSTINUS VAN NASSAU, en zijne Gemalin, ANNA VAN MERODE, vroeger boven de poort, in steen uitgehouwen stonden. Het is een schoon, groot huis, met goede vertrekken en eene ruïne plaats van binnen. In het jaar 1680,

(1) Van het kasteel van Breda en de daartoe behoorende gebouwen, zoo in zijnen voormaligen als tegenwoordigen toestand, vindt men meer omstandige beschrijvingen, in den *Almanak der Koninklijke Militaire Akademie, voor het jaar 1830*, bl. 93—113, en in de ten jare 1830, door den Boekhandelaar STRAK, te Breda, uitgegeven: *Geschiedkundige Beschrijving van het vermaarde Kasteel van Breda thans ingerigt tot eene Militaire Hoogeschool, alsmede van de Grootte Kerk aldaar*. bl. 7—35.

heeft de Raad van State dit gebouw, voor 9775 gulden, gekocht van **WILLEM HENDRIK**, Graaf van *Hoorne*, die **ANNA**, de dochter van **JUSTINUS VAN NASSAU**, ten huwelijk had, 'om tot bestendige woning voor de volgende Gouverneurs te dienen. Van het jaar 1802 tot 1811 was het tot een departementaal gerechtshof ingerigt. Later werd het veelal door den plaatselijken Kommandant en andere militaire beambten bewoond, tot dat het, in het jaar 1828, tot woning van den Gouverneur der Koninklijke Militaire Akademie werd ingerigt, waartoe het tot aan het uitbreken van den opstand in België diende; na dien opstand is het tot een militair hospitaal gebezigd, waartoe het ook thans nog gedeeltelijk wordt gebruikt.

Het Stadhuis, aan de Groote Markt, ter zelfder plaatse, waar het vorige gestaan heeft, dat den 23 Julij 1534 is afgebrand, heeft eenen deftigen, in 1776 in den tegenwoordigen stand gebragten, voorgevel, waarin men boven de poort de gerechtigheid ziet uitgehouwen. Het is redelijk groot en van ruime, zindelijke vertrekken voorzien, waaronder vooral melding verdienen de vroegere Burgemeesterskamer, thans meestal de Collegiekamer geheeten, die versierd is met de fraai geschilderde portretten van eenige Vorsten, uit het doorluchtige huis van **NASSAU**; en de voormalige Landschapskamer, tevens tot vergaderzaal voor de Kloveniers gediend hebbende, thans veelal gebezigd wordende tot onthaal van vorstelijke personen, die de stad met een bezoek vereeren, waar men onder anderen de afbeeldsels ziet van de Prinses, moeder van **WILLEM III**, met haren zoon op den arm, alsmede van Prins **WILLEM III** en diens gemalin; terwijl alsmede in de Militiezaal nog portretten van Vorsten, uit het

gezegde huis, gevonden worden. Ook heeft men op dit Stadhuis eene kleine Bibliotheek, meest van historischen en regsgeleerden inhoud, waar, onder anderen, bewaard wordt eene uit hout vervaardigde afbeelding van den toren der groote kerk, zoo als die was vóór den brand van 1694. Behalve de stedelijke regering houdt op dit stadhuis de militieraad zijne zitting. Achter dit gebouw is het IJklokaal, waar de maten en gewigten van het arrondissement Breda geijkt worden.

Het Paleis van Justitie, in de St. Catharinastraat, vóór 1828 een particulier huis, is sedert voor de Arrondissements-Regtbank bestemd en toen daarvoor ingerigt; doch in 1842 werd dit gebouw geheel veranderd en van eene ruime Pleitzaal voorzien. Vóór 1842 diende het ook voor de zitting van den Kantonregter, doch sedert de verbouwing alleen voor de Arrondissements-Regtbank. Naar dit gebouw, hetwelk met eenen eenvoudigen, maar netten voorgevel, prijkt, gaat men ter wederzijden langs trappen op, onder welke de toegang naar het Valkenberg gevonden wordt.

Het Huis van arrest, vroeger het Rasp- of Tuchthuis, staat aan de Oostzijde van de Halstraat, op den hoek van de Oude Vest, ter plaatse waar vroeger de Vleeschhal gestaan heeft, naar welke deze straat haren naam draagt. In het jaar 1614 werd dit gebouw tot eene saaihal en in het jaar 1717 tot een Tuchthuis ingerigt. Dit Tuchthuis is, den 8 April 1774, geheel afgebrand, waarbij zeven aldaar opgeslotene vrouwen, jammerlijk omkwamen; terwijl al de overige tuchtelingen het ontvlugten, behalve een, die de Regenten om die reden mede hebben vrijgelaten. Dit huis, kort daarna in zijnen tegenwoordigen staat herbouwd zijnde, is thans zeer geschikt tot het doel, waartoe het bestemd is.

Men had vroeger te Breda nog twee Gevangenhuis-zen, als: één voor de krijgsmagt, gemeenlijk de Geweldiger geboeten, zijnde een fraai, in het jaar 1684 gesticht gebouw, nabij de Antwerpsche poort. Het andere was bestemd voor de misdadigers, die in de stad en baronnie van Breda (uitgezonderd binnen de vrijheden van Oosterhout en Roosendaal) gevat werden; stond op het einde der Molenstraat, tegen de Kloosterbrug, en was onder den naam van den Gevangentoren bekend, als zijnde het een vierkanten hoogen toren, de eenige welke van de oude stadsvesten, in deze eeuw, nog in wezen was. Deze Gevangenhuisen zijn echter beide, in het jaar 1825, afgebroken en door burgerwoningen vervangen.

De Vleeschhal, aan de Groote Markt, is gebouwd in 1613. Het is een ruim en fraai gebouw. Boven deze hal houden die van het St. Jorisgild of de Broederschap van den voetboog, hunne gewone vergaderingen, waarom ook St. Joris, den draak doodende, in den niet onaanzienlijken voorgevel gebeeldhouwd is.

De Waag, aan de Oostzijde van de Haven, bij de Hooge brug, is in het jaar 1659 gebouwd, ter plaatse, waar vroeger een gebouw gestaan heeft, dat vermoedelijk reeds in het jaar 1355 tot dat gebruik bestemd was. Het tegenwoordige gebouw is in het jaar 1838 van eenen nieuwen voorgevel voorzien. Boven de Waag komen die van het St. Sebastiaansgild of de Broederschap van den Edelen Handboog bijeen. De in het jaar 1838 vernieuwde Loskraan staat in de nabijheid.

De inwendige niet ondoelmatige ingerigte Schouwburg is een particulier gebouw, waarin des winters door reizende tooneelgezelschappen voorstellingen gegeven worden, terwijl het tevens ook tot het geven van concerten en dergelijke gebruikt wordt.

Onder de verdere openbaren gebouwen verdienen melding de volgende, alle aan de Gasthuisvelden gelegen, als: het Groot-Arsenaal, ruim 60 ellen lang en 14 breed, zijnde een zeer schoon gebouw, dat twee verdiepingen en eenen zolder heeft, en in tijd van oorlog geblindeerd wordt; het Nieuw-Arsenaal, lang 34, breed 10 ellen; het Klein-Arsenaal, lang 40, breed 15 ellen; eene Houtloots en een Kogelpark met loots. Voorts het Nieuw-Laboratorium, in de kat van bastion Martini; het Oud-Laboratorium, achter het Kasteel; vier groote bomvrije Buskruidmagazijnen, als: één aan de Gasthuisvelden, één, Schorsmolen geheeten, achter den Haagdijk, één in het bastion Maurits en één in het bastion Kasteel; vijf kleinere bomvrije Buskruidmagazijnen, gelegen in de bastions Holland, Maurits en Bekaf en tusschen die van Ginneken, Nassau en Martini. Drie Kazematten in de bastions Duifhuis (zijnde voormaals gedurende een beleg de bomvrije wijkplaats van den Gouverneur der vesting geweest), 's Bosch en Ginneken, thans allen in vervallen staat. Twee Kruidtorens, waarvan een den naam van Turfstoren draagt, ter herinnering aan de vermeestering der vesting, door middel van het turfschip van ADRIAAN VAN BERGEN; drie verwulfde Sortiën en drie verwulfde Communicatiën onder den hoofdwal, leidende tot de buitenwerken; de Hoofdwacht, aan den hoek van de Hal- en St. Janstraten, voormaals de kapel van St. Jan, gesticht met het convent der Tempeliers en daarna aan de Ridder van St. Jan gekomen, en het voormalige Statenhuis, in de St. Janstraat, tegenwoordig tot kazerne dienende; wordende, behalve dit gebouw, nog tot kazerne gebezigt: het voormalig klooster St. Catharinendal; de Groote-Ruiterstal, en de zoogenaamde Hooge barakken; terwijl de Lage- of

Antwerpsche barakken, thans een partikulier eigendom zijnde, tot woningen voor schamele lieden zijn ingerigt, en de Kleine-Ruiterstal tot stalling van de paarden der te Breda in bezetting liggende Artillerie gebezigd wordt.

KERKEN.

De Hervormde gemeente te Breda, welke tot de classis en ring van Breda behoort, telt onder de ingezetenen ruim 1750, met de militairen en hunne huisgezinnen echter ongeveer 3400 zielen, en onder deze 1400 Ledematen. Zij moet reeds vóór het jaar 1559 bestaan hebben, althans, wij vinden in dat jaar **ADRIANUS DE KUIPER** als eerste Predikant vermeld. De gemeente was zeer spoedig in bloei toegenomen, zoodat zij in het jaar 1625, toen Breda aan de Spanjaarden overging, reeds door drie Leeraars bediend werd. Deze zich toen genoodzaaktziende de vlugt te nemen, bleef de gemeente herderloos, tot in het jaar 1637, toen de stad weder aan de Staten kwam, waarop in het volgende jaar tot Predikanten beroepen werden **CHRISTIANUS LOSECATIUS**, die in het jaar 1666 emeritus werd; **LUDOVICUS à RENESSE**, die later tot Hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de toen ingestelde doorluchtige school benoemd werd, waarna hij in het jaar 1671 overleed, en **JOHANNES HANKIUS**, die reeds in het jaar 1656 gestorven is. Doordien deze gemeente zoo aanmerkelijk toenam, werd in het jaar 1666 besloten, tot vierden Predikant te beroepen **HENRICUS MISPELBLON**, die in 1674 overleed; terwijl men in 1739 het getal Predikanten tot vijf vermeerderde, door **ARGIDIUS BURS FRUITIER** te beroepen, die in het jaar 1766 stierf. Op het laatst der vorige eeuw is dit getal echter weder tot vier,

en in het begin dezer eeuw tot drie verminderd, zoo als het tegenwoordig nog is. Onder degenen, die vroeger hier het leeraarambt bekleed hebben, vinden wij vermeld den beroemden **JACOBUS TRIGLANDUS**, die, in het jaar 1678, te Breda beroepen zijnde, in 1680 vandaar naar Utrecht vertrok en den 23 September 1705, als Hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Leyden overleed. Het beroep geschiedt ingevolge acte van collatie van den Koning, waarbij echter, bij de twee laatste beroepen, de keuze der gemeente welwillend is in aanmerking genomen.

De Groote kerk staat aan de Grootemarkt, en was eerst aan de H. Barbara, Patrones der stad, later aan de H. Maagd toegewijd, waarom zij de Lieve Vrouwekerk genoemd werd. Zij was niet alleen de stadsparochiekerk, maar ook tevens eene collegiale kerk, waarin een kapittel van twaalf Kanunniken benevens eenen Deken, was gesticht, terwijl door eenen der Kanunniken altijd de pastorie der parochie bediend werd. Toen na de laatste inneming van Breda, door Prins **FREDERIK HENDRIK**, deze kerk aan de Hervormden overging, is het gezegde kapittel vernietigd, en zijn de daaraan behorende goederen, bij 's Prinsen domein ingelijfd, ten einde de inkomsten, tot onderhoud der Predikanten en andere kerkelijke bedienden te doen strekken. De tijd der stichting dezer kerk is niet te bepalen, alleen weet men, dat onderscheidene Heeren van **BREDA** haar van tijd tot tijd vergroot en verbeterd hebben, en onder deze Graaf **ENGELBERT I**, die in het jaar 1410 het prachtige koor voltooid en met vele sieraden verrijkt heeft. Ook waren ter eere van onderscheidene Heiligen in de beide zijpanden veertien kapellen gesticht, waarin door de Kapellanen de dienst verrigt werd. In een dezer kapellen,

wordt nog een fraai koperen doopvont bewaard. Deze kerk is van het koor tot de westerdeur onder den toren, 98 ell. 5 palm. lang en van de zuider- tot de noorderdeur, 40 ell. 7 palm 5 duim breed. Het middel plafond of dat van het schip der kerk is hoog boven den vloer ruim 33 ell., terwijl de nok van het dak nog ruim 9 ell. hooger is. In het koor dezer kerk werd vroeger om de elf jaren, de vergadering gehouden der Zuid-Hollandsche Synode, waartoe destijds Breda gerekend werd. In den omgang van dit koor ziet men de begraafplaatsen van sommige der vorige Heeren van Breda; als: aan de noordzijde die van JAN VAN POLANEN den eersten, die de heerlijkheid, door aankoop aan zijn geslacht gebragt heeft, waarop zijne beeldtenis, benevens die zijner twee vrouwen OEDA VAN HOORN en MECHTELD VAN ROTSELAER, de eene ter regter, de andere ter linker zijde, in steen uitgehouwen zijn. Wat verder oostwaarts van daar is het graf van ENGELBERT VAN NASSAU I en zijnen zoon, JAN VAN NASSAU, welke beide, benevens hunne vrouwen, daarop afgebeeld zijn, als knielende voor een altaar. Doch deze beide tomben zijn, hetzij door ouderdom, hetzij ter gelegenheid der beeldenstorm aanmerkelijk geschonden. Hierna volgt de alom vermaarde graf-tombe van ENGELBERT II VAN NASSAU (1) en zijne gemalin LIMBURG VAN BADEN, die als een zonderling kunststuk van beeldhouwkunst geroemd, ja zelfs door sommigen aan MICHAEL ANGELO BUONAROTTI toegeschreven wordt. Graaf ENGELBERT en zijne gade, liggen op eene verheven zerk van zwart marmer, naast elkander, boven het graf uitgestrekt; daar over

(1) Van dezen beroemden man vindt men eene levensschets hier achter in bijlage A.

is eene tafel van denzelfden steen , welke , door vier marmieren beelden , voorstellende vier helden van den ouden tijd , op ééne knie liggende , gedragen wordt. Van deze beelden stellen twee . volgens hetgeen er onder staat , CAJUS JULIUS CESAR en MARIUS ATTILIUS REGULUS voor ; de beide anderen schijnen MILTIADES en THEMISTOCLES te verbeelden. Voorts , trest men in deze kerk nog de begraafplaats aan van JAN II VAN POLANEN , Heer van der Lek , die mede , in zijnen wapenrok , boven het graf is uitgehouwen , met dit bijchrift :

Hier legghet begraven Jan / Heer was van
der Lecke ende van Breda die stierf int jaar
onſ Heren / als men ſchreef MCCCXCIV /
¶ In daghe in Oegst-maent. Wilt hoor ſijn ziele.

De toren dezer kerk is een fraai konststuk. De vorige toren , die te gelijk met de kerk gebouwd was , den 16 Februarij 1457 , door eenen stormwind ingestort zijnde , is men in het jaar 1468 , in de week van O. L. V. visitatie , in Julij , met den bouw van den tegenwoordigen begonnen , die in het jaar 1509 zoo ver voltooid was , dat men er den 21 Julij van dat jaar het kruis op kon plaatsen. Deze toren , die van den grond tot den lantaren 440 trappen hoog was , werd den 11 Mei 1694 door den bliksem in den brand gestoken , waardoor een voornaam gedeelte daarvan vernield werd. Kortten tijd daarna door de milddadigheid , bijzonder van Koning WILLEM III , met eene verandering aan het bovenwerk , van den kerkvloer tot aan den haan toe , bijna 94 ellen hoog weder opgetrokken zijnde , werd hij met nieuwe zware klokken voorzien , aanzien de vorige door den brand versmolten waren ,

terwijl hij in het jaar 1728, van een welluidend klokkenspel voorzien werd.

Deze kerk, die vroeger met fraaije geschilderde glazen versierd was, waarvan er echter thans nog slechts eenige weinige in de kapel der graftombe van Graaf ENGELBERT II aanwezig zijn, was in oude tijden alom zeer vermaard, door het zoogenaamde H. Kruis, hetwelk, naar men wil, uit het slot der Deenen gekomen was, alsmede door het H. Sacrament van mirakelen, in het jaar 1449 van de Niervaart herwaarts overgebracht. Ook stond in deze kerk van ouds een zeer vermaard Lievevrouwebeeld, dat, in het jaar 1638, na de overgave der stad aan de Staten, naar Roermonde is overbragt en aldaar met grooten toeloop ingehaald.

Tot vóór eenigen tijd hadden de Hervormden hier nog eene andere kerk, Markendaal of eigenlijk de Mark en de Aa-kerk, geheeten, om dat vroeger de Aa langs deze kerk in de Mark viel. Zij staat aan de Westzijde der haven, en is in de gedaante van een kruis opgebouwd. Deze kerk was vóór de Reformatie eene kapel, tot de parochie van 's Princenhage behorende, welke in het jaar 1362 gesticht en aan de H. Maagd MARIA toegewijd was. Later werd zij veelal de Kleine kerk geheeten. In het jaar 1712 werd er een orgel in geplaatst. Tegen de Westzijde staat de vierkant opgemetselde toren, van boven prijkende met eenen lantaren tusschen vier spitsen, met leijen gedekt, welke in het jaar 1667 vernieuwd is. Op dezen toren was in de laatste tijden eene telegraaf geplaatst. Na het uitbarsten van den opstand in België is de kerk kortstondig ingenomen, om er krijgsgevangenen in te bewaren. Daarna heeft zij tot hooien stroomagazijn gediend, en thans, aan eenen partikulier verkocht zijnde, dient zij nog tot bergplaats.

Er bestaat te Breda ook eene Waalsche of Fransche gemeente, die mede tot de classis en ring van Breda behoort, en 100 zielen, onder welke 50 Ledematen, telt. Voor deze gemeente werd, ten jare 1590, **CHRETIEN DU BLOC**, door Prins **MAURITS** tot Predikant aangesteld. Zijn opvolger **LAZARE BAYARD** moest in het jaar 1625 de stad verlaten, maar werd, zoodra zij wederom in der Staten magt was, in zijne dienst hersteld. Sedert het jaar 1686 werd deze gemeente door twee Predikanten bediend, van welke de jongste den titel van extraordinair Predikant had, waartoe in het gezegde jaar beroepen werd **JORDAIN OLIVIER**, die in 1689 naar 's Gravenhage vertrok; thans echter wordt de dienst weder slechts door eenen Leeraar waargenomen. De kerk, bij deze gemeente in gebruik, staat in de St. Catharinastraat, ter plaatse, waar vroeger eene kapel stond, aan den H. Wendelinus toegewijd. Deze, in den grooten brand van het jaar 1534, in asch gelegd zijnde, werd door eene andere vervangen, die Graaf **HENDRIK VAN NASSAU**, aan het door hem, ten jare 1531, verplaatste Beggijnhof toevoegde, sedert wanneer zij de bewoneressen van dat gesticht tot kapel diende, tot in het jaar 1590, toen zij, op bevel van Prins **MAURITS**, aan de Fransche gemeente werd ingeruimd. Deze kerk is uitwendig van een spits torentje, inwendig van een fraai orgel en nette zitbanken voorzien.

De Evangelisch Luthersche gemeente, te Breda, die tot den ring van Rotterdam behoort, en ruim 150, doch met de militairen en hunne huisgezinnen 200 zielen, en onder deze 100 Ledematen, telt, heeft eene kerk in de Veemarktstraat, welke in het jaar 1784 gebouwd is, ter vervanging van eene, welke aan de noordzijde der Nieuwstraat, naast de stads

Spilschuur stond , en , in het daarop volgende jaar afgebroken zijnde , door eene burgerwoning en tuin vervangen is. De thans bestaande kerk is een net en fraai gebouw , dat in het jaar 1837 onder den tegenwoordigen Predikant , **FRANS CHRISTIAAN BÜHRMANN** , aanmerkelijke herstellingen ondergaan heeft , bij welke gelegenheid tevens het minder gepaste opschrift , dat voorheen boven den ingang stond : **REPOS AILLEURS** (d. i. elders rust) . door de meer toepasselijke woorden : **SOLI DEO GLORIA** (d. i. Gode alleen zij de eer) , vervangen is , zijnde terzelfder tijd de daarnaven staande pastorijsmede veel verbeterd. Inwendig prijkt deze kerk met een fraai orgel , terwijl in het jaar 1840 de consistoriekamer aanmerkelijk verkleind , maar tevens verbeterd en voor het gebruik doelmatig ingerigt is. De eerste , dien wij als Leeraar in deze gemeente vermeld vinden , is geweest **JUSTUS BROUWER** , die den 20 Julij 1618 beroepen is , en den 25 Junij 1625 verjaagd werd ; hoewel het meer dan waarschijnlijk is , dat hier reeds vroeger eene gemeente bestond. Na de reductie der stad Breda , onder de Staten der vereenigde Nederlanden , werd , den 28 Maart 1638 , in deze gemeente beroepen **JOHANNES KALKBRENNER** , die den 23 April 1666 overleed.

Den 24 Augustus 1767 werd , door den Heer **ABRAHAM MATTHIAS CHOMBACH** , Luitenant-Kolonel der Infanterie in dienst dezer landen , en zijne huisvrouw **CORNELIA VERREYK** , een fonds gesticht , eerst bestaande uit een kapitaal van 12,000 gulden ; doch later uitgebreid tot 20,000 gulden , waarvan de renten strekken moesten , om daaruit eenen Tweeden Predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te Breda te bezoldigen. De eerste Leeraar uit dit fonds was **FRANZ GEORGE CHRISTOPHER RUTZ** , die den 30

Julij 1764 te Breda beroepen werd. Nadat echter de Predikant der gemeente **LUDWIG HEINRICH ADOLPH MEIJER**, den 15 Mei 1802 naar de Berbice beroepen was, heeft de toenmalige Predikant van het fonds **PIETER CORNELIS VERWEY**, alleen de dienst blijven waarnemen en er is later geen Tweede Leeraar meer beroepen; wordende het, door de vermindering der staatsrenten tot op een derde, aanmerkelijk ingekrompen fonds thans aangewend tot gedeeltelijke bezoldiging van den Predikant, van wien het beroep aan den kerkeraad staat, even als zulks vroeger, zoo wel van den Eersten, als van den Tweeden Predikant, plaats had.

De Roomsche Katholijken hebben in vroeger dagen te Breda slechts eene parochie uitgemaakt, waartoe de Groote of Onze Lieve Vrouwe kerk behoorde, aangezien de Kerk van Markendaal, benevens al hetgene ter westzijde van de haven gelegen was, tot de parochie van Mertensheim of 's Princenhage behoorde, waardoor dan ook, gedurende de jaren 1625—1637, toen de stad weder onder het gebied des Konings van Spanje was, slechts één Pastoor, met name **JACOBUS VRANCK**, in de parochie van Breda werkzaam was, die, nadat de stad, in het laatstgenoemde jaar, door Prins **FREDERIK HENDRIK** was ingenomen, Kanunnik te Thorn is geworden. Hierop zijn de Roomsche Katholijken inwoners meest bediend en geadsisteerd geweest door de Pastoors van de naastbij gelegene dorpen, 's Princenhage, Ginneken, enz. In welke dorpen zij ook meest ter kerk gingen, hetwelk alzoo geduurd heeft tot in het jaar 1648, als wanneer, na het afkondigen van den Munsterschen vrede, eenige Geestelijken ten dienste van de Roomsche Katholijken derwaarts terug keerden, en er met tolerantie of conniventie verbleven. Deze

Geestelijken waren vier in getal, als: **BARTHOLOMEUS MOYMANS**, een wereldlijk Priester, geboortig van Breda, die aldaar in 1650 overleed; **LUCAS REYNENBURG**, een Jezuit; **PETRUS SEGERS**, een Minderbroeder, die Pastoor van het Beggijnhof werd; en **JOHAN BAPTIST LOEMANS**, een Norbertijn. Thans zijn de Roomsche Katholijken te Breda in drie parochiën verdeeld, als de Parochie van de Brugstraat, ruim 4700 zielen, en onder deze 2300 Communikanten bevattende; de St. Antoniusparochie, ongeveer 2800 zielen, onder welke 1900 Communikanten tellende; en de parochie van de Waterstraat, 3300 zielen, en onder deze 2100 Communikanten, hebbende, terwijl men onder de militairen en hunne huisgezinnen 980 Roomsche Katholijken aantreft.

De Roomsche Katholijke kerk van de Brugstraat, voorheen de Wereldlijke kerk genaamd, omdat zij niet, even als de beide andere Roomsche Katholijke kerken te Breda door kloostergeestelijken bediend werd, staat ter plaatse waar vroeger eene brouwerij was de Vijf ringen geheeten, op wier achtergrond zij gebouwd is, en vermoedelijk in het jaar 1637 tot godsdienstig gebruik ingerigt. Zij werd in het jaar 1714 onder den Pastoor en Landdeken van het distrikt Breda **GERHARDUS TEN HEUVEL** omdat zij oud en vervallen was, afgebroken, en ruimer en fraaijer opgebouwd; doende gezegde Pastoor er tevens drie altaren in plaatsen. In de jaren 1832 en 1834 werd zij onder het toezigt van den tegenwoordigen Pastoor **WILHELMUS OOMEN** aanmerkelijk vergroot en verfraaid en met een vierde altaar verrijkt. Het hoofdaltaar, twee zeer schoone met beeldwerk versierde biechtstoelen, alsmede de fraai gesneden, in 1712 voltooide, Communiebank, zijnde eene kopij van de door **QUELLIJN** uitmuntend in marmer gebeitelde

Communiebank uit de St. Jacobskerk te Antwerpen, zijn werkstukken van JOHANNES CLAUDIUS DE COCQ. Ook is deze kerk onder anderen versierd met eene goed gepenseelde schilderij van THEODORUS VAN TULDEN, CHRISTUS aan de kolom voorstellende. Deze kerk wordt bediend door eenen Pastoor en twee Kapellanen.

De Roomsche Katholieke kerk van St. ANTONIUS staande in de St. Jansstraat, is gebouwd, ter vervanging van de kerk in de Nieuwstraat, vroeger de Minderbroederskerk geheeten, omdat zij door geestelijken van die orde bediend werd. De Minderbroederskerk was, in het jaar 1650 uit een tweetal huizen zamengesteld, ofschoon meermalen vergroot werd hij nogthans in den laatsten tijd, voor de, steeds aangroeiende gemeente te bekrompen, en bovendien, uit hoofde van hare als gevaarlijk beschouwde bouwvalligheid, tot voortdurende godsdienstoefeningen ten eenemale ongeschikt. Met den bouw van de tegenwoordige kerk werd, den 11 Augustus 1835 een begin gemaakt, en het gebouw was den 11 September 1837 voltooid, uitgezonderd de afpleistering der muren binnen in het gebouw, hetwelk in het jaar 1839 verrigt is. De kerk, onder eenige wijzigingen, naar het ontwerp van den Architect PIETER HUYSENS Az. te Breda, en onder het oppertoezicht van s'Rijks waterstaat, gebouwd, is in het geheel lang, binnenwerks, ruim 48 ellen; de wijdte of breedte van het schip bedraagt 20 ellen de hoogte van het plafond in het midden, nagenoeg 17 ellen, terwijl de fraaie toren, uit het front opgetrokken ongeveer 50 ellen hoog is. Van binnen is de kerk van de Ionische, en de Corinthische en van buiten zijn het front en de toren naar de Dorische, Ionische, Corinthische en

zamengestelde orde bewerkt. Vóór het front ziet men een fraai ijzeren hek , alsmede een beeld , de godsdienst voorstellende. Deze kerk wordt door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend.

De Roomsche Katholijken kerk in de Waterstraat aan de H. Maagd Maria toegewijd , werd voorheen de Jezuitenkerk geheeten om dat zij door Priesters van die orde bediend werd. De Jezuiten hadden vroeger een huis ten Westen van de Karstaat , waarin zij hunne godsdienst oefenden , maar omdat , als de Hervormde kerk te gelijk met deze uitging , en de beiden gemeenten elkander alzoo tegenkwamen , zulks de straat te veel bezette , zoo is deze kerk overgebracht in eene huizing ten Zuid-oosten van de Waterstraat , welke toen tot een kerk werd ingerigt. Aangezien deze kerk met der tijd zeer bouwvallig geworden was , en gevaar liep van in te storten , heeft men die in den Maand Augustus 1715 afgebroken , daarna uit den grond weder opgebouwd en tevens vergroot. Omtrent 50 jaren geleden is deze kerk , wat het inwendige betreft , zeer doelmatig ingerigt en aanmerkelijk verfraaid geworden , door de zorg van den toenmaligen Pastoor IGNATIUS VAN GILS. In het jaar 1837 is de voorgevel , naar het ontwerp van den Stads-Architect ANTONIUS JOHANNES FRANCISCUS CUYPERS , onder het toezigt van den tegenwoordigen Pastoor HENRICUS AMBROSIIUS VAN OLME , veranderd en in de Iönische orde sierlijk opgetrokken. Zij heeft een goed orgel , in 1750 vervaardigd , eenen schoonen arduinsteenen vloer , in het jaar 1836 gelegd , twee goed bewerkte biechtstoelen , en drie zeer fraaije altaren , eene ter regter zijde aan den H. Joseph , eene ter linkerzijde ter eere der zeven weeën van Maria , zijnde het Hoogaltaar toegewijd aan de Hemelvaart dier Heilige moeder des Heeren ,

hetwelk wordt aangeduid in eene in den achtermuur des gebouws, boven het hoogaltaar, bewerkte groep, welke de Heilige Maagd, door Engelen op wolken ten hemel opgenomen wordende, voorstelt. Hoewel niet groot, onderscheidt echter deze kerk zich door regelmatigheid en bouworde, netheid van haren inwendige vorm en fraaiheid van hare veelvuldige en kostbare sieraden. Van hare vroegere bediening door Jezuiten zijn nog sporen voorhanden in veelvuldig snijwerk en beelden, Heiligen uit die orde voorstellende. Deze kerk wordt door eenen Pastoor en eenen Kapelaan bediend.

Vóór de Hervorming hadden de Roomsche Katholijken te Breda ook onderscheidene kapellen, waarin zij hunne godsdienst oefende: als de St. Janskapel, de St. Joostkapel, de Onze Lieve Vrouwekapel en de St. Anthoniuskapel.

De St. Janskapel, aan den hoek van de Halstraat, en de Veterstraat, welke laatste naar deze kapel later de St. Janstraat genoemd is, was gebouwd door de Tempelridders, die hare hofstad daar achter hadden in de Halstraat, zich tot aan de Vleeschal, (nu het Huis van Arrest) uitstrekkende. Na dat de orde der Tempeliers, in het jaar 1310 of 1313, vernietigd was, zijn hunne goederen aan de Ridder van St. Jan gekomen, die ze, in het jaar 1614, aan de stad Breda verkochten. In het begin der Nederlandsche beroerte oefenden de Albanezen, die hier voor den Koning van Spanje in bezetting lagen, er hunne godsdienst naar de wijze der Grieksche kerk. Later werd zij tot eene militaire hoofdwacht ingerigt, waartoe zij nog dient.

De St. Joostkapel, aan de Oostzijde der Ginnekenstraat, was vroeger de parochiekerk van het Ginnekenende, en werd, in het jaar 1400, buiten de stad

gebouwd ; doch bij de uitlegging , in het jaar 1534 , daar binnen getrokken. Na dat de stad in 1637 door **FREDERIK HENDRIK Prins van Oranje** was ingenomen , werd er de godsdienst niet meer ingeoeffend , maar diende zij meestal tot bergplaats , waartoe het onderste gedeelte van den toren nog gebruikt wordt ; zijnde de toren , die eene fraaije naald of spits heeft en van slagklok en uurwerk voorzien is , bijna het eenige wat er nog van bestaat ; terwijl de huizing , achter den toren staande , in huur wordt bewoond door eenen Hovenier , die het voormalige kerkhof tot tuin heeft aangelegd.

De **Onze Lieve Vrouwekapel** , meestal de **Gasthuis-kapel** geheeten , achter den **Beijaard** , welke , na de laatste overgave der stad aan de Staten , gebruikt werd , om stads gereedschappen te bergen , heeft , in het begin der vorige eeuw , eeninen tijd gediend tot **Hospitaal**. Later werd zij tot bergplaats gebruikt ; thans is zij door de stad verhuurd voor de gymnastische oefeningen van het garnizoen.

Van de **St. Antoniuskapel** , aan de **Fellenoord** , in de zoo genaamde **Nieuwenhuizen** , weet men thans de juiste plaats niet meer aan te wijzen. Vermoedelijk echter heeft zij gestaen aan de Noordzijde , ter plaatse waar nu nog eene ronde poort gevonden wordt , langs welke men naar eenige achterwoningen gaat.

Het **Beggijnhof** te Breda is in het jaar 1240 , door **MACHTELD VAN DIEST** , de gemalin van **GODEVAART IV** , Heer van Breda , gesticht. Toen werd het aangelegd ter plaatse , waar thans de rijschool , de stallingen en verdere buitengebouwen der **Koninklijke Militaire Akademie** , mitsgaders het woonhuis van den **Kommandant** dier Akademie gevonden worden , van waar het , ten jare 1531 , door **HENDRIK VAN NASSAU** , Heer van Breda , verplaatst is in de **St. Catharinastraat** ,

achter de kapel van St. WENDELINUS. Het bestaat uit twintig huisjes, rondom eene langwerpige vierkante plaats gebouwd, die twee verdiepingen hebben en bewoond worden door Beggijnen, wier bezigheid bestaat in gedurige geestelijke oefening; terwijl er eenige zijn, die de beginselen van godsdienstig onderrigt en onderwijs in handwerken aan zeer jonge kinderen geven. De Beggijnen moesten, nadat in het jaar 1637 de St. Wendelijnskapel, welke haar vroeger tot kerk diende, aan de Fransche gemeente was afgestaan, hare godsdienstoefeningen in een tegen deze kerk aangebouwd pand verrigten; doch zij bleven, zoolang het begraven in de kerk veroorloofd was, hare dooden in de St. Wendelijnskapel begraven. Den 16 Maart 1836 werd echter het bouwen van eene kapel, te midden van de vierkante plaats in het Beggijnhof, aanbesteed en kort hierop daarmede een begin gemaakt, naar een gewijzigd ontwerp van den architect ADRIANUS VAN DER AA, te Oosterhout, onder het oppertoezicht van 's Rijks waterstaat, zoodat zij, in het voorjaar van 1837, voltooid was. De lengte van dit gebouw is over het geheele werk 20 ell. 4 duim en de breedte 9 ell., terwijl de hoogte van het plafond bijna 8 ellen bedraagt. Uit het front is een koepeltorentje opgetrokken, dat ruim 18 ellen hoog is. De bouwtrant van deze kapel is hoofdzakelijk naar de Iönische orde. De kapel wordt door eenen Pastoor bediend. Een der vroegere hier dienstdoende geestelijken was NICOLAAS VAN MILST, die aldaar omtrent het jaar 1705 overleed, na zich als een vloeiend volksdichter te hebben doen kennen. De poort, door welke men uit de St. Catharinastraat op het Beggijnhof komt, is, sedert het jaar 1830, geheel vernieuwd, zoodat zij zich nu zeer sierlijk voordoet. Men telt er thans 42 Beggijnen.

Behalve dit Beggijnhof, bestonden er vóór de Hervorming in Breda meer andere vrouwenkloosters, als: St. Catharinendal, van de orde der Premonstreiten, aan het Mosterdveld, thans tot kazerne dienende (1); het klooster der Zwartzusters, die naar den regel van St. AUGUSTINUS leefden, aan de Oude vest nu gedeeltelijk het Weeshuis gedeeltelijk het voormalige Oude-Vrouwenhuis; en het klooster der Graauwezusters, van de orde des H. FRANCISCUS, aan het einde van het Bouwerijstraatje, tegen de poort van het Valkenberg, welk gebouw in de furie van HAULTEPENNE verbrand is. Ook moet er nog een Nonnenklooster gestaan hebben in de Reigerstraat, hetwelk zich van de schoolstraat tot het Kasteelplein uitstrekkende, later het huis van Elderen en nog later het Huis van Aarschot geweest is, tot dat de groote brand het, in het jaar 1534, verteerde, waarna het tot gewone huizen verbouwd werd.

Opmerkelijk is het, dat de vorige Heeren van Breda nimmer eenige Monnikenkloosters binnen de stad hebben willen dulden, hoezeer ook meer dan eens daartoe aangezocht. Eerst, nadat de stad, in het jaar 1625, door de Spanjaarden was ingenomen, is den Kapucijnen en Jezuiten, door toedoen der Gouvernante, ISABELLA CLARA EUGENIA, toegestaan, aldaar elk een klooster te bouwen, gelijk mede den Minderbroederen, in 1631, hebbende toen het Kapucijnen-klooster gestaan aan het einde der St. Catharinastraat later in vier groote huizen veranderd.

Het Jezuitenklooster, in de St. Janstraat, bestond vroeger uit twee adellijke huizen, het Huis van Heertsbeek en het Huis van Ocrum. Het eerste aldaar door de Heeren en Ridders van dien naam

(1) Men zie voorts over dit klooster hier achter onder Oosterhout.

gebouwd, is naderhand aan de jongere zonen uit den huize VAN NASSAU gebleven, tot in Julij 1534, wanneer het in den grooten brand verteerd is, welk afgebrand erf, den 24 Julij 1536 verkocht is, door Jonker HENDRIK VAN NASSAU HENDRIKSZON, aan DIEDERIK ZESZIJN, Rentmeester des Graven VAN NASSAU, en Heer van *Breda*, die het wederom van nieuw opgebouwd heeft, en het, den 23 Mei 1539, verkocht aan Jonker ROELOF VAN DAALHEM. Deze deed het den 15 November des jaars 1541, bij verkoop over aan YMAN CORNELISZ., Schepen te Zierikzee, uit wiens erfenis het bij vervolg weder aan het geslacht van HEERTSBEEK, Heeren van *Bruinisse*, gekomen is. Den 21 Augustus 1626 is het door SIMON BONDET *dict* DE BONT, Luitenant der Ruitery, als eigenaar, verkocht aan de Jezuiten, die het tot hunne kerk en klooster vermaakte, en het daar naast bij staande oude huis, het Huis van Ocrum, mede kochten, waarop deze twee huizen, alzoo tot een Jezuitenklooster gediend hebben tot het jaar 1637, als wanneer de Jezuiten de stad moesten verlaten; zoo dat het klooster alstoen den 31 Maart 1679, door hen verkocht is aan den Heer JOHAN VAN AARTSEN, Ridder, President der stad Breda, waarna het klooster weder tot twee huizen verbouwd en afgescheiden is. Het gedeelte, dat eertijds het Huis VAN OCRUM was, was een zeer schoon aanzienlijk gebouw, dat van het jaar 1760 gebruikt werd, bij H. H. M. M. den Raad van State, zijnde de Gecommitteerde Leden van 's Lands Staten in de Generaliteitslanden, die daar, bij hunne overkomst, de zittingen hielden, van waar dit huis den naam van Statenhuis verkreeg. In het jaar 1777, is het echter bij koop overgegaan aan den Heer Mr. GERARD WILLEM MOTMAN, Rentmeester der Prinselijke

domeinen enz. In het jaar 1829 werd het bij de stad aangekocht, aanvankelijk tot Militaire Magazijn, doch, sedert het jaar 1830, dient het tot Kazerne. De kerk van het Jezuitenklooster, voortijds het Huis van Heertsbeek is onderscheidene jaren een gemeen huis geweest, doch met het begin der zeventiende eeuw, werd het zeer wel opgebouwd, en met voortreffelijke kamers versierd. Bij de verandering der vloeren werden hier vele geraamten van menschen, ook stukken van doodkisten gevonden, alsmede nog twee Jezuiten in hun geheel, met lange baarden en doodkleederen, die, met het bewegen, als drooge asch in elkander vielen, welke geraamten in eene kist onder het steenen zomerhuis van den tuin zijn begraven, in eenen kelder, die daar ontdekt werd. Thans dient dit huis grootendeels tot woning voor den Pastoor der St. Anthoniuskerk.

Het Minderbroederklooster, in de Nieuwstraat, was vroeger het Huis van Assendelft, dat vermoedelijk zijnen naam ontleende van DIRK VAN ASSENDELFT, Heer van *Kralingen*, *Honingensloot*, *Besoyen* en *Heinenoort*, die in het jaar 1542 Schout van Breda werd, en het misschien wel gebouwd, althans zeker bezeten, heeft. Den 21 Augustus 1626 werd het door de Paters Minderbroeders aangekocht, die er, in het jaar 1633, een klooster van hunne orde in vestigde. Nadat die Paters, ten gevolge van de overgave der stad aan FREDERIK HENDRIK, Prins van *Oranje*, ten jare 1637, hun klooster weder moesten ontruimen, werd dit gebouw aan partikulieren verkocht, die er vier woonhuizen van maakten. Een dezer huizen en wel dat, waarop het torentje staat, werd, in jaar 1806, door kerkeraden der R. K. gemeenten aangekocht, en tot een R. K. weeshuis ingerigt; terwijl de tuin, welke daar achter aan de

andere zijde der Mark ligt, thans tot bleek dient. Ook hebben de Dominicanen, in het jaar 1636, voor eenen korten tijd hier mogen vertoeven, in een huis in de Tolbrugstraat.

De Israëlieten, wier getal hier, behalve de Militairen, ruim 150, en met deze ongeveer 180, beloopt, maken er eene ring-synagoge uit. Zij nemen, voor als nog, hunne godsdienst waar in een gewoonhuis, aan den Haagdijk; doch bij Koninklijk Besluit van 29 November 1841, no. 61, is aan het Israëlitisch kerkbestuur magtiging verleend, tot den aankoop, uit eigen fondsen, van een gebouw in de Schoolstraat, met eene kleine woning daarachter, uitkomende in de Cingelstraat, ter inrigting tot kerk, school, vergaderzaal enz., hetwelk echter, om den verhuur tot dien tijd, eerst in 1844 kan tot stand komen. De dienst wordt door eenen Voorlezer verrigt.

WELDADIGE GESTICHTEN EN INRIGTINGEN.

Het Oudemannen-gasthuis, op de Boschstraat, is een oud gebouw, dat eenen, in het jaar 1634, zeer sierlijk opgebouwd voorgevel heeft, met eene fraaije poort en ingang van witten hardsteen, waarboven twee oude mannen staan uitgehouwen. Dit gesticht, dat een torentje met klok en uurwerk heeft, is bestemd voor oude mannen, burgers der stad, die hier kost en inwoning genieten, waarvoor zij, bij hunne inkomst, eene zeer geringe som voldoen, doch zij moeten voor hunne kleeding blijven zorgen. Vroeger werden er slechts 16 personen in opgenomen, thans is dit getal tot 39 vermeerderd, terwijl nog één buitenshuis onderhouden wordt.

Tot dit Gasthuis behoorde vroeger eenen Beijaard, waarin de Pelgrims, op hare Bedevaarten, en ook

andere reizende arme lieden werden geherbergd ; doch toen men ontdekte , dat daar misbruik van gemaakt werd , is deze Beijaard gebruikt tot een Pesthuis en later tot een Krankzinnigenhuis (1) ; thans dient zij tot eene particuliere woning.

Het in het jaar 1606 gestichtte Weeshuis , aan de Oude Vest , bestemd voor kinderen , wier ouders burgers der stad en leden van de Hervormde kerk geweest zijn , is een ruim , en luchtig gebouw met eene steenen poort , waarboven met vergulde letters te lezen staat : *God is een vader der weesen*. De Regentessen-kamer is bezienswaardig om het fraaije met bloemstukken geschilderde behangsel , zijnde het werk van eenen daar opgevoeden wees , J. H. FREDERIKS , die dit in het jaar 1781 voltooid heeft , terwijl er tevens eene schoone , ten jare 1778 vervaardigde , schilderij , van dienzelfden kunstenaar , in de Regenten-kamer is te zien ; in welke kamer ook nog gevonden wordt een gedenkteeken ter eere van eenen anderen wees , JOHAN VAN COLLEMA , die , door den koophandel een aanzienlijk vermogen overgegaard hebbende , dat , ten beloope van 50,000 gulden , bij zijn overlijden , in het jaar 1737 , vermaakte aan het huis , waar hij zijne opvoeding had genoten (2). In het jaar 1842 is de linkervleugel van dit gebouw ingerigt tot een diakonieschool , waarin thans (1843) , door een bepaaldelijk daartoe beroepen Leermeester , omtrent 100 kinderen worden onderwezen.

Het Roomsche Katholiek Weeshuis , in de Nieuwstraat , in het jaar 1806 , door eenige aanzienlijke

(1) Over de daarbij gebouwde Onze Lieve Vrouwekapel , zie men hiervoor bladz. 82.

(2) Men zie over deze erfstelling verder onze *Herinneringen uit het gebied der geschiedenis* , bl. 525—527.

ingezetenen der stad , opgerigt , is een gedeelte van het voormalige Huis van Assendelft , later het Minderbroedersklooster. Dit huis , dat met een torentje prijkt , heeft in de laatste tijden aanmerkelijke verbeteringen ondergaan , waartoe de Regenten waren in staat gesteld door eene aanzienlijke gift , dit gesticht , in het jaar 1832 , aangekomen uit de nalatenschap van ALEXANDER CAREL BARTHOLOMEUS LODERWIJK Grave van BREDERODE , die , den 3 September van dat jaar , te Amsterdam , overleden zijnde , het vierde gedeelte van zijn vermogen daaraan vermaakt had. Vóór dien tijd moesten de middelen tot instandhouding van dit gesticht gevonden worden , uit collecten en andere liefdegaven.

Het Gasthuis of Ziekenhuis , op den Haagdijk , bestemd voor behoeftige zieken , was oorspronkelijk een Gasthuis voor oude mannen , dat , ten jare 1449 , gesticht was door ANSELMUS SMITS , anders gezegd FABER , dien wij later onder de beroemde Bredanaars zullen vermelden. Dit gesticht , sedert eenige jaren in verval geraakt en aan eenen particulier verkocht zijnde , werd in het jaar 1821 door drie weldadige ingezetenen van Breda , uit ten dien einde ingezamelde liefdegiften aangekocht , en tot zijne tegenwoordige bestemming ingerigt ; wordende de zieken , in twee ruime zalen , door 6 in het huis wonende zusters van liefdadigheid , opgepast , welke zusters tevens zich met het onderwijzen van 150 behoeftige kinderen , in de beginselen van de godsdienst en in handwerken , bezig houden.

In het jaar 1640 werd te Breda een Militaire Hospitaal opgerigt , aan de Cingel , ten Oosten van het Weeshuis , ter plaatse waar nu de Schouwburg gevonden wordt. Later hebben andere gebouwen , onder anderen ook het Binnenkasteel , tot dat einde

gediend. De tegenwoordige Militaire ziekenzaal, in de Cingelstraat, was voormaals gedeeltelijk een stal voor 's Prinsen paarden, welke later tot Lombard was ingerigt, waarom het na dien tijd de Oude Lombard genoemd werd; gedeeltelijk het huis der oude adellijke Heeren van Brecht, bij hen gebouwd, in het jaar 1534, door denzelfden bouwmeester, door wien Graaf HENDRIK VAN NASSAU het hof had doen bouwen. In het jaar 1828 is het open terrein of de tuin tusschen deze beide gebouwen ingenomen, om door bijbouwing, die ziekenzaal aanmerkelijk te vergrooten; vormende nu die beide aldus vereenigde huizen te zamen eene lijn aan de Noordzijde der straat. Dit gebouw, in het jaar 1831, toen een groot gedeelte des legers, in en om Breda lag, te klein geworden zijnde, werd destijds met het Gouvernement vereenigd, door het afsluiten van een gedeelte der tusschen beide deze gebouwen gelegene Cingelstraat. Thans echter is het laatstgemelde gebouw daarvan weder afgescheiden.

Verdere inrigtingen van weldadigheid zijn: het Armkinderhuis aan de Oude-Vest, waarin weezen van Hervormde ouders, geene burgers of ledematen zijnde, opgenomen worden; Abrahamsschoot, op de Boschstraat, bestaande uit dertien huisjes waarin bedeeden van de Hervormde Diaconie vrije woning genieten; eene Maatschappij tot leeniging en opbeuring van behoeftigen, door het verschaffen van werk, thans onder de hooge bescherming van H. M. de Koningin, welke Maatschappij in het jaar 1841 is opgerigt, en vervangen heeft eene vroeger bestaan hebbende Liefdadige Commissie, van eenen President en vijf Leden, ten doel hebbende, des winters uit ingezamelde liefdegaven, ambachtslieden, die zich tijdelijk zonder werk bevonden, en van geen der

armbesturen onderstand genoten, in hunne behoefte te gemoet te komen. Nog zijn er eene distriks-commissie van het Fonds ter aanmoediging en ondersteuning van de gewapende dienst in de Nederlanden; eene sub-commissie van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen en derzelver pasgeboren kinderen; eene Zieken-societeit; twee Begrafenisbussen, en eene Bank van Leening, de laatste in een stadsgebouw in de schoolstraat, hetwelk alle blijken draagt van vroeger een der hierboven (bl. 29) vermelde adellijke huizen te zijn geweest. Ook bestaat er eene Spaarbank, door het te Breda gevestigde Departement der Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen* opgericht; terwijl dat Departement, hetwelk sedert den 1 Januarij 1816 bestaat, en ongeveer 100 leden telt, tevens 's winters, door vrijwillige inschrijving, voeding en brandstof aan de behoeftige volksklasse verstrekt.

WETENSCHAPPELIJKE EN ANDERE INRICHTINGEN.

Onder de wetenschappelijke inrigtingen te Breda, verdient voorzeker eene eerste plaats de Koninklijke Militaire Akademie, door ons reeds vroeger (bl. 31 en volgende) beschreven.

In het jaar 1646 werd er door Prins FREDERIK HENDRIK te Breda eene Illustre school op gerigt, waartoe het Klooster van St. Catharinendal werd ingeruimd en waarbij eene ontleedkamer, een kruidhof en eene rijdschool gebouwd werden. Door de daarop volgende oorlogen en misschien nog andere oorzaken ging deze school al spoedig te niet, wordende de daarvan nog overige gebouwen tegenwoordig door de bezetting tot Kasernen en andere doeleinde gebruikt.

Thans is te Breda nog eene Latijnsche school, die reeds vóór het jaar 1500 moest bestaan hebben, aangezien JACOBUS ZEVIITIUS destijds tot Rector dier school benoemd werd. Boven den ingangdezer school staat in hardsteen uitgehouwen: *Deo Patriae Juventuti Sacrum Gymnasium Bredanum* (d. i. Bredaasch Gymnasium aan God, het Vaderland en de Jeugd gewijd). Tegenwoordig wordt aldaar onderwijs gegeven door eenen Rector, eenen Conrector, en eenen Onderwijzer in de wiskunde; terwijl zij door 20 leerlingen bezocht wordt. Ook heeft men aan deze school eene kleine bibliotheek, meest *auctores classici* bevattende.

Verdere wetenschappelijke inrigtingen zijn: het bij uitstek goed ingerigte Stads-Teekeninstituut, waar door 2 Leeraars aan 190 leerlingen, als 160 voor het handteekenen en 30 voor de bouwteekenkunde, onderwijs wordt gegeven; terwijl in hetzelfde lokaal de Stadsarmschool gevestigd is; eene Vereeniging tot aanmoediging der Beeldende kunsten, met 70 leden, door welke de kunstvoortbrengselen van beoefenaars, zoo uit Breda als van elders, worden ten toongesteld, en verder de beoefening dier kunst, zooveel mogelijk bevorderd; vier muziekgezelschappen, als: de *Harmonie*, dat reeds in het jaar 1789 opgericht is, maar later in verval geraakt zijnde, den 4 December 1824 weder hersteld werd, en 30 werkende, benevens 50 honoraire leden telt; de *Philharmonie*, in het jaar 1837 opgericht en 50 leden tellende; het Harmoniegezelschap voor blaasinstrumenten, mede in 1837 opgericht, met 30 werkende en 50 honoraire leden, en de Zangvereeniging *Concordia*, in October 1838 opgericht, en uit 60 leden bestaande. Vroeger bestond hier ook het, in het jaar 1837, door den Hoogleeraar P. P. ROORDA

VAN ERSINGA, opgerigte Bredaasch Genootschap van Wetenschap en Letterkunde, onder de zinspreuk: *Ontwikkeling is het doel*, doch dit is in het jaar 1842 te niet gegaan.

In vroegere tijden bestond er te Breda mede eene kamer van Rethorica of Rederijkers, *Vreuchdendal* genaamd, bestaande uit de aanzienlijkste burgeren, zij had tot zinspreuk: *Wij vaten Geneucht* en tot wapen eenen berkenboom. Deze kamer was na de Roode Roose van Leuven de oudste van geheel Brabant. Zij had hare vergaderplaats op de Grootemarkt, aan den hoek van de Veemarktstraat, doch is in het begin der vorige eeuw te niet gegaan. De papieren werden toen op het stadhuis gebragt, waar zij nog bewaard worden, terwijl het huis aan particulieren verkocht is.

Ook heeft men te Breda nog twee Schutters-Genootschappen, de Kamer of Broederschap van den Voet- of Kruisboog, en de Kamer of Broederschap van den Edelen Handboog.

De Kamer of Broederschap van den Voet- of Kruisboog, gemeenlijk in de stadsschriften de Oude Schutten of het Oude Gild van St. Joris genaamd, thans 30 leden tellende, was voordezen in zoo groot aanzien, dat de tien Raadsmannen veeltijds, vóór dat zij besloten op hetgeen haar door de Regering werd voorgesteld, met haar begeerden te spreken, ook werden zij op stadsmajden genood. De Gildekamer is boven de Stads vleeschhal en haar Doel ophet Ginnekeneind in het Doelstraatje, alwaar het huis staat, uitkomende aan de wal, tusschende Ginnekenpoort en de groote sluis, met eenen grooten hof.

De Kamer of Broederschap van den Edelen Handboog anders gezegd van St. SEBASTIAAN, telt thans 16 leden en heeft haar kamer boven de Stadswaag

en haar Doel of Schutsboom op den Zandberg buiten de Ginnekenpoort.

Vroeger had men er nog eene dergelijke instelling, namelijk de Nieuwe-Schutten of Kloveniers, anders genaamd het St. Antoniesgild. Dit genootschap had zijne bevestiging en de eerste voorregten gekregen van PHILIPS WILLEM, Prins van Oranje. Hare Kamer was boven het Stadhuis en haar Doel aan de Gasthuisvelden. Deze instelling is reeds op het einde der vorige eeuw te niet gegaan.

Ook vindt men nog gewag gemaakt van eenen Doelen in het Bouwerijstraatje (thans meestal het Vlooiennest genaamd), aan de Oostzijde van het Valkenberg, op welks grond thans burgerhuizen gebouwd zijn.

Er zijn 16 scholen, onder welk 1 stads Fransche en Nederduitsche kostschool, met 65 leerlingen; 3 Partikuliere Kostscholen voor Jongeheeren; 3 Partikuliere Kostscholen voor Jongejuifvrouwen; en 1 stads armenschool, aan welke laatste 1 Hoofdonderwijzer en 4 Medeonderwijzers geplaatst zijn, terwijl zij door 300 tot 400 leerlingen bezocht wordt.

BEROEMDE MANNEN EN VROUWEN.

Breda mag zich beroemen onderscheidene vermaarde mannen te hebben zien geboren worden.

de Godgeleerden:

ANSELMUS SMIT, gezegd FABER, † in 1449, als Protonotaris, van den Apostolischen stoel, en Aartsdiaken van Henegouwen, in de kerk te Luik; GULIELMUS ABSELIUS, † 5 Augustus 1471, als Prior van het Karthuisers klooster te Brugge; GERARDUS

DE BREDA , † in 1474 , na zich door onderscheidene schriften te hebben beroemd gemaakt ; **LAURENTIUS VAN ROSENDAAL** † vermoedelijk in het jaar 1499 terwijl zijne schriften nog in 1613 voorhanden waren ; **JOHANNES BRUHESIUS** , geb. 3 Mei 1527 † den 10 September 1520 , na Deken van het domkapittel te Utrecht geweest en later tot Aartsbisschop aldaar benoemd te zijn ; **HENDRIK VAN DEN CORPUT** , geb. 26 Mei 1536 , † 22 Augustus 1601 , als Predikant te Dordrecht ; **ABRAHAM VAN DEN CORPUT** , † in 1670 , als Predikant te Giessen-Nieuwkerk ; **MACARIUS HAVERMANS** , geb. 30 September 1644 , † 20 Februarij 1680 , als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Antwerpen ; **PAULUS HULSIUS** , geb. 25 December 1655 , † 14 Januarij 1712 , als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Groningen ; **JOHANNES BARUETH** , geb. in 1709 , † 27 Augustus 1782 , als Predikant te Dordrecht , na zich mede als schrijver van geschiedkundige werken te hebben doen kennen ; **CORNELIS VAN DEN BROEK** , geb. 17 November 1734 , † 21 November 1793 , als Predikant te 's Princenhage , na zich door onderscheide werken voordeelig te hebben bekend gemaakt , en **GLJSBERT KOER** , † vermoedelijk in 1794 .

Geneeskundigen.

ANTONIUS BUYSEN , genaamd **BUSENIUS** , † vermoedelijk in het jaar 1555 als Hoogleeraar in de geneeskunde aan de Hoogeschool te Leuven ; **HUBERTUS RIETMAKERS** , † vermoedelijk in het jaar 1630 , als Geneesheer te Thienen ; **CHRISTOFFEL VAN CAMPEN** , † in het jaar 1696 ; **PHILIPPUS FRANCISCUS HEYLI** GERS , † in het jaar 1830 , als Hoogleeraar in de Geneeskunde aan de Hoogeschool te Utrecht .

Natuur- en Scheikundigen.

JOHAN INGENHOUSZ, geb. 8 December 1730, † 7 September 1799 (1); JAN AARNOUT BENNET, geb. 20 December 1758, † 9 September 1828, de roem achter latende van een der ijverigste en kundigste beoefenaars der Natuurkundige wetenschappen te zijn geweest.

Geschiedkundigen.

RUDOLPHUS VAN DER BEKE, gezegd à Rivo, † in het jaar 1403, na zich ook als Latijnsche Dichter te hebben doen kennen; ADRIAAN HAVERMANS, † in het jaar 1653, als Griffier zijner geboorteplaats; A. VAN DEN LITH, † vermoedelijk in het jaar 1653; THOMAS ERNST VAN GOOR † in het jaar 1750 als Secretaris zijner geboorteplaats; JACOB REIGERSMAN, † in het jaar 1771 als Advocaat in zijne geboortestad; HERMAN TOLLIUS, geboren 28 Februarij 1742, † 20 April 1822, na Hoogleeraar in de Geschiedenissen, Welsprekendheid en Grieksche taal te Harderwijk, daarna te Amsterdam, later onderwijzer der zonen van Prins WILLEM V, en eindelijk Hoogleeraar te Leyden, eerst in de Statistiek en Diplomatie, later in de Grieksche taal, en ten laatste in de Grieksche taal- en Letterkunde te zijn geweest.

Taalgeleerde.

MELCHIOR NEIPERUS, wiens schriften in de jaren 1571 en 1578 het licht zagen.

(1) Men zie over dezen verdienstelijken geleerde verder onze *Herinneringen uit het gebied der geschiedenis* bl. 265—272.

Latijnsche Dichters.

ADAM VAN DER KEZEL, meer bekend onder den naam van ADAMUS KESELIUS † vermoedelijk in het jaar 1559; JOANNES VAN HEGELSON, † in 1630, als Reguliere Kanunnik te Luik; PHILIPPUS GULIELMUS CROYZE, † in 1746 als Geneesheer in zijne geboorteplaats.

Nederduitsche Dichters.

PIETER NUYTS, † in 1709, als Officier der vrijheid Etten Leur en Sprundel, en JOHANNES VERMEULEN, † vermoedelijk in 1740.

Schilders.

WILLEM VAN ASPELT, † 4 Augustus 1471; WILLEM REY, † 5 Junij 1568; MATTHYS BRIL, † in 1584; JOAN VAN DER LIS; NICOLAAS VAN BERGEN, geboren 1670, † 1699; JACOB CAMPO WEIJERMAN, die zich ook als schrijver heeft bekend gemaakt, geb. 1679, † in Maart 1747; MATTHEUS VERHEYDEN, geb. 1 Julij 1700.

Beeldhouwers en Metaalgieters.

MEERTEN VERHOF, meer bekend onder den naam DESJARDINS, door dien hij de meeste tijd zijns levens in Frankrijk heeft doorgebracht, waar thans nog verscheidene bezienswaardige kunststukken van hem gevonden worden, geb. in Julij 1640, † in 1694 (1), en JOHANNES EYMANS geb. in 1749, † in 1815.

(1) Zie omtrent dezen nader bijlage B.

Teekenaar van Bloemen en Fruitstukken.

J. H. FREDERIKS, † in 1822.

Krijgsbevelhebber.

JOAN VAN DEN CORNPUT, of, zoo als hij eigenlijk heette, VAN DEN CORPUT, geb. in 1542, † te Groningen den 17 September 1611, na zich door zijne heldhaftige verdediging van Steenwijk van het jaar 1580 eenen onverwelkelijken roem te hebben verworven (1).

Nederduitsche Dichteres.

JULIANA CORNELIA DE LANNOY, geb. in December 1738 (2), † 18 Februarij 1784.

GESCHIEDENIS.

Breda heeft onderscheidene malen aan de woede van het alvernielende vuur ter prooi gestaan. Zoo werd den 27 Augustus 1490 het derde en beste gedeelte der stad aan kolen gelegd, wordende het getal der toen verbrande huizen op honderd en zeventig begroot. Op den 23 Julij 1534, trof haar een nog grooter en droeviger onheil, vermits door eenen fellen brand, die bij de Kapel van St. Jan ontstond, en bij gebrek aan noodige hulpmiddelen

(1) Van hem zullen wij nader in de bijlage C handelen.

(2) Op het doopboek der Hervormde gemeente te Breda staat: gedoopt den 21 December 1738, JULIANA CORNELIA, Vader CAREL WIBRANDUS DE LANNOY, Moeder MARIA ALETTA SCHULL getuigen, de Hoog Welgeb. Heer en Vrouw VAN AYLVA in deszelfs plaats Mevrouw, SARA JAKOBINA SCHULL geb. SMITZ

daartegen, omtrent 1300 huizen, waaronder ook het stadhuis, en daarmee alle de oude stads archiven geheel vernield werden. Door de zorg van **HENDRIK VAN NASSAU** werd de stad echter aldra veel schooner opgebouwd; terwijl Keizer **KAREL V** haar, uithoofde van dezen brand, voor den tijd van achttien jaren, vrijdom van den Geervlietschen-tol verleende.

In 1577, ten tijde van het beleg door **HOHENLO**, zijn de meeste huizen op den Fellenoord afgebrand.

Ook aan andere onheilen had Breda rijkelyk deel, zoo werden hare inwoners, in het jaar 1515, door eene hevige pestziekte bezocht, die, tot in 1539, genoegzaam alle jaren terug keerende, vele hunner ten grave sleepte. Die hier van vrij bleven en elders een bestaan konden vinden, verlieten de stad, In het laatstgemelde jaar werden nog de overigen door eene nieuwe ziekte bezocht, die men de zweet- of Engelsche ziekte noemde, zoodat de stad bijna geheel ontvolkt raakte.

Gedurende den strijd van Nederland tegen Spanje, waarin ons Vaderland zich van den toenmaals magtigsten Monarch der wereld vrijstreed, was Breda onderscheidene malen aan de rampen des oorlogs blootgesteld. Maar het was ook binnen die stad, dat de eerste grond gelegd werd van het verbond der Edelen, van welke er in het begin van 1566, door toedoen van Graaf **LODEWYK VAN NASSAU** en den beroemden **MARNIX VAN ST ALDEGONDE**, 400 aldaar te zamen kwamen.

Den 22 Augustus van datzelfde jaar begon er de beeldstormerij, die twee dagen en twee nachten met veel hevigheid en wanorde aanhield, en waarvan wij nog de bedroevende sporen in de verminkte praalgraven der Heeren van Breda, in de Groote kerk, meenen te zien.

Dat de inwoners, die, in het jaar 1552, Prins WILLEM I, plegtig als hunnen Heer gehuldigd hadden, zich reeds vroeg en bij den aanvang der binnenslandsche onlusten aan de zijde der Staten voegden, was genoegzame reden, om de stad door den Hertog van ALVA, voor den Koning van Spanje, te doen in bezit nemen; te meer, terwijl de Prins, in 1567, naar zijne Duitsche staten voltrokken zijnde, alle zijne goederen in Brabant zag verbeurd verklaard en aangeslagen. De Hertog kwam alzoo, den 6 Julij 1568, in eigen persoon binnen die stad, en bezette haar met eenig Duitsch en Italiaansch krijgsvolk.

Volgens de Gentsche bevrediging moest de stad aan haren Baron WILLEM I, Prins van Oranje, worden overgeleverd; doch de Overste FRONSBURG, die er met zes vaandelen Hoogduitsche soldaten binnen lag, weigerde van daar te vertrekken, gebrek van betaling voorwendende; bij welke gelegenheid er door dit volk verregaande knevelarijen werden uitgevoerd. De stad werd dus door de Staatschen belegerd. Don JAN VAN OOSTENRIJK, bedacht om haar te ontzetten, zond eene Hopman met een zesregelig briefje, dat, aardig toegemaakt, in zijnen broeksband genaaid was, naar de stad. Hij vermaande daarin de belegerden, om het nog zes weken uit te houden, onder belofte van ontzet. De Hopman viel in handen van den Prins van Oranje, die zich destijds te Geertruidenberg ophield. Men vond het briefje, liet een dergelijk, door zekeren Antwerpschen Boekverkooper, SILVIUS, naschrijven, en bewoog den Hopman, door hooge belofte, zich in 's Prinsens dienst te begeven en het briefje naar Breda te brengen. FRONSBURG kreeg, volgens dit nagemaakt briefje, op naam van Don JAN, bevel, om de stad, op de beste voorwaarden, over te geven.

Deze krijgslist, en dat men de bezettingen aanbod, twee maanden soldij ingeld en eene in laken te betalen, mits zij de rest der schuld den Staten kwijt scholden, en hunnen Bevelhebber overleverden, was van die uitwerking, dat zij den Overste FRONSBURG, benevens de hem aanvertrouwde stad, op den 4 October des jaars 1577, den Prins VAN ORANJE in handen stelden.

Zij bleef echter niet langer in der Staten magt, dan tot het jaar 1581, toen zij, door verraad, weder in PARMA's handen viel, op eenen tijd, dat de stad van geringe krijgsbezetting voorzien was, vermits de Overste LA GARDE, op eene dergelijke overrompeling niet bedacht, met het grootste deel der bezetting was uitgetrokken, om de nabijgelegene steden en versterkte kasteelen te overmeesteren, latende alleen in de stad de helft der bende voetknechten van Jonkheer FLORIS VAN BREDERODE en op het kasteel slechts vijf en dertig soldaten en den Kononel BARVOET.

Destijds was mede op het kasteel KAREL VAN GAVEN Heer van *Fresin*, die den 8 Junij 1579, uit Antwerpen hetwelk toen in der Staten magt was, aan den Heer VAN LOUVIGNY, te Kamerijk eenen brief had geschreven, waarin hij deze berigte dat hij zich aan de zijde des Konings schaarde, wien hij alle goede diensten beloofde te doen, niettegenstaande hij nog in de dienst der Staten was. Deze brief onderschept zijnde, zoo werd FRESIN in Julij op het kasteel te Breda gebracht, alwaar hij echter niet gestreng werd gehouden, maar gaan konde waar hij wilde. Deze nu verwittigde CLAUDE VAN BARLAYMONT, Heer van *Haultepenne*, van de zwakheid van het garnizoen, die daarop aanstonds door den Overste MAARTEN SCHENK, te Eindhoven, veel volk deed bijeen vergaderen, onder

voorgeven van daarmede Geertruidenberg, Heusden, en andere nabijgelegene plaatsen te overvallen. **LÂ GARDE**, zulks vernemende, sloeg zich met volk tusschen Turnhout en Hoogstraten neder, en deed die van Breda hier van verwittigen, waarop de Regering, op aandrijven van den Burgemeester **GODEVAART MONTENS**, een braaf en wakker man, den Staden Stotvoogd, Jonkheer **ROELOF VAN STAKENBROEK**, aanbood een gedeelte der burgerij tot versterking op het kasteel te leggen, hetwelk deze echter, om bijzondere redenen, niet aannam, hoewel omtrent de van getrouwheid de Bredanaars aan den Prins *van Oranje*, haren natuurlijken Heer, toen evenmin als op anderen tijden, eenig achterdenken konde vallen.

HAULTEPENNE legerde zich intusschen bij Hilvarenbeek, van waar hij den 27, in den avond zeer stil opbrak, en **POMPEUS BARDA**, met een Vaandel ruiters vooruitzond, die, den geheelen nacht doormarcherende, des morgens van den 28, omtrent twee ure, met zijne benden voor het kasteel van Breda aankwam.

Onder de soldaten, die op het kasteel in bezetting lagen, waren er twee die met den vijand in verstandhouding stonden. Een *hunner*, een Luiksche overlooper, **BALEFRÉ** genaamd, was dagelijks in de keuken met de bedienden van **FRESIN**, en werd van hen, om geen vermoeden te geven, telkens voor dief, struikroover, en dengniet uitgemaakt. De andere, een zoetelaar, had zich, als boer verkleed, naar den Hertog van Parma begeven, ten einde hem van den toestand van het kasteel te onderrigten. **PARMA** had dien man naar **HAULTEPENNE** verwezen, om met hem den aanslag te overleggen. In den nacht tusschen 27 en 28 stond **BALEFRÉ** drie uren achtereen op schildwacht, en een ander soldaat

kwam, om hem af te lossen, terwijl de vijand bezig was met het beklimmen der vesten, wist hij dien terug te zenden, met de woorden: »Ik zal nog »wat voor u schilderen, naderhand kunt gij het voor »mij doen." Daar het volk bovendien den avond te voren, van wegen FRESIN, op eene ton bier onthaald was, had het, door den drank bezwaard en dommelig zijnde, zich onbezorgd ter ruste gelegd. Hierdoor nu is het volk van BARDI, dat van het paard gestegen was, zonder door die van binnen vernomen te worden, langs de gracht, die wegens eenige verbetering aan de vestingwerken, te dier tijd, tot aan de Gasthuisseinde-poort, droog was, op de wallen gekomen. POMPEUS ging het eerst, met een enkel man, over de gracht; plantte den ladder, ter plaatse, hem door den soldaat aangewezen, beklom met een hellebaard gewapend den wal, en een weinig verder de wacht bespeurende, die elf man sterk was, welke alle sliepen, behalve een die op schildwacht stond, waarschuwde hij stil den zijnen, die den ladder plaatsten, den wal beklommen, en al ras tot vier en twintig man aangroeiden. Als de schildwacht vóór het wachthuis POMPEUS, die hem al meer en meer naderde, bemerkte, riep hij hem aan, maar de Italiaan antwoordde hem met een stoot van den Hellebaard, waardoor de soldaat zwaar gekwetst ter aarde viel, vervolgens met zijne manschap op de anderen, die op het gekerm van hunnen makker ontwaakt waren, aanvallende, werden deze alle afgemaakt. De bevelhebber der bezettingen van het kasteel door het gerucht ontwaakt, liep met de sleutels naar de poort, die van het kasteel naar de stad geleidt, om de burgers in te laten, maar werd tusschen de twee poorten doorstoken. Tweeder Soldaten geraakte over de muur in de stad; de overige

twee en twintig werden naar het binnenkasteel gedreven , waar zij zich nog eenigen tijd , dapper verweerden , maar ten derdemale door de Spanjaarden opgeëischt zijnde , gaven zij zich op aanraden van FRESIN en van sommigen hunner makkers , die hij omgekocht had , over , onder beding van hunne wapenen te behouden , die hun echter naderhand weder afgenomen. De Kasteleines van het Kasteel de weduwe MAUBUS werd insgelijks , tegen het gegeven woord , geplunderd , van alle hare goederen beroofd. Van buiten waren de Spanjaarden reeds vroeger ontdekt door een Hollandsch Kapitein , die , met een jacht uit Holland komende , en bespeurende , dat er zoo bij ontijde volk naar den wal trok , tot waarschuwing twee schoten deed , waardoor de stad in alarm en de burgers te wapen geraakten. De Burgemeester MONTENS nu kennis bekomen hebbende , dat het Kasteel reeds door de Spanjaarden veroverd was , ging aanstonds vergezeld van den Wachtmeester WIERIEK VAN DER BIESTRATEN (1) naar de wallen , deed die door de burgers alom bezetten , en toog met een gedeelte hunner naar het Kasteel , om den vijand te verhinderen , vandaar in de stad te dringen. Aldaar gekomen , liet hij op het plein tegen het Kasteel een versperring maken ; de Kaatsbaan werd vol volk gelegd ; omtrent het Huis van Brecht , in de Cingelstraat , werd eene tweede verschansing opgeworpen , en op de Groote kerk en toren eenig volk met dubbelhaken geplaatst , om , was het mogelijk , door een sterken tegenweer , den vijand zoo lang op te houden , tot dat de Overste LA GARDE , kennis van het overrompelen van het Kasteel bekomen hebbende , met

(1) Zoo niet een Bredanaar van geboorte , dan was hij toch vermoedelijk van Bredasche afkomst , althans vroeger komt dien naam meermalen op de regeringslijsten dier stad voor.

zijne benden tot ontzet der stad , kwam aanrukken. **HAULTEPENNE**, meester van het Kasteel zijnde , kwam terstond langs de poort in de stad vallen ; doch werd door den dapperen tegenstand der burgeren , ondersteund door omtrent 20 soldaten van het vaandel van jonkheer **FLORIS VAN BREDERODE** , onder het beleid van den Vaandrig **DORP** die ter dezer gelegenheid gekwetst werd , tot vijf- of zesmaal toe afgeslagen , en eindelijk genoodzaakt met groot verlies te wijken. Aan dien kant terug gedreven zijnde , nam hij voor , om langs de valbrug in het **Valkenberg** te dringen , en van daar de stad aan te tasten.

De burgers hadden vóór de brug in allerijl eene versperring opgeworpen , en verweerden er zich dapper ; maar door de groote overmagt van den vijand , waren zij genoodzaakt terug te deinzen. Het vaandel jonge lieden , onder de Kapitein **HENDRIK FECKENS** , hield hem daar nog eenigen tijd met schermutselen tegen , maar was eindelijk gedwongen dien post mede te verlaten. De vijand , alzoo meer en meer door dringende , maakte zich meester van de Kaatsbaan , de Stallingen van den Prins **VAN ORANJE** , en Heer van Breda , en de daarbij staande huizen , en stak terstond de Stallingen in brand ; doch niettegenstaande door de opgaande vlammen eerst wat schrik veroorzaakt werd , hield de bende jonge lieden echter aldaar wederom stand , en belette den vijand verder voort te rukken ; zoodat van wederzijde veel volk sneuvelde , van de burgerij onder anderen de Kapitein der jonge lieden. **HAULTEPENNE** bij deze aanvallen veel volk verliezende , en beducht zijnde , dat het krijgsvolk onder **LA GARDE** reeds in de Stad gekomen was , nam in beraad , om in het Kasteel terug te trekken ; maar de Overste **MAARTEN SCHENK** hield dit tegen ,

door te verzekeren, dat zijne ruitery de wegen al te goed bezet hield dan dat men de stad ongemerkt zoude kunnen naderen, en zijn volk, een hart in het lijf gesproken hebbende, viel hij met groot geweld uit de Kaatsbaan in de stad.

De burgers, van alle kanten door versterking aangetast wordende, konden niet langer tegenstand bieden, maar waren gedwongen de stad dieper in te trekken, en verschansten zich aan het begin van de St. Annastraat, aan de Veemarkt, in de St. Jans- of Veterstraat, en aan de Halstraat, waar het zwaarste gevecht voorviel, en vele vijanden gedood werden. De Burgers, zoo wel Roomsche Katholijken als Hervormden, kweten zich dapper; vrouwen en kinderen ontzagen zich niet alles aan te brengen, wat tot de verschansingen noodig was; ja, de Geestelijken zelfs toonden hunnen ijver, door eenen iegelijk tot het waarnemen van zijnen plicht aan te moedigen.

De vijand, door de burgers uit de binnenstad teruggedreven zijnde, keerde weder naar het Valkenberg, maar van tijd tot tijd sterker wordende, deed hij de burgers, die aldaar weder post gevat hadden, al vechtende langs de wallen terug deinzen; vervolgens eenige soldaten, belast met het bewaren der brug, waarover men de aarde tot het ophoogen der wallen benoodigd in de stad bragt, verdreven hebbende, en zich alzoo van die brug meester ziende, bragt de vijand daarover meer volk in de stad en begaf zich met deze hulp naar de Gasthuis-einde-poort, welke, na korten tegenstand, bemagtigd en daardoor aanstonds de ruitery binnen gelaten werd. De Burgemeester MONTENS, hiervan verwittigd wordende, trok ten spoedigste, met den Wachtmeester VAN DEN BIESTRATEN en eenig

volk , derwaarts , om , ware het mogelijk , de binnenbruggen nog tijdig te bezetten , niettegenstaande de vijand reeds in een te groot aantal , binnen de stad gedrongen was ; om tot dit doel te geraken , verdedigden zij zich ten uiterste koelbloedig ; eindelijk echter , voor de overmagt moetende bukken , werden zij ten eene male over hoop gesmeten , zoo dat vele burgers aldaar het leven lieten en de overige een goed heenkomen moesten zoeken. De Wachtmeester ontkwam het door de vesten ; de Burgemeester werd , zwaar gewond , door twee Albanesche ruiters krijgsgevangen genomen , maar , aangezien deze op grooter buit uitwaren , gelukte het hem , te ontsnappen , waarna hij zulks naar de Haagsche- of Antwerpsche-poort begaf , werwaarts de Luitenant der jonge lieden , een vaandrig der burgerij en de opziener der vestingwerken mede geweken waren. Hier verschansten zij zich , zoo veel als de tijd en gelegenheid zulks toeliet , op hoop van het krijgsvolk van LA GARDE aan wien te dien einde verscheiden boden gezonden waren , daar te kunnen afwachten ; maar de vijand bemerkende , dat die poort door de burgers nog ingehouden werd , kwam met al zijne magt , te paard langs de straten en te voet langs de wallen , derwaarts aanrukken , en dwong de burgers , na de poort twee uren te hebben ingehouden , die , des morgens omtrent 9 ure , te verlaten.

Als nu HAULTEPENNE van alle de poorten meester was , en die met veel krijgsvolk had doen bezetten keerde hij weder naar de Grootemarkt , waar het Stadhuis , de Kerk en de Toren nog van de burgers bezet waren . die van daar zeer sterk schoten en menigen Spanjaard in het zand deden bijten. Hij tastte die met veel geweld aan , en , na eenen wakkeren tegenstand , werd er eindelijk van verdrag gesproken ,

dat op de schoone beloften van HAULTEPENNE ook getroffen , maar onmiddellijk daarop trouweloos verbroken werd.

Als de burgers alzoo , na eenen moedigen tegenstand , overwonnen waren , bergden zij zich waar zij konden , vluchtende velen ter poorte uit. De Drost STAKENBROEK , die in het begin reeds weggeraakt was , stierf kort daarna , zoo men wil , van verdriet over de mishandelingen zijner gevangene huisvrouw , en dochter aangedaan. Het vechten had in de stad geduurd van 's morgens twee tot voormiddags tien ure , op sommige plaatsen zelfs langer , geschiedende de tegenweer alleen door de kloekhartige verdediging der burgers , die (zelfs volgens het getuigenis van den Jezuit STRADA) zwakker in aantal dan in moed , in alles maar zeven vaandelen , omtrent acht of negenhonderd man sterk waren. Van hunne zijden sneuvelden omtrent honderd personen , zoo mannen , als vrouwen en kinderen , van den vijand echter over de vierhonderd en vijftig.

De stad werd , tegen het gegeven woord van HAULTEPENNE , den soldaten ten roof gegeven , en met de uiterste razernij en wreedheid geplunderd. Men spaarde noch vrouwen noch kinderen , jongen noch ouden , Geestelijken noch wereldlijken , alles werd in de eerste woede op de straten en in de huizen doodgeslagen , en de overgeblevenen op een zwaar en ondragelijk losgeld gesteld. De vijand vond grooten buit in dezen ongelukkige stad ; onder anderen werden meer dan tachtigduizend viertelen graan , van allerlei inlandsch gewas , opgeteekend en ten behoeve des Konings aangeslagen. Op het kasteel werd het kostbaar huisraad van den Prins VAN ORANJE geroofd ; terwijl er vele geschriften van groot belang verloren gingen.

Charles de Hémerys

Na deze woede, in de geschiedenis onder den

Na deze woede, in de geschiedenis onder den naam van de *furie van Haullepenne* bekend, en aan welke het Bredasche spreekwoord, bij eenen grooten toeloop van volk: *het gelijkt wel naar de furie van HAULTEPENNE*, zijnen oorsprong te danken heeft, zijn de meeste burgers met der woon naar Oosterhout en elders vertrokken. Men vindt zelfs in een vertoog, door de Regering, in den jare 1583, aan den Slotvoogd CAMILLO DEL MONTE, tegen de onophoudelijke geweldenaarigen der bezetting gedaan, dat de stad toen zoodanig ontvolkt was, dat er naauwelijks vier honderd burgers in waren, van welke er nog dagelijks eenigen door gebrek en armoede omkwamen.

In den aanvang van het jaar 1590 werd Breda, door den welgelukten aanslag met een turfschip, weder onder de magt der Staten gebragt. ADRIAAN JANZ VAN BERGEN, een turfschipper van de Leur, die gewoon was die brandstof aan de bezetting van het Kasteel te leveren, had dezen aanslag voorgehouden aan KAREL VAN HERAUGIÈRE, een Kamerrijks Edelman en Kapitein in Staatschen dienst, die, met voorkennis en gemeen overleg van MAURITS, Prins van Oranje, de uitvoering op zich nam, terwijl de Prins zich met een leger bij de Niervaart nedersloeg, ten einde te kunnen toeschieten, zoodra de aanslag zoude gelukt zijn. HERAUGIÈRE begaf zich, benevens den Luitenant MATTHYS HELT, en acht en zestig man, in het turfschip van VAN BERGEN, onder eene zoldering welke van Schipper in het ruim had doen maken en waarover de turf digt en in goede orde gestapeld was.

Door de bedomptheid der lucht waarin zij zaten, en de guurheid van het jaargetijde, had menig soldaat eene verkoudheid opgedaan. De Luitenant

MATTHYS HELT onder anderen , had door de zware konde zoo veel geleden , dat hij zich niet onthouden kon van telkens te hoesten , en deswege beducht was , zijne makkers te zullen verraden , waarom hij , zijne degen uit de schede trekkende , hun die aanbod , zeggende : » spitsbroeders , boort mij dien » door het hart , indien ik voortvaar met hoesten , » ik wil liever sterven , dan door mijne schuld u allen in gevaar helpen . »

Niet zonder veel sukkelens en gevaar geraakte men binnen den boom van het kasteel. De Sergeant-Majoor der bezetting gaf terstond last om het schip te lossen , dat reeds gedeeltelijk geschied was , toen de schipper , vrezende dat de looze zoldering mogt ontdekt worden , en de aanslag alzoo mislukken zoude , van uitstsl tot 's anderendaags begon te spreken , en de turfdragers aan het drinken hielp. Te middernacht deed **HERAUGIERE** in stilte zijn volk te voorschijn komen , hetwelk eerst de wacht aan de Kasteelpoort overviel en afmaakte. Het wachthuis bezet hebbende , ten einde alle ontzet uit de stad af te snijden , overweldigden zij het kasteel , waarin **PAULO ANTONIO LANCIAVECHIA** , bij afwezigheid zijns vaders , die Gouverneur dezer vesting was , bevel voerde. Deze gaf , door schrik bevangen , zich , met zijne bezetting , over. Hierna het afgesproken teeken van het welgelukken des aanslags aan Prins **MAURITS** gegeven zijnde , kwam de Graaf **VAN HOHENLO** met de voorhoede aanrukken , en bezette het Kasteel , terwijl de Prins zelf , met het overschot des legers , volgde. Hij noodzaakte de burgerij hem de poorten te openen , en de plundering der stad , met omtrent honderd duizend gulden af te koopen. De soldaten , die in het turfschip gezeten hadden , kregen eenig geld , benevens

eenen gedenkpenning tot belooning, en **HERAUGIÈRE** werd met het Gouvernement der stad beschonken. Deze verovering had den uitvoerders niet meer dan één man gekost, die door de duisternis in het water viel en verdronk.

In het jaar 1624, ondernam de Markgraaf **AMBROSIO SPINOLA** Breda te belegeren. Eerst lag hij eenen geruimen tijd met zijn volk te Gilze, en men dacht te 's Gravenhage zoo weinig, dat het beleg van Breda zijn doel was, dat men verzuimde de stad van behoorlijken voorraad te voorzien. Hij sloeg echter, reeds in Augustus des gemelden jaars, zijn leger voor de vesting, waarin Graaf **JUSTINUS VAN NASSAU**, als Gouverneur, bevel voerde. Prins **FREDERIK HENDRIK**, gedurende deze belegering zijnen broeder **MAURITS**, die, den 23 April 1625, te 's Gravenhage, overleden was, opgevolgd zijnde, deed alle pogingen om de stad te ontzetten, en vertoonde zich, te dien einde, met zijn leger op de Dongensche heide, ten Oosten der stad; doch aangezien **SPINOLA** zijne legerplaats, met sterke verschanzingen had ingesloten, was die onderneming voor hem ondoenlijk, zoodat de stad zich, na een beleg van bijna elf maanden, binnen welke de inwoners, door hongersnood en pest, zeer ver-smolten waren, den 2 Junij 1625, op eerlijke voorwaarden, overgaf.

PRINS FREDERIK HENDRIK, altoos ten doelwit hebbende, dit zijn vaderlijk erfgoed te herwinnen, vond daartoe niet eerder gelegenheid, dan in het jaar 1637, wanneer hij, den 23 Julij, zijn leger voor de stad nedersloeg. Den 15 Augustus werden de loopgraven geopend, en, hoewel de vesting van vier zijden te gelijk werd aangegrepen, geschiedde echter de voornaamste en best gemeente aanval aan de Gin-

nekenpoort , nabij 's Prinsen hoofdkwartier , hetwelk hij verkozen had bij het dorp Ginneken te vestigen. De Kardinaal-Infant FERDINAND , destijds Gouverneur der Spaansche Nederlanden en Opperbevelhebber over het Spaansche leger , liet niets onbeproefd , om den Prins VAN ORANJE het beleg te doen opbreken ; hierin werd hij echter verhinderd door de sterkte der verschansingen , met welke het Staatsche leger van rondomme gedekt was ; te meer , dewijl , door het opstoppen der riviertjes de Mark en de Aa , de lage landen overstroomd en daardoor 's Prinseu legerplaats voor den vijand ontoegankelijk gemaakt was. Dit beleg had dan zulk eenen goeden voortgang , dat de Spaansche Gouverneur , GOMAR FOURDIN , voor eenen algemeenen storm beginnende beducht te worden , den 6 October , verzocht , wagens de overgave der stad in onderhandeling te treden : waarna het verdrag , des anderen daags , genoegzaam op dezelfde voorwaarden , als welke in 1625 door den Staatschen Gouverneur bedongen waren , geteekend werd , en de Spaansche bezetting , den 10 daaraanvolgende , met alle krijgseer uittrok.

Toen LODEWIJK XIV , Koning van *Frankrijk* , in het jaar 1672 , zoo onverhoeds in ons land gevallen was , en binnen weinige weken drie provinciën , benevens een gedeelte van Holland , had ingenomen , heeft hij echter BREDA niet aangedaan ; hoewel die vesting toen zoo weinig tot het afslaan van eenen vijandelijken aanval bestand was , dat zelfs de palissaden in de grachten ontbraken , en er in de doornen heggen , die rondom de watten greeiden , groote openingen gevonden werden.

Nadat de Graaf VAN LÖWENTHAL de stad Bergen-op-Zoom , den 16 September 1747 , veroverd had , was BREDA , in den volgenden veldtogt van het jaar

1748, in geen gering gevaar van een vijandelijk bezoek te ontvangen; men verzuimde daarom niet, alle voorbereidselen van tegenweer aan te wenden. De vestingwerken werden verbeterd, de inundatiën in gereedheid gebragt, en de batterijen niet slechts van geschut voorzien, maar ook de schanskorven op de borstwering geplaatst. Nabij en om de stad waren onderscheidene buitenplaatsjes met fraaije tuinen aangelegd; van diegenen, welke binnen een kanonschot van de stad waren gelegen, werden de huizen afgebroken, en het geboomte afgehakt. Doch vermits de Franschen, in het voorjaar van 1748, zich naar Maastricht wendden, en kort daarna de voorafgaande vredesartikelen te Aken geteeekend werden, is BREDA daardoor verschoond gebleven.

Nadat, in Februarij 1793, door de Nationale conventie der Fransche republiek, de oorlog aan den Stadhouder van Holland verklaard en, den 17 dier maand, de voorhoede van het Fransche leger, onder de bevelen van den Generaal DUMOURIER, op het Nederlandsche grondgebied was getrokken, kwam een gedeelte van dat leger voor BREDA aan, in welke stad destijds 1335 man voetvolk, 175 dragonders en 153 artilleristen in bezetting lagen. De vesting werd, den 23 dier maand, uit naam van den Generaal DUMOURIER opgeëischt. Dan, de Kolonel DAVAUX, Aide de Camp van dien Generaal, met eenen trompetter, tot die opëisching afgezonden en binnengelaten, kwam met een weigerend antwoord terug; waarop de vijandelikheden onverwijd een aanvang namen; doordien de Franschen uit hunne vier mortieren, welke zij in twee batterijen, aan de Zandbergen, buiten de Ginnekenpoort, geplaatst hadden, bommen en granaten in de stad wierpen. Dit werd van de zijde der stad met hevigheid

beantwoord ; het vuur hield een paar uren aan , maar werd gestaakt , toen een hauwitergranaat uit de stad eenen voorraadwagen met bommen , op eene der vijfandelijke batterijen staande , in de lucht deed springen. Des nachts tusschen twee en drie ure werd het bombardement door de Franschen hervat ; maar zij waren zoo schraal van krijgsbenoodigdheden voorzien , dat zij daarmede niet , zonder tussehenpoozen , tot zeven ure in den morgen konden aanhouden. Door ongeveer 90 bommen en 100 granaten , in de stad geworpen , waren wel meer dan zestig huizen , ten deele verpletterd , ten deele grootelijks beschadigd ; dan de brand , daardoor veroorzaakt , had ten gelukke der stad geen voortgang : ook werd er slechts één burger door eene bom gedood , eene vrouw en een grenadier gekwetst. Desnietteenstaande werd , den dag na de opeisching , door den Generaal-Majoor ALEXANDER Graaf VANBYLANDT in den krijgsraad voorgesteld , om met den vijand te onderhandelen , en die voorslag goedgekeurd zijnde werd met de Franschen overeengekomen , dat de bezetting , met behoud harer wapenen en alle teekenen van krijgseer , zoude nittrekken ; terwijl haar de vrijheid gelaten werd , om in dienst van den Staat te blijven , en zich tegen alle vijanden , wie zij ook zijn mogten , te laten gebruiken (1).

De uitgetrokkennen werden onverwijd door inrukkende Franschen vervangen. Alles ging hierbij , door de gemaakte schikking der regering , nog al geregeld toe , uitgezonderd dat eenige Hussaren , Nederlandsche overloopers en uitgewekenen , in de Groote kerk , die zij tot een hospitaal wilden maken , de

(1) Men leze over de overgave van Breda , in het jaar 1793 , het voortreffelijke werk van den Hoogleraar J. BOSCHMA , *Neerlands Heldendaden te Land , van de vroegste tijden af tot op onze dagen* , D. III , bl. 13-25.

wapens der stad en van den Prins VAN ORANJE van het orgel braken, het orgel beschadigden, en eenige der daar nog liggende kerkboeken, welker banden met stads-en 's Prinsenwapenen prijken, vernielden. De fraaije graftombe van ENGELBERT, Graaf van Nassau, werd ook door de hand des moedwils beschadigd. Doch deze baldadigheden werden weldra gestuit, door schildwachten voor de kerk te plaatsen. Twee wapens van den Stadhouder werden uit de kerk gehaald, op de markt aan stukken geslagen, en benevens anderen verbrand; terwijl men ook eenige wapens en beelden uit de gevels van openbare en andere gebouwen wegnam of weghakte.

Ditmaal echter bleef Breda niet lang in handen der Franschen, want reeds den 29sten Maart deszelfden jaars kwam een Hollandsch Officier met eenen trompetter de stad opvragen. Deze bragt brieven mede van den Generaal DUMORIER aan den Commandant CHARLES FLERS, den last inhoudende, de stad, op eerlijke voorwaarden, over te geven. Onverwijld trad men in onderhandeling, doch er verliepen noch vier of vijf dagen, eer het treffen van het verdrag bekend werd. Dien ten gevolge ruimde men, den 5 April, de Ginneken- en Boschpoorten aan de Nederlanders in; de eene werd met Anspachsch, de andere met Nederlandsch krijgsvolk bezet. De Franschen behielden nog, tot den 10 dier maand, den dag ter geheele ontruiming bepaald, de Haagsche-en Waterpoorten bezet. 's Daags te voren begon den uittocht met alle krijseer, en werd den volgende dag voltrokken.

Den 28 Januarij 1795 werd Breda, door den Generaal-Majoor VON GRUSEAU, destijds bevelhebber der stad, ingevolge de bekomene orders van Hunne Hoogmogenden, overgeleverd aan den Franschen Divisie-Generaal LE MAIRE, die haar had opgeëischt.

Het overtrekken der Maas, door de russische troepen, onder het bevel van den Prins NARITSCHKIN, deed, in December 1813, de vesting Breda vroeger, dat men zulks had durven hopen, door de Franschen ontruimen. De bezetting was, op den 8 dier maand, door 800 Fransche mariniers, met twee veldstukken, uit Antwerpen, versterkt. Op de tijding des anderen daags ingekomen, dat de Kozakken te Oosterhout waren, trokken de Franschen, ten getale van ten minste 200 man, ter poorte uit, doch eene patrouille van 11 Kozakken, was genoeg om hen in haast te doen terug keeren. Den volgenden dag, den tienden, had reeds de aftogt der Franschen naar Antwerpen plaats. Daar zij de sleutels van de Boschpoort hadden medegenomen, werd die poort met geweld door de burgers geopend, en het Russische krijgsvolk binnengelaten. Een Officier en zes Kozakken rukten terstond daarop de Antwerpsche poort uit, en weldra zag men twee hunner, met twee zwaar beladene wagens en dertig krijgsgevangenen wederkeeren. Dienzelfden dag kwamen nog ongeveer 1200 Kozakken, met den Generaal STAEL VAN HOLSTEIN aan hun hoofd, in de stad, die echter meerendeels weder dadelijk van daar vertrokken, ten einde de Franschen na te jagen. Reeds op den 18 daaraanvolgende, werd de stad Breda, met de plaatsen tot haar arrondissement behorende, in naam van den Souvereinen Vorst van Nederland, door Commissarissen-Generaal, de Heeren Mr. WILLEM BOUDEWYN DONKER CURTIUS en Jonkheer GERARDUS ANDREAS MARTINUS VAN BOMMEL, plegtig in bezit genomen. Den Generaal-Majoor VAN DER PLAAT werd het krijgsof bevel daarover opgedragen. De Kozakken waren, verder op, voorbij Antwerpen heen, tot 2 uren boven Brussel opgerukt, toen den 20 eene Fransche

Brigsmagt uit Antwerpen, tusschen de 5000 en 6000 man sterk, en wel voorzien van geschut, tegen Breda kwam aanrukken, welke, de voorposten van Westwezel en Zundert terug gedreven hebbende, de stad dadelijk liet optischen. De Officier, die de opeisching kwam doen, werd niet binnengelaten, en alle onderhandeling afgewezen. Vijf batterijen, in haast opgeworpen, begonnen 's namiddags te half vijf ure op de stad te spelen, en de binnenwerken werden met klein geweer van zoo nabij aangevallen, dat de snaphaankogels tot op de wallen nedervielen; terwijl een aantal granaten, binnen de stad geworpen, den schrik niet weinig vermeerderden. De ingezetenen hadden, behalve het klein geweer, niet meer dan twee stukken geschut, waarmede zij echter dezen vijandelijken aanval dapper wederstonden. Hiermede zouden zij echter, bij het hervatten van den aanval, op den duur, tegen des vijands overmagt, niet zijn bestand geweest, doch ten gelukke werden dien avond twee schepen met geschut en kruid, uit de Willemstad afgezonden, door de burgers naar binnen gesleept. Reuzenkracht was er noodig, om het geschut te ontschepen, doch ook deze mangelde niet door de vereenigde poging van duizend ingezetenen. Nog eer de dageraad aanbak waren de zware kanonnen, op hunne affuiten voortgesleept, op den wal geplant, en zoodanig gerigt, dat men zich in staat zag, eenen vijandelijken aanval, die den volgenden dag ten half acht ure, plaats had, met meer schoten te beantwoorden, dan de vijand naar de stad zond. Deze tweede aanval werd tot twee ure in den namiddag voortgezet, wanneer het vijandelijke geschut zich begon te verwijderen, zoodat het te drie ure reeds niet meer gehoord werd. De Franschen, aanzienlijke versterking uit Antwerpen bekomen hebbende, waardoor

hunne magt tot 12,000 man was aangegroeid, hervatte den 22, met vijf en twintig stukken geschut, den aanval op de stad. De bezetting bestond toen, buiten de uit de omstreken van Antwerpen teruggekomen Kozakken, uit twee regimenten russisch voetvolk, te zamen ongeveer 1300 man sterk, en een nieuw geworven korps Nederlandsch voetvolk van omtrent 300 man, door den Kolonel PHAFF, met voorschot uit eigene middelen, opgericht. Deze laatstgenoemde manschap, schoon nog weinig geoefend en meestal nog zeer jong, ondersteunde de dappere burgers in de verdediging der stad zoo loffelijk, dat zij de goedkeuring en den lof der vreemdelingen wegdroegen. De vijand zag alzoo ook ditmaal zijne poging tot wederinneming der stad vruchteloos afloopen, en, vrezende door de van rondom aanrukkende magt der Engelschen en Pruisen te worden in den rug gevallen, verliet hij al zijne stellingen rondom Breda, welke spoedig door de onzen bezet werden. Hoewel nu bij den laatsten aanval de stad niet geheel zonder bezetting was, moet echter het behoud dezer belangrijke vesting, in dat hoogst gewichtig tijdstip, voornamelijk aan het heldhaftige gedrag der ingezetenen worden toegeschreven, zoodat de dappere verdediging door hen in het werk gesteld, bij zulke geringe middelen, gepaard met zoo groote en veelvuldige bezwaren, de grootste verwondering verdient, terwijl zij tevens niet weinig heeft bij gedragen tot de gelukkige verwijdering van het tooneel des oorlogs uit ons Vaderland. Na het verdrijven der Franschen, legde de manhaftige schutterij van Breda, die zich daarbij, onder haren Luitenant-Kolonel PIETER NICOLAAS JANSSENS, zoo voorbeeldig onderscheiden had, nog haren ijver voor de zaak des Vaderlands aan den dag, door.

gedurende vijf maanden , met de grootste bereidvaardigheid en de beste orde , garnizoensdienst te verrigten , zonder in post of stand , in wacht of nood , aan de uitgestrekte verplichtingen van den geoefendsten soldaat , in eenig opzicht toe te geven. Het was dus de vereering harer verdiensten , welke Neêrlands Souvereine Vorst te regt oordeelde , openlijk te moeten huldigen. Een zilveren gedenkpenning , hangende aan een rood lint met witte streep , werd daartoe ter eeuwige gedachtenis bestemd. Met het stedelijke wapen versierd , prijkte de eene zijde met het opschrift : *Voor burgertrouw en moed. December 1813* ; terwijl men aan de keerzijde las : *De Souvereine Vorst van Nederland aan de Officieren der Schutterij van Breda.*

Na den opstand in de Zuidelijke provinciën van het Koningrijk der Nederlanden , en gedurende de daarop volgende jaren , tot op de eindschikking met België , in het jaar 1839 , was ons leger grootendeels in de nabuurschap dezer stad gelegd , en toen was zij het voornamelijk magazijn van krijgsvoorraad en levensmiddelen , die onophoudelijk naar het leger werd aangevoerd , terwijl er eene schier onafgebrokene doortocht van troepen plaats had en het garnizoen aanmerkelijk versterkt was. Hierdoor hebben de nering- en handteringdoende ingezetenen van Breda , destijds veel geld gewonnen , waarvan de uitwerking blijkbaar te zien is , in de verbetering hunner huizen , waaraan een goed deel dezer winsten is te koste gelegd.

Maar niet slechts door de woeste bedrijven des oorlogs is Breda in 's lands geschiedenis vermaard ; neen , ook liefelijke tooneelen komen ons bij het herdenken harer lotgevallen te binnen. Want als Keizer MAXIMILIAAN II , door zijne bemiddeling , tusschen

FILIPS II en de Staten der Vereenigde gewesten eenen vrede trachtte te bewerken , werd deze stad tot de vergaderplaats gekozen. De wederzijdsche gevolmagtigden kwamen dan ook , in het jaar 1574 , derwaarts , en hielden er onderscheidene bijeenkomsten op het Stadhuis ; daar men echter al dadelijk , door de uitlugten van de zijde der Spanjaarden , tegen de voorafgaande verdragspunten ingebragt , bemerkte , dat hun oogmerk alleen was , om tijd te winnen en den Staat te misleiden , werden de onderhandelingen , in het volgende jaar , afgebroken.

Beter gevolg hadden de vredesonderhandelingen , die , in het jaar 1667 , tusschen **KAREL II** , Koning van *Groot-Brittanje* , en de Algemeene Staten , onder de bemiddeling van **KAREL XI** , Koning van *Zweden* , werden gevoerd. Toen was de vergaderplaats der Afgezanten op de Groote zaal van het Kasteel , alwaar hunne bijeenkomsten , den 1 Junij , werden aangevangen. Nadat onze dappere zeehelden , den Koning van het trotsche Albion , door hem zelfs in zijne havens te bestoken , den schrik in het hart hadden gejaagd , werden de verdragspunten , den 23 der volgende maand geteekend in het Huis van Nassau , in de Katerstraat , alwaar nog een der oorspronkelijke handschriften van het vredesverdrag bewaard wordt. De bekrachtiging der wederzijdsche Mogendheden werden den 24 Augustus uitgewisseld , en ten zelfden dage de vrede , onder trompetgeschal , door de geheele stad afgekondigd , het kanon gelost en 's avonds fraaije vuurwerken ontstoken.

In het jaar 1746 scheen **BREDA** weder bestemd , om den vrede aan Europa te zullen terug geven , althans de Gevolmagtigden der Mogendheden , die na den dood des Duitschen Keizers , **KAREL VI** , over de troonsopvolging in oorlog waren , kwamen

aldaar, op het einde van September, bijeen; maar de onaanneemelijke eischen des Konings van Frankrijk, ter inwilliging van eenen stilstand van wapenen, deed de onderhandelingen afbreken en de hoop op eenen gewenschten vrede alzoo in rook verdwijnen.

Het wapen van Breda is van keel, beladen met drie St. Andries-kruisen van zilver, staande twee en één; het schild gedekt door eenen engel en ter wederzijde vastgehouden door eenen klimmenden leeuw van goud, rustende het schild op eenen burg in hare natuurlijke kleuren.

De Gemeente Terheyden.

Deze gemeente grenst Noord aan de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe, Oost aan Oosterhout en Teteringen Zuid aan Breda, West aan de Mark, die haar van 'sPrinsenhage scheidt en aan de gemeente Zevenbergen.

Zij bevat de dorpen Terheyden en Wagenberg, benevens de gehuchten Hartel, Schijnmaar, Munnikhof, het Nieuwe-veer, de Noord, het Slikgat en Zonzeel; telt 378 huizen bewoond door 540 huisgezinnen uitmakende eene bevolking van 2604 inwoners die meest in den landbouw hun bestaan vinden.

Men heeft er goede zaai- en weilanden als ook moeras, daar goede turf uitgehaald wordt. De rivier de Mark en de waterpoelen, de Seggen genaamd, leveren zeer goeden visch op. Voorts heeft men er eene eendekooi, waar goede eendvogels gevangen worden, twee brouwerijen, drie looijerijen en eenen korenmolen.

Men telt er 2406 R. K., die de parochiën van Terheyden en Wagenberg uitmaken.

De 186 Hervormden, die er wonen en onder welke 90 Ledematen zijn, maken eene gemeente uit, welke tot de classis van Breda, ring van Geertruidenberg, behoort. De eerste, die in deze gemeente het Leeraarambt heeft waargenomen is geweest CORNELIS GORTZENIUS, die er in 1639 beroepen werd en er in 1661 overleed.

De 10 Israëlitën, die men er aantreft, behooren tot de ringsynagoge van Breda.

Het dorp Terheyden of Terheiden, ligt ruim $1\frac{1}{4}$ uur Noord van Breda, 2 uren Oost van Zevenbergen, even zoo ver Zuidwest van Geertruidenberg en $1\frac{1}{2}$ uur West van Oosterhout, aan den straatweg van Breda over den Moerdijk op Holland, en digt aan de Mark.

Naar het gevoelen van sommigen zoude dit dorp zijnen naam ontleenen, om dat juist dáár de kleigrond begint en dit dorp alzoo aan het einde der heide ligt.

Het is een ruim, luchtig gebouwd dorp bestaande uit eene zeer breede straat, langs de huizen met lindeboomen beplant.

Vóór het jaar 1400 behoorde het tot de parochie van Breda en de inwoners moesten dus hunne godsdienstoefening binnen die stad komen verrigten; doch op den 11 December van dat jaar werd hun toegestaan eene kapel te bouwen hetgeen eene wezenlijke weldaad voor hen was, daar de wegen naar Breda des winters meestal onder water stonden. De kerk welke diensvolgens, in het jaar 1400, met toestemming van den Bisschop van Luik, gesticht werd en ook wel onder de benaming van de kerk van Zonzeel voorkomt, was aan de *H. Maagd* en den *H. ANTONIUS* toegewijd. Vóór de Hervorming telde men er onderscheidene altaren. Thans heeft men er nog drie, waar-

onder een van de *H. Maagd*, en een van den *H. ANTONIUS*. Deze kerk is een vrij zwaar kruisgebouw, met een fraai orgel en eenen dikken stompen toren, waarop gedurende de Belgische onlusten eene telegraaf geplaatst was. Nadat de kerk, sedert de Reformatie, door de Hervormden bezeten was, is zij in het begin dezer eeuw aan de R. K. teruggegeven. De parochie van Terheyden, waartoe ook de gehuchten Hartel, Munnikhof, de Noord, het Nieuwveer en Slikgat behooren, telt 1243 zielen, en wordt door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend.

De Hervormde kerk, is een klein doch net gebouw, van een orgel en eenen kleinen houten toren voorzien.

Het dorphuis is een, in het jaar 1838, nieuw opgetrokken gebouw, met torentje en ter wederzijde opgaanden hoogen stoep.

De dorpsschool is in 1843 geheel nieuw gebouwd.

Men heeft te Terheyden, den derden Dingsdag in April, eene paarden- en magere beestenmarkt, en alle Donderdagen in November vette beestenmarkt. De kermis valt in Zondag na 8 September.

Tot in het jaar 1400 hadden die van Terheyden het regt van de kraan te Breda, dat zij in dat jaar bij verdrag aan de stad overgaven.

In April van het jaar 1590 deed KAREL Graaf *van Mansfeldt*, Spaansch Bevelhebber te Terheyden, aan de Mark eene schans opwerpen met eene brug over die rivier, maar Prins MAURITS in October, met zijne krijgsbenden daarvoor gerukt zijnde, drong den Heer VAN GROBBENDONK, die daarin gebied voerde, de schans, na een beleg van vijf dagen, aan hem over te geven, waarna hij die door de huislieden deed slechten.

In 1624 werd dit dorp wederom door de Spanjaarden bezet en met vele werken versterkt. Deze verschan-

singen werden door de Staatschen , onder het beleid van den Overste FRANÇOIS VERE , met veel dapperheid , den 15 Mei 1624 , aangevallen ; zij maakten zich aanstonds meester van onderscheidene werken en verschansingen , uit welke zij den vijand , met veel verlies terug dreven. Maar CARLOS ROMA , die aldaar het gebied voerde , hem te gemoet getrokken zijnde , dwong hem , na een scherp gevecht , waarin van wederzijden veel volk sneuvelde , te wijken , en alle de veroverde werken weder te verlaten.

Toen in 1637 FREDERIK HENDRIK , Prins van Oranje , Breda belegerde , werden hier twee redouten opgeworpen , om te beletten , dat de Spanjaarden langs de rivier eenige versterking in de stad zoude brengen.

Thans heeft men onder Terheyden , nog twee Schansen , de Groote-Schans en de Kleine-Schans geheeten.

De Groote-Schans , of wel Fort Spinola , ook wel , wegens de nabijheid der Warande , het Fort-Warande geheeten , ligt $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Terheyden , tusschen dat dorp en Breda , Oost van en bijna tegen den straatweg van Breda op den Moerdijk , alwaar zij tot verzekering der rivier opgeworpen was. De naam van Spinola-schans draagt zij , omdat de Spaansche Veldheer AMBROSIOUS SPINOLA , in 1624 , de Groote Warande met vele werken deed versterken , en aldaar onder opzicht van Don JUAN DE MEDICIS , over de rivier de Mark eene schipbrug deed slaan , die ter beveiliging , aan wederzijde met eene halve maan gedekt was. Boven en beneden die brug , liet Don JUAN , nog een staketsel van palen in de rivier heijen , om alle gemeenschap te water met de stad af te snijden , later schijnt deze schans vervallen te zijn geweest , althans HENDRIK VAN NASSAU , Stadhouder van Friesland , liet haar in 1637 , toen FREDERIK

HENDRIK, Prins van Oranje, Breda ging belegeren, weder op nieuw versterken, ook deed hij weder eene schipbrug over de Mark leggen. Deze schans, die sedert jaren andermaal vervallen was, is gedurende de Belgische onlusten weder hersteld, en is thans een gebastionneerd fort van vier bastions met eene natte gracht omringd. Zij dekt den regter vleugel der aan een geschakelde linie van defensie waarvan de linker vleugel aan de inundatie van de vesting Breda aansluit.

De Kleine-schans, ligt ten Noorden van en bijna tegen het dorp Terheyden, tegen den Mark, alwaar zij in het jaar 1590 opgeworpen werd. Zij had vier bolwerken nevens een bedekten weg, doch is, na onderscheidene malen zoo van de Spaansche als van de Staatsche zijde veroverd te zijn, in het jaar 1580, als van geen gebruik zijnde, geslecht. Tijdens de laatste onlusten is deze schans echter weder hersteld.

In den Molenpolder digt aan Terheyden, ligt het Blokhuis, in de oude cohieren genoemd het Omwaterd Blokhuis, in de wandeling meestal het Slotje genoemd. Men wil dat het zijnen naam ontleent, om dat het tot een blokhuis ter beveiliging van de vaart zoude aangelegd zijn. Ook wordt het wel het Huis te Drijweg genoemd, naar zijne ligging aan drie wegen, zijnde die van Terheyden op Zevenbergen, die van Terheyden op den Moerdijk en die van Terheyden naar de Zwaluwe. Men vindt opgeteekend dat daarop een vuurbaken zoude gestaan hebben voor de schepen, vermoedelijk omdat voor het jaar 1400 in de nabijheid te Hartel de kraan was. Het wordt tegenwoordig in eigendom bezeten en bewoond door den Heer G. KNUYSTEN VAN HOESSEN, Houtvester in het eerste district der provincie Noord-Brabant.

Aan den grooten weg van Terheyden naar de Moerdijk ligt het zeer vischrijke buiten, thans genaamd De Laak, vroeger Moer- en Dorpzigt, waarvan thans eigenaar is, de Heer C. J. DE LANG, die het des zomers bewoont. Het beslaat eene oppervlakte van 33 bund. 98 v. r. 48 v. ell., meest weiland, hakhout en uitgeveende putten; terwijl vele weilanden nog ter diepte van 7 à 8 voet turf bevatten.

Nog heeft men er aan den Lagen weg het buitenplaatsje Doctorshof, bewoond en toebehoorende aan Doctor KRABBACH.

Het gehucht Munnikhof, $\frac{1}{2}$ uur Oost van Terheyden, ontleent zijnen naam van het buitengoed het Munnikhof, zijnde een huis met veel land en Plantaadje. Het was vroeger een eigendom van de Geestelijken van de abdij van Tongerlo, even als de in de nabijheid gelegen boerderij Abtshoek.

Ook lag vroeger in het gehucht Monnikhof, het Huis-Bergvliet, $\frac{1}{2}$ u. Oost ten Zuiden van Terheyden. Het werd kort na den opstand in België ten dienste van s' lands defensie wezen met eenige grond onteigend, en vervolgens in het jaar 1838 door de genie publiek ter slooping verkocht, zijnde de afbraak zooveel mogelijk gebezigd aan het destijds in aanbouw zijnde gemeentehuis te Terheyden.

Het dorp Wagenberg ligt 2 uren Zuid van Breda, $\frac{1}{2}$ uur Noord van Terheyden, 1 uur van Hooge-Zwaluwe, kleine 2 uren Zuidwest van Geertruidenberg, op eenen gelijken afstand Noordwest van Oosterhout en 2 uren Noordoost van Zevenbergen. Het was voorheen eene hooge heerlijkheid, die zich tot aan Hooge-Zwaluwe uitstreckte, en van welke JAN III, Hertog van *Braband*, op Vrijdag na MARIA Hemelvaart, 1349, het hooge en lage regt afstond, aan WILLEM VAN DUVENVOORDE, Heer van Ooster-

hout, onder voorwaarden, dat indien deze geene wet-
tige kinderen achterliet, deze heerlijkheid zoude ko-
men, aan JAN VAN POLANEN, Heer van de *Leck*.
Nog in hetzelfde jaar, verleende Keizerin MARGARE-
THA, aan den gezegden WILLEM VAN DUVENVOORDE,
dat, alle degenen, die te Wagenberg woonden, tolvrij
waren mogten, met eigene goederen, voorbij alle hare
tollen.

Deze heerlijkheid heeft zijnen naam gegeven aan
het vermaarde geslacht VAN WAGENBERG, waaruit
onder anderen voortgesproten is, den moedigen
Veldheer ANSELMUS VAN WAGENBERG, die ten tijde,
van MAXIMILIAAN, Aartshertog van *Oostenrijk*, het
bewind over deze landen in handen had en Slotvoogd
van Rupelmonde was.

De inwoners van Wagenberg, die op weinige na
allen Roomsch-Katholijk zijn, maken, met die van
de gehuchten Schijnmaar en Zonzeel, eene parochie
uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan
bediend wordt. De kerk, aan den H. GUMMARUS
toegewijd, prijkt met eenen hoogen toren.

De kermis te Wagenberg valt in den eersten Zon-
dag in October.

In de gemeente Terheyden liggen de navolgende
polders, Hazeldonk, Kraauwelsvors, Hokkenberg-
en-Hazeldonk, den Molenpolder, de Hartel-Zipten
en Banken, alsmede gedeelten van den Groote-Zon-
zeelsche-polder, van den Binnenpolder en van de
Hooge en Lage Vucht.

De polder Hazeldonk, in welken slechts eene
hoerderij ligt, is kadastraal groot 26 bund. 71 v. r.,
alles schotbaar land en bestaande uit zwaren klei-
grond. Hij heeft een steenen sluisje in den dijk van
den Oude Polder van Zevenbergen, wijd 6 palmen,
6 duimen, voorzien met eene schuif, waardoor hij

in den ouden Polder van Zevenbergen van het overtollige water wordt ontlast, om met het water van dezen in het kanaal van Zevenbergen te worden opgemalen, en vervolgens op het Hollandsdiep te lozen. In vroegere tijden waterde dit poldertje, hetwelk geheel aan het Domein behoort, op de rivier de Mark uit, door twee neg in de buitenkade bestaande sluisjes, welke, ten gevolge der verlamming van de rivier, buiten gebruik zijn geraakt, als wanneer de uitwatering is verlegd, zoo als die thans bestaat. Voor de vergunning om het overtollige water in den Oude polder van Zevenbergen te mogen storten, werd vroeger jaarlijks eene som van 25 guldens, bij wijze van recognitie, in de kas van dien polder gestort. Na verstrijk van den eersten termijn dezer overeenkomst (1831) is deze concessie jaarlijks vernieuwd en betaalt men thans daarvoor 40 gulden 's jaars. Het zomerpeil is 3 palm beneden A. P.

De polder Kraauwelsgors-Ilokkenberg-en-Hazelendk, bekend onder den algemeenen naam van Kraauwelsgors, beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 226 bund. 93 v. r. 82 v. ell., waaronder 222 bund. 87 v. r. 85 v. ell. schotbaar land. Men heeft er kleigrond en op sommige punten daaronder veen, alsmede eenige zandgronden. Deze polder heeft eenen steenen sluis in den Markdijk op den boezem van den watermolen, wijd 1 el 4 palm 5 duim, en voorzien van eene drijfsdeur en schoif, waardoor hij op de rivier de Mark van het overtollige water wordt ontlast. Ten gevolge der verlamming van de rivier de Mark, heeft men in 1791, toen hier reeds eenen houten watermolen bestond, moeten overgaan tot het bouwen van den thans bestaanden watermolen, welke 24 ellen vlugt heeft en waarvan het scheprad voorzien is met schoepen van 35 duim breedte.

Het zomerpeil is 2 palm 5 duim beneden A. P. Het maalspijl is 7 palm 2 duim boven A. P. De polder Kraauwelsgors wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf, twee Gezworenen en eenen Penningmeester. Het gedeelte van dezen polder, genaamd Hazeldonk, of ook wel de Gorzen, heeft twee houten sluisjes, gelegen in den Markdijk, ieder wijd 6 palm 1 duim, voorzien van eene schuif, en strekkende tot inwatering, en is, ofschoon begrepen in den polder Kraauwelsgors, afzonderlijk en later ingedijkt. Het ligt langs de rivier de Mark, boven den watermolen ten zuiden van Kraauwelsgors, en watert met dezen gemeenschappelijk uit; zijnde hierdoor onderscheiden van den polder Hazeldonk, hier voor (bladz. 97) gemeld. — Aan de oostzijde van dezen polder, langs de rivier de Mark, ligt nog een klein bekaad polderdje, hetwelk aan de oostzijde tegen het Nieuwe-Veerpolderdje stoot, en 3 bund. 75 v. r. 10 v. ell. groot is.

De kadastrale grootte van den Molenpolder is 32 bund. 6 v. r. 21 v. ell. Onder deze grootte is mede begrepen het dorp Terheyden, voor zoo verre het ten Westen van den straatweg gelegen is. Men vindt in dien polder tamelijk hooge weilanden van zeer goeden aard, en heeft er een steenen sluisje, met een vloeddeurtje, wijd 6 palm 4 duim, hoog 8 palm 6 duim, van binnen voorzien van een lager deurtje tot keering van het binnenwater, waardoor hij op de rivier de Mark van het overvloedige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 4 palm 4 duim boven A. P. Hij wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf, doch diens werkzaamheden worden thans door eenen der Ingelanden waargenomen.

De polder de Hartel-Zipten-en-Banken, is groot, volgens het kadaster 158 bund. 68 v. r. 14 v. ell.

De schotbare grootte van dezen polder, bedraagt 213 bund. 12 v. r. 66 v. ell., daaronder gerekend een gedeelte van den Vuchtpolder, waarvan deze polder ook het water ontvangt en dat begroot wordt op eene oppervlakte van 150 bund., immers draagt zulk een getal mede in de polderlasten. Men telt er 9 huizen, waaronder 4 boerderijen, en de polder wordt op de rivier de Mark, van het overtollige water ontlast, door eenen steenen sluis in den grooten weg der 1e klasse No. 7, van Breda naar den Moerdijk, voorzien van eene vloeudeur, wijd 1 el 3 palmen 1 duim. Die sluis is in 1821, tijdens het maken van den grooten weg der 1e klasse No. 7, op kosten van het Rijk gelegd, en wordt daardoor ook onderhouden; de oude sluis is destijds afgebroken. Voor zoo verre deze polder beoosten den ouden weg van Terheyden op Breda gelegen is, suëert hij met het bovengemelde gedeelte van den Vuchtpolder, allereerst door een sluisje, gelegen in den grooten weg, benoorden de schans Spinola. Het zomerpeil is 3 palm 5 duim boven A. P. Het land in deze polder is zeer verschillend van hoogte, liggende 6 palmen tot 1 el 3 palmen boven A. P. Men heeft er lage weilanden, en hooge zandgronden. Hij wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf, en eenen Penningmeester.

De Groote Zonzeelsche polder, beslaat, voor zoo ver hij onder Terheyden gelegen is, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 814 bund. 71 v. r. 6 v. ell. Men heeft er 1°. eene eenen sluis, aan het bovineinde der Hooge-Zwaluwsche haven, wijd 2 ellen 3 palmen 2 duimen, voorzien van een paar puntdeuren en schuif; 2°. eenen steenen sluis, aan het bovineinde der haven van de Lage-Zwaluwe, wijd 2 ellen 2 palmen met een paar punt-

deuren en eene schuif, en 3^d. eene zelfde sluis, aan 's Heerenhuis wijd 2 ellen 6 palmen 7 duimen, voorzien als voren. Door eerstgemelde sluis watert hij uit op de haven van de Hooge Zwaluwe; door de tweede op de haven van de Lage Zwaluwe, door beide verder op de rivier den Amer, en door de derde sluis onmiddelijk op het Hollandsdiep. Ten gevolge van het gebrek aan behoorlijke uitwatering van het lage gedeelte dezes polders, besloot men in den jare 1801, om op $\frac{1}{4}$ uur afstands ten zuiden van het dorp de Hooge Zwaluwe, eenen watermolen te bouwen, voorzien van schepraden, van welke echter beide te gelijk hoogst zeldzaam met vrucht konde worden gebruik gemaakt, zoodat deze molen toen hij, in April 1830, door den bliksem getroffen, afgebrand was, bij den weder opbouw slechts van één scheprad werd voorzien, gelijk hij alstoen 27 ell 3 palm vlugt bekwam, welke te voren slechts 22 ellen had bedragen, terwijl de schoepen van het waterrad te voren slechts 5 palm 5 duim, thans 5 palm 8 duim breed zijn; het waterrad zelve heeft een diameter van 7 el 5 palm. De kosten van dezen wederopbouw hebben 13,800 gulden bedragen. De oppervlakte welke door dezen molen bemalen wordt, rekent men op ruim $\frac{1}{4}$ of bijna $\frac{1}{2}$ van de geheele grootte des polders; — de molenboezem zelve bevat 15 bund. 50 v. r. Vóór het bouwen van den watermolen, had de suatie van het lage gedeelte des polders door twee sluizen op de Hooge Zwaluwsche haven plaats; de bovenste, wijd 3 el 1 palm 9 duim, is reeds vóór de stichting van den molen buiten werkinggebragt, terwijl door de andere, thans het door den molen opgevoerd water, in de haven overgaat. Het onderhoud der haven en bijbehorende werken aan de Hooge-Zwaluwe, (met uitzon-

dering van de beschoeijing aan de westzijde , welke van wege het Domein wordt onderhouden) gelijk ook dat van Sluis aan het bovineinde van die haven gelegen , komt ten laste van dezen polder ; terwijl de sluis aan 's Heerenhuis , van wege den Royalenpolder , en die aan de Lage-Zwaluwe , door den Nieuwen-Zwaluwschen-polder worden onderhouden. In den Markdijk , aan de zuidzijde van dezen polder , liggen nog twee sluizen , de eene in 1817 , even beneden het dorp Terheyden , gebouwd , is wijd 5 palmen 7 duimen , en voorzien van eene drijfdeur en schuif , en de andere beneden het nieuwe Veerpoldertje gelegen , is wijd 2 ellen , 7 palmen , doch later is het buitenfront vernaauwd tot op 7 palmen , en aldaar voorzien van eene schuif ; beide dienen tegenwoordig alleen tot het inzetten van versch water , doch algemeen veronderstelt men , dat deze polder , in vroegeren tijd , door de laatste der beide genoemde sluizen op de Markt heeft uitgewaterd. Vermoedelijk is de zoogenaamde Blaauwe sluis tot 1650 (het tijdstip der bedijking van den Royalenpolder) buitensluis van dezen polder geweest ; door deze sluis en verder door de tusschen kaden beslotene 's Heerenhuisvliet , vloeit thans nog het water van het hooge gedeelte des polders naar de sluis van 's Heerenhuis , waarom dan ook gezegde Blaauwe sluis , benevens de Vliet , tot aan den Kikvorsch , door den onderhavigen Zonneelsche-polder wordt onderhouden. — Gemelde Blaauwe sluis , is door middel van een tusschenstijl , in twee gelijke openingen , ieder wijd 2 el 6 palm 2 duim , en voorzien van eene drijfdeur , verdeeld. De hoogte van den ouden dijk boven deze sluis is nagenoeg 3 el 8 palm 5 duim boven A. P. Hoezeer de uitwateringsmiddelen van dezen polder door de , in de laatste jaren , aangebragte verbeteringen ,

over het geheel moeten geacht worden voldoende te zijn, zoo was hij nogtans, in den winter van het jaar 1823 op 1824, tot 6 palm 8 duim, boven het zomerpeil der lage landen en 3 palm 6 duim boven dat der hooge landen, met water bezwaard. Voor zoo verre het water van dezen polder zich in de haven van de Lage-Zwaluwe ontlast, vloeit het over eene aanmerkelijke lengte door den Nieuwe-Zwaluw-sche-polder, echter door eene watergang, welke behoorlijk door kaden van laatstgemelden polder is afgescheiden. Het zomerpeil is voor de hooge landen 4 palm beneden A. P. en voor de lage landen 7 palm 2 duim beneden A. P.; dit verschil wordt door houten wachters daargesteld en onderhouden. Het maalpeil is 2 palmen 8 duimen boven A. P. De hoogte der dijken is 3 ellen 3 palmen 5 duimen boven A. P. Men heeft er klei en zandgronden en in de nabijheid van de Hooge Zwaluwe vele veengronden, alwaar het veen op 1 palm 5 duimen à 3 palmen 5 duimen, onder het Maaiveld 6 palmen tot 2 ellen diep bevonden wordt. Aan de zijde of in de nabijheid van de Hooge-Zwaluwe werd reeds vroeg in dezen polder geveend, en zulks is in de laatste jaren, meer dan te voren, toegenomen. Aan de zuidzijde van dezen polder en tegen dezen aan, ligt het zoogenaamde Nieuwe-Veerpoldertje, behorende aan het Domein en is groot 4 bund. 56 v. r. 10 v. ell.. Het watert door een eigen steenen sluisje, wijd 6 palm 2 duim, voorzien van een drijfdeurtje en schuif, onmiddellijk op de Mark uit. De Grootte-Zouzeelsche-polder wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf, vier Gezwoeren en eenen Penningmeester.

De Binnenpolder beslaat kadastraal, voor zoo ver hij onder Terheyden gelegen is, eene oppervlakte van 1011 bund. 47 v. r. 16 v. ell., en heeft eene stee-

nen sluis, nabij de Hooge-Zwaluwe, wijd 3 ellen 5 duimen, voorzien van een paar puntdeuren en eene schuif, waardoor hij op het Vloedspui, en verder op de rivier den Amer, van het overtollige water wordt ontlast. Het kanaal tusschen gemelde sluis en de oude aan den Helkant gelegene buitensluis, werd in 1740, langs de westzijde, door den Emilia-polder ter verbetering van de uitwatering gegraven of aanmerkelijk verbeterd; de gronden daartoe benodigd, zijn destijds van het Domein aangekocht. Bovengenoemde Helkantsche sluis, welke 3 ellen 1 palm 1 duim wijd en met een paar puntdeuren voorzien is, werd in 1794 of 1795, door het overstromen van den Emilia-polder, dermate beschadigd, dat zij in 1796, van wege het Departement van Oorlog, aanzienlijke reparatiën of bijna eene geheele vernieuwing heeft moeten ondergaan. Sedert dien tijd is het onderhoud daarvan, gelijk dat van de buitensluis, ten laste des polders verbleven. Hoewel deze polder een middelbaar zomerpeil heeft, is de uitloozing, door de aanzienlijke lengte der kapitale, zoo binnen als buitenwatergangen, maar vooral door de successive vernauwing van het buitengedeelte, het genaamd vloedspui, niet altijd voldoende. Deze staat van zaken wordt veeltijds nog verergerd door het instroomen van water, hetwelk uit de Houtsche-Akkers, onder Oosterhout, door in den Witteweg of dijk gemaakte sleuven en duikers, (zoo men meent wederregtelijk) in dezen polder overgebracht. In vroeger jaren loosde deze polder uit op de rivier de Mark en wel ten oosten en westen van het dorp Terheyden, alwaar de buitensluis gaten, hoezeer verlamd, echter nog zichtbaar zijn. Het gedeelte van gemeld dorp bezuiden den straatweg gelegen, zet zijn water mede in dezen polder af.

Het zomerpeil is 5 palm. 7 duim. boven A. P. Men heeft er zandige bouw- en lage weilanden, mitsgaders eenige veengronden. Hij wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf, vier Gezworenen en eenen Penningmeester. Het lage gedeelte des polders wordt ook wel eens bestempeld met den naam van de Zegge.

De Hooge en Lage Vucht, bekend onder den naam van den Vuchtpolder, ligt wel voor het grootste gedeelte in de gemeente Teteringen maar behoort ook gedeeltelijk onder Terbeyden. Hij is volgens het kadaster in zijn geheel groot 654 bund. 68 v. r. 63 v. ell., van welke 37 bund. 8 v. r. 50 v. ell. heyden. De schotbare grootte van het geheel is 559 bund. De Oostzijde van dezen polder of de Hooge Vucht heeft eenige hooge Zandgronden. Het overige of de Lage Vucht, ook welde Vocht genoemd, bestaat meestal uit geringe hooi- en weilanden die zoo laag en vochtig zijn dat zij gemeenlijk bij zwaren regen onder water liggen. Naar men meent is de Lage Vucht in overouden tijden water geweest, daarna opgeslikt en met een bosch bezet, hetwelk met eenen stormwind en hoogen vloed ondergespoeld zijnde, in vlakke, lage weilanden veranderd is. Dat het vroeger een bosch was veronderstelt men, omdat de grond, niet alleen op 2 à 3 palm. onder het maaiveld, ter diepte van 6 palmen tot 1 ell. 5 palmen, met veen bezet is, waar men turven uitsteekt, maar ook vol liggende, nog niet vergane, boomen waarvan vele zeer hard en taai zijn. Als de Vucht droog is, wordt zij veel gebruikt tot een voetpad van Breda naar Teteringen; waartoe boomen over de sloten liggen. Het zomerpeil van den Vuchtpolder is 3 palmen boven A. P. Deze polder heeft 2 steenen sluizen, als: eene genaamd de Hoogbrug, op het zoogenaamde Calooische gat, wijd 2 ellen 9 palmen 6 duimen, voorzien van

een paar puntdeuren ; de tweede in den ouden weg tusschen Breda en Terheyden , benoorden de groote schans Spinola , wijd 1 el 3 palmen 4 duimen voorzien van eene drijfdeur. Door deze twee sluizen , wordt de Vuchtpolder , op de rivier de Mark , van het overvullige water ontlast. Door het sluisje in den ouden weg van Breda op Teteringen , wordt niet alleen het water van het noordelijk gedeelte van den Vuchtpolder , maar ook dat van Zipten en Banken , naar het zoogenaamde Hartelsluisje , gelegen in den grooten weg der 1e klasse No. 7 , wijd 1 el 3 palmen 1 duim , en vervolgens in de rivier de Mark , gevoerd. Vóór de herdigting der Mark en Dintel , is de overstorting der kade van dezen polder dikwerf door opkisting voorgekomen , doch in 1818 liep deze op verscheidene punten over , en werd de polder tot 1 el 2 palmen boven A. P. onder water gezet. Het polderbestuur bestaat uit eenen President vier Poldermeesters en eenen Penningmeester.

Het wapen der gemeente Terheyden is een schild van zilver , met het beeld van den H. ANTONIUS vergezeld van een varken alles in natuurlijke kleur.

De Gemeente 's Princenhage.

Deze gemeente grenst Noord aan de Mark , welke haar van Terheyden scheidt , Oost weder aan de Mark , waardoor zij van Terheyden en Teteringen gescheiden wordt , voorts aan Breda en de gemeente Ginneken-en-Bavel , Zuid aan Rijsbergen , West aan Etten-en-Leur. Zij is verdeeld in de volgende wijken :

A en B, Dorp en Steenweg ; C. Heuvel, Eindhoven en Vloed ; D, Over-Aa en Boeimeer ; E, Hout en Effen ; F, Rith ; G, Bagben, Lies en Vuchtschoot ; H, Varend, Moleneind, Beek en Westrik ; I, Groot-Overveld ; K, Klein-Overveld ; L, Burgst, Overbroek, Heilaar en Gageldonk ; M, Buurstede-Heidje en Emer.

De gemeente 's Princenhage heeft van het Oosten naar het Westen slechts één uur lengte, terwijl hare breedte van het Zuiden naar het Noorden ruim 3 uren gaans is. Zij beslaat volgens het kadaster eene oppervlakte van 6642 bunders, waaronder 6419 bunders 27 vierkante roeden 4 vierkante ellen belastbare grond. Men telt er 856 huizen, bewoond door 1024 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 5275 inwoners, die zich meest met den landbouw generen, terwijl ook velen dagelijks groenten en fruit naar Breda ter markt brengen. Ook heeft men er twee lijmfabrieken, eene stijfelmakerij, te gelijk eene azijnmakerij ; twee leerlooijerijen ; eene bierbrouwerij eenen olie- en drie korenmolens, van welke laatste ééne in het dorp zelf, de Nieuwen-Molen geheeten.

De Roomsche Katholijken, die er 5140 in getal zijn, maken de parochiën van 's Princenhage en Beek uit, welke ieder eene kerk hebben.

De Hervormden, van welke men er 135 telt, maken eene gemeente uit, welke tot de classis en ring van Breda behoort, en tot haren eerste Leeraar gehad heeft JOHANNES LAMPE, die in het jaar 1648 derwaarts kwam, en in het jaar 1652 naar Obdam vertrok.

Het dorp 's Princenhage, meestal in de wandeling Hage of het Haagje genoemd, is een zeer schoon vermakelijk dorp, dat eertijds Mortersen of Mertersheim geheeten was, waarschijnlijk naar zijnen Beschermheiligen ST. MAARTEN.

Het ligt $\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Breda, $1\frac{1}{2}$ uur Oost van Elten, even zoo ver Noord van Rijsbergen en $\frac{1}{2}$ uur West van Ginneken, tusschen de Mast- en Liesbosschen, aan de straatwegen van Breda op Antwerpen en Bergen-op-Zoom, welke elkander te midden van dit dorp verlaten. De weg van Breda derwaarts is ter wederzijde met hooge opgaande boomen beplant, die echter, tijdens de Belgische onlusten, van de stad af tot op zekeren afstand, wegens de inbelegstelling van die vesting, omgehouden zijn. Het aangename kommer, dat men op dezen weg heeft en de andere wandelwegen, die rondom 's Princenhage, en vooral in de nabij gelegene Lies- en Mastbosschen gevonden worden, lokken vele wandelaars uit Breda derwaarts; terwijl de gestadige doortogt van rijtuigen naar België, dat dorp nog al eenige levendigheid bijzet. Ook treft men in de nabijheid eenige fraai aangelegde buitenplaatsen aan. Men telt in de kom van het dorp 160 huizen en 200 inwoners en met de daartoe kerkelijk behorende gehuchten Steenweg, Heuvel, Eindhoven, Vloed, Over-Aa, Boeimeer, Hout, Effen, Rith, Bagben, Lies, Vúchtschoot, Heilaar, de zuidelijke zijden van Varend en Buurstede-Heidje, benevens het Lust- of Jagthuis van Prins FREDERIK der Nederlanden in het Liesbosch, 446 huizen en 2243 inwoners.

Te midden van het dorp heeft men een vrij ruim marktveld, aan welks oostzijde het nette en zeer doelmatig ingerigte dorpshuis zich vertoont, naar hetwelk men langs eenen dubbelen stoep opgaat, terwijl het dak met een sierlijk torentje prijkt.

De parochie van 's Princenhage, welke thans 3100 zielen telt, onder welke 2400 Communikanten, wordt door eenen Pastoor en twee Kapellaans bediend. Vroeger was hier slechts eene kapel, welke

van de kerk van Gilze afhing. In het jaar 1261 werd zij tot eene halve kerk, die een aanhangsel van de Moederkerke van Gilze uitmaakte, verheven. In 1316 werd zij daarvan geheel afgescheiden en tot eene parochiekerk verklaard, onder welke parochie mede begrepen was, al hetgene binnen de stad Breda tot aan de rivier de Mark, gelegen was, zoo als wij hierboven op bl. 47 reeds gezien hebben. De kerk, welke ter eere van den H. MARTINUS is ingewijd, is een zeer sterk en aanzienlijk gebouw, van koor en orgel voorzien. De toren had vroeger eene naald of spits, die wegens hare aanmerkelijke hoogte en fraaije bouw-orde, zeer geroemd werd; doch welks spits met den storm van 9 November 1800 is afgewaaid. Nadat deze Kerk, sedert de Reformatie bij de Hervormden in gebruik was geweest, werd zij, in het jaar 1802, aan de Roomsche Katholijken terug gegeven. Toen de Hervormde gemeente het gezegde gebouw aan de Roomsche Katholijken had moeten afstaan, ontbrak het hun, in den beginne, niet alleen aan eene plaats om de godsdienst uit te oefenen, maar ook aan eene woning voor haren Leeraar. Eerst door huur en vervolgens door aankoop, meester geworden van een huis, hetwelk tot woning voor den Predikant bestemd werd, rigtte men daarvan het grootste vertrek tot de uitoefening van de gemeenschappelijke Godsdienst in. Hiermede moest men zich behelpen tot dat men zich, door gunstige beschikking van den Koning in staat zag, om, den 22 Maart 1819, den eersten steen aan het tegenwoordig kerkgebouw te leggen, waarin reeds den 30 September van dat zelfde jaar, de eerste Godsdienstoefening werd gehouden (1).

(1) Zie daarover nader het *Voorberigt van de Aanspraak en Leerrede bij de Stichting van een Nieuw kerkgebouw*, door A. N. VAN PELLECOM, Predikant te Princenhage. Amsterdam bij J. ALLART EN COMP. 1820.

kerk is een klein gebouw, met een net torentje, waarvan zoo wel het uitwendige aanzien, als de inwendige inrigting door kiesche smaak, aan het oog, en door doelmatige orde, aan de Protestant-sche eeredienst uitnemend voldoet.

In de laatste jaren is er mede een zeer doelmatig ingerigte dorpschool gebouwd.

Het dorp 's Princenhage was vroeger eens heerlijkheid, welke voor een gedeelte door den Hertog van Brabant, en voor een gedeelte door den Heer van Breda bezeten werd. Tot dat het eerste gedeelte, op den 9 April 1387, benevens Groot-Zundert en Klein-Zundert, Sprundel en Nispen, door JOHANNA Hertoginne van Brabant, in pandschap werd afgestaan aan JAN VAN POLANEN, Heer van de *Leck en Breda*, voor eene som van 1000 Fransche guldens (465 guld.), die zij hem schuldig was, onder voorwaarde, dat deze dorpen, voor gelijke som, weder zoude kunnen gelost worden. Diensvolgens deed KAREL II, Koning van Spanje, die zich, als Heer van het grootste gedeelte van Brabant, daartoe gerechtigd meende deze som, in het jaar 1664, aan den toenmaligen bezitter dezer dorpen, den Prins van ORANJE, aanbieden, maar in 's Gravenhage weigerde men die som te ontrangen, op grond dat de Algemeene Staten, die, sedert het jaar 1648, ten gevolge van den Munster-sche vrede, de oppermagt over dit gedeelte van Brabant gehad hadden, ook alleen het regt van lossing bezaten, hetgeen de Hertogen van Brabant vroeger toegekomen had.

Den 2 Januarij 1721, terwijl er een storm uit het westen woei geraakte de Roomsche Katholijke kerk, te 's Princenhage, toen in de Heilaarstraat staande, in brand, zonder dat men regt wist waar door, en brandde tot den grond toe af. De wind sloeg de vlam

in het hoekhuis, waar de Zwaan uithing, dat ook met zijne stalling en nog drie nevenstaande schuren, waarin veel turf en hout lag, benevens drie huizen, in de daar langs loopende straat naar de Moerdijk in asch legde; terwijl het tegenoverstaande hoekhuis aan de overzijde van die straat, mede vuur vatte, doch hier werd de vlam, welke het geheele dorp dreigde te verteren, gestuit door de brandspuiten van Breda, die ijlings toegesnelde waren. Ook beijverden zich de burgers van die stad zeer, om het vuur dat, door den fellen storm, voortgestuwd, heinde en ver op de daken viel, te blusschen. Zij konden echter niet beletten, dat door het vallende vuur nog drie naast elkander staande huisjes, zijnde die welke het digst bij de stad stonden, vuur vatte en in asch gelegd werden. De wind was zoo hevig, dat het brandende riet en de asch in Breda, tot op de Ginneken-sstraat, neder viel.

Het dorp 's Princenhage is de geboorteplaats van ANTONIUS VAN LEDERZAKE, de eerste Landkommandeur der Duitsehe orde te Utrecht, alwaar hij in het jaar 1230, het eerste Duitsehe huis stichtte; van REINIER VAN DER BROEK, geb. 1 September 1769, overleden te Zevenbergen, als Predikant aldaar, den 4 December 1838 na onderscheidene stukken en verhandelingen, in vershillend Godgeleerde tijdschriften, te hebben medegedeeld, en van CORNELIUS ADRIANUS VAN DER BROEK, geboren 4 December 1771, overleden 2 September 1811, als Predikant te Rotterdam. Hij was Schrijver, behalve van zijne uitgegevene leerredenen, onder den titel van *Christus Regering*, ook van eene verhandeling, getiteld *de regte betrachting des Doods*, bekroond met eenen zilvere medaille, door het Haagsche genootschap, ter verdediging van de *Christelijke Godsdienst tegen deszelfs kodendaagsche bestrijders*,

voorkomende in de verhandelingen van dat genootschap, voor het jaar 1806.

Het gehucht Steenweg, $\frac{1}{4}$ uur Oost van 's Princenhage, aan den straatweg van Breda op Antwerpen en op Bergen-op-zoom; telt 60 huizen en 300 inwoners. Gedeeltelijk op het grondgebied van dit gehucht en gedeeltelijk op Buurstedeheidje stond voorheen de abdij Zuilen. Thans is de grond, waarop dit gesticht gestaan heeft, in twee deelen gescheiden, waarvan het eene, Groot-Zuilen genoemd, tot twee kerkhoven het eene voor de Hervormden, het andere voor de Roomsche Katholijken is ingerigt. Op het overige gedeelte van den grond van Zuilen, vindt men eene boerenhoeve, Klein-Zuilen of Noord-Zuilen geheeten. Het erf dezer hoeve, dat ongeveer een bunder groot is, wordt door eene gracht omgeven, en is vermoedelijk de standplaats van het gebouw der abdij geweest, zooals uit de van tijd tot tijd opgegraven fondamenteen schijnt te blijken. Op de begraafplaats der Hervormden, ziet men onderscheidene gedenkteeken, waaronder dat ter nagedachtenis van den Heer MR. CORNELIS JAN WOUTER NAHUY, Heer van *Burgst*, van gegoten ijzer, en dat, in arduinsteen, aan de nagedachtenis van MEVROUW GEERTRUIDA WILHELMINA HENDRICA TELDERS, geboren DE WAAL, toegewijd, bijzondere melding verdienen.

De gehuchten Heuvel, Eindhoven en Vloed, $\frac{1}{4}$ uur Zuidoost van 's Princenhage; bevatten te zamen 36 huizen, met 235 inwoners.

Het gehucht Over-Aa, 1 uur Zuid van 's Princenhage, aan de Weerreis, telt 20 huizen en 144 inwoners.

Het gehucht Boeimeer of Boeymeer, ligt $\frac{1}{2}$ uur Oost van 's Princenhage, ter plaatse, waar de Bijloop, de Turfvaart en de Aa zich vereenigen. Men telt er 11 huizen en 85 inwoners.

Er stond aldaar vroeger een klooster van Augustijner Nonnen, Vredenburg genoemd, dat MARIA VAN LOON, weduwe van JAN Graaf VAN NASSAU, met ENGELBRECHT, haren zoon, in het jaar 1476, met be-williging van LODEWIJK VAN BOURBON, Bisschop van Luik, op de hoeve van Wuestenberg, te Bavel, op-gerigt had, en hetwelk naderhand herwaarts over-gebragt is. Dit klooster, waarvan ODILIA VAN NASSAU, de dochter der stichteres, de eerste Priorin van was, werd bewoond door vijf en twintig Nonnen. Gemelde MARIA VAN LOON gaf, op den 29 Novem-ber van het jaar 1484, aan gezegd klooster een stuk erve, beempd, en bosch, groot twee en een half bunder gelegen te Boeymeer, met nog een sester rogs erfelijk, tot eene prove voor eene eerbare arme maagd. Waartoe zij hare nicht, jonkvrouwe ELISABETH VAN NASSAU-BEILSTEIN, nog onbejaard zijnde, benoemde. In den stichtbrief van dit klooster was tot voorwaarden gesteld, dat de Non-nen in erflijke goederen en renten, in het Land van Breda zouden mogen verkrijgen en bezitten de waarde van 400 Rhijns gulden (560 gulden) hetgene KAREL, Koning van Castilië, als Hertog van Brabant, ten verzoeke van HENDRIK Graaf VAN NASSAU, bevestigd heeft. De Prior of Abt van Thoor (1) was er de Overste van. De Pater, die ook Rector en Con-fessor genaamd werd, was een Geestelijke van die abdij. De gemeene Zusters werden geregeerd door de Mater of Priorin, Sub-Priorin en Procuratesse. Gedurende de belegering van Breda, in het jaar 1577, is dit klooster geplunderd en verbrand, en hebben de Nonnen zich daarna eenigen tijd binnen

(1) Thoor was een klooster van Reguliere Kanunniken van de St. Augustinusorde, aan de Nethe, nabij Grobbendonk, in de thans Belgische provincie Antwerpen.

die Stad opgehouden, alwaar zij eindelijk, in het jaar 1610, uitgestorven zijn. Sedert dien tijd is het gemelde klooster naar Lier overgebracht, alwaar het tot in het laatst der vorige eeuw gestaan heeft. De naam van dit klooster is op Boeimeer nog bewaard gebleven in het kasteeltje Vredenburg hetwelk, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte beslaat van 6 bund. 47 v. r. 30 v. ell., en thans in eigendom bezeten wordt door de GIJSBERTUS VAN DEN ENDE, alsmede in de steen (d. i. hofsteden of boerderijen) Groot-Vredenburg en Klein-Vredenburg, welk kasteeltje en steen door eene ijken laan met het hierboven (bladz. 18) vermelde Mastbosch verbonden zijn.

In het gehucht het Hout, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van 's Princenhage, waar 116 zielen, in 10 huizen wonen, treft men, behalve eene zeer uitgebreide, tot het domein behoorende, pachthoeve, de Prinsenhoeve genaamd, onderscheidene schoone hofsteden aan.

Het gehucht Effen $\frac{1}{4}$ uur Zuidwest van 's Princenhage, heeft 32 huizen en 200 inwoners. Ook staat er een korenmolen Zelden-Effen geheeten.

Het gehucht de Rith, $\frac{1}{4}$ uur Zuidwest van 's Princenhage, bestaat uit 29 huizen, bewoond door 184 inwoners. In dit gehucht ligt het adellijk huis Hazard, hetwelk vroeger, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte besloeg van ruim 40 bunders, doch later aan drie eigenaars overgegaan is; wordende het huis, met een gedeelte gronds thans in eigendom bezeten en bewoond door Mevrouw PETRONELLA LAMOTTE, weduwe van den gepensioneerden Luitenant-Generaal DAVID ESAIAS BODE.

Tegen het gehucht de Rith, op de grensscheiding van de gemeente 's Princenhage en Rijsbergen, staat eenen ijzermolen, waarvan het fabrijsgebouw, ei-

genlijk op Rijsbergsch grondgebied staat, doch waarvan de heerenhuizing en knechtsgebouwen onder 's Princenhage behooren.

Het gehucht Bagben dat $\frac{1}{4}$ uur West van 's Princenhage ligt, bevat 29 huizen en 210 inwoners. Het strekt zich uit van den straatweg van Breda op Bergen-op-Zoom, tot den weg van 's Princenhage op Sprundel. Een gedeelte van dit gehucht wordt Magerstaat genoemd, om dat aldaar voorheen zeer arme lieden woonden, terwijl men verder op, zooals nog, boerenhoeven vond. Ook liggen onder dit gehucht de buitenplaats Groot-Lindenberg, thans toebehoorende aan den Heer PIETER NICOLAAS JANSSENS, te Breda, en eene hofstede Borgvliet, aan het Roomsche Katholijk weeshuis te Breda behorende.

Het gehucht Lies, $\frac{3}{4}$ uur Zuid ten Westen van 's Princenhage, aan den straatweg van Breda naar Bergen-op-Zoom, en zich uitstreckende tot den weg van 's Princenhage naar Rucphen, bevat 23 huizen en 153 inwoners. In dit gehucht liggen de buitenplaatsen het Huis-in-het-Bosch en Zoutland. Het Huis-in-het-Bosch, aan den straatweg van Breda op Bergen-op-Zoom, beslaat, met de daartoe behorende boerenhofstede, eene oppervlakte van ongeveer 27 bund. Het gebouw, in 1832 gesticht, wordt in den zomer bewoond door den eigenaar, den Heer FRANCIS TWISS, en is verder ingerigt, voornamelijk tot logies voor fatsoenlijke lieden, gedurende de zomermaanden, ook wordt het gedeeltelijk tot herberg gebruikt, dienende tot uitspanning voor de inwoners van Breda en omstreken, die hier dan ook ruimschoots gelegenheid vinden, om zich, zoo in den bij het huis behorende schoonen aanleg, als in het fraaije Liesbosch met wandelen te verlustigen. In het jaar 1840, is op dit goed een Engelsche

molen gevestigd, welke door paarden wordt bewerkt, en tot het breken en malen van beenderen dient, ten einde daarmede de landerijen en weiden te bemesten, van welke manier van bemesting men, door genomene proeven, het groot nut en voordeel heeft ondervonden. De bedoelde molen, de eerste van dien aard in NoordBraband, staat eigenlijk op het grondgebied van de gemeente Etten en-Leur. Op de buitenplaats Zoutland, is de Luitenant-Generaal ALBERT DOMINICUS TRIP geboren, die, den 22 Maart 1835, als Opperbevelhebber der kavallerie overleed.

Het gehucht Heilaar, $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenhage, bestaat uit 14 huizen, bewoond door 104 inwoners. Men had er vroeger ook een kasteel, het Huis-Heilaar genoemd, gesticht door een oud geslacht van dien naam, dat in later tijd naar Thienen, in Braband, geweken is. Dit kasteel, hetwelk op eene vierkante hoogte, te midden van eenen vijver stond, is reeds voor jaren afgebroken. Thans ziet men er een heerenhuis van denzelfden naam, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte beslaande van 3 bund. 88 v. r. 90 v. ell., en in eigendom bezeten en bewoond wordende door Mevrouw MATTHEA FRANCKE.

In het gehucht Vuchtschoot of Vugtschoot, 1 uur Zuidwest aan den weg van Princenhage op Sprundel, dat 20 huizen en 170 inwoners bevat, liggen de buitenplaatsen den Echo en Bouwlust. Den Echo wordt aldus genaamd naar de weerkaatsing der klank, welke aldaar gehoord wordt. Deze buitenplaats, thans het eigendom van den Heer Mr. WILLEM VAN GILS, Burgemeester van 's Princenhage, heeft eene grootte van 42 bund. 12 v. r. 9 v. ell. Bouwlust, dat een eigendom is van den Heer JAN FRANCIS MONTENS, te Lier in België, wordt thans bewoond door Mevrouw de weduwe VAN TETS.

Het gehucht Varend, $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van 's Princenhage, telt 45 huizen en 271 inwoners. Tot dit gehucht behoort ook het kasteeltje de Drie Schouwen, oorspronkelijk Vinkenburg geheeten, vroeger een jagthuis der Prinsen van Oranje, dat door Prins MAURITS aan den kloeken turfschipper ADRIAAN JANSZ. VAN BERGEN ter belooning van zijn koen bestaan tijdens de verrassing van Breda, door middel van zijn schip ten geschenke gegeven is. Een der nazaten van den turfschipper verkocht dit goed aan zekeren Heer CUYPERS, van wiens afstammelingen het weder is overgegaan aan den Heer VAN BRAKEL, Advokaat te Breda, door wiens eenige overgeblevene dochter het thans nog bezeten wordt.

Het gehucht Buurstede-Heidje, $\frac{1}{4}$ uur Noordoost van 's Princenhage, telt 26 huizen en 170 inwoners.

Het dorp Beek, $\frac{3}{4}$ uur Noordwest van Breda en $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenhage, telt 80 huizen en 545 inwoners, en had vroeger eene kapel, die aan de H. GEERTRUIDA toegewijd en voormaals door de inwoners aldaar gebouwd was. Deze door den tijd vervallen zijnde, werd, op bevel van ENGELBRECHT, Graaf van Nassau, Heer van Breda, weder herbouwd, en behoorde destijds tot de parochie van 's Princenhage, waartoe Beek ook kerkelijk behoort heeft tot in het jaar 1790; maar van dien tijd af heeft het eene afzonderlijke parochie uitgemaakt, voor welke, in het jaar 1796, eene nieuwe Roomsche Katholieke kerk en pastorie is gebouwd, die door éenen Pastoor en eenen Kapellaan wordt bediend. Deze parochie telt ongeveer 2000 zielen. Tot deze parochie worden de bewoners van de gehuchten Moleneind, Westrik, Groot-Overveld, Klein-Overveld, Burgst, Overbroek, Gageldonk en den Einer, benevens de noordelijke gedeelten van Varend en Buurstede-Heidje mede gerekend.

De Patrones van de Beek , de H. GEERTRUIDA , is eigenlijk de verdrijfster van ratten en muizen. In de oude kapel vond men een afbeeldsel van haar , waarop de ratten en muizen tegen haar opliepen. Eenige minuten ten Westen van de Beek , ligt eene hegge van eene tamelijke lengte , de St. Geertruida-hegge genaamd , dewelke langs eenige bouwlanden heen loopt. Men zegt , dat die H. Maagd daar altijd hare gewone wandelingen deed. Ook vindt men verder , in dezelfde rigting op het gehucht Groot-Overveld , de zoogenaamde St. Geertruida put , alwaar die Maagd dikwijls water zoude hebben komen schep-
pen en drinken.

De eerste , die in deze parochie het pastoorsambt bekleed heeft , is geweest ADRIANUS OOMEN , die tijdens het bouwen van de kerk , in het jaar 1796 , dadelijk als zoodanig benoemd is. Zoo lang de kerk niet volbouwd was werd de dienst in de oude kapel gedaan , welke , toen tot schoolgebouw dienende , daartoe zoo lang werd afgestaan , na de kerkdienst werd er echter weder school gehouden , wordende het hoogwaardige en verdere kerkversierselen na iedere dienst , bij den tegenover de kapel wonenden landman , JAN SCHIPPEREN , in eene daartoe afgezonderde kamer , in bewaring gesteld. De Pastoor , die te gelijk Schoolopziener was , overleed op de Beek , den 6 Mei 1823 , in eenen zeventigjarigen ouderdom , het drie en veertigste van zijne priesterlijke waardigheid en het zeven en twintigste van zijne herderlijke bediening.

De voormalige kapel , die , zoo als wij even zagen , tot eene school gebruikt werd , is in het jaar 1836 afgebroken , en door een nieuw schoolgebouw vervangen , dat gemiddeld des winters door 150 of 200 , en des zomers door 50 of 60 leerlingen wordt

bezocht. In deze school werd, gedurende een tijdvak van veertig jaren, onderwijs gegeven door den braven THEODORUS PASQUÉ, zijnde hij, die den 14 September 1789, door WILLEM V, Prins van Oranje, als Schoolmeester op de Beek was aangesteld, aldaar overleden, den 28 September 1829. Die waardige man heeft met den gezegden Pastoor, met wien hij, ofschoon van eene andere geloofsbelijdenis, als boezemvrienden leefde, zeer veel voor de Beek gedaan, zoo tijdens de komst der Franschen van 1789—1795, als bij de omwenteling van 1813 en 1814. Die beide mannen waren destijds de eenige te dier plaatse, welke de Fransche taal verstonden, waarom dan ook de Onderwijzer PASQUÉ, door de Regering van 's Princenhage, niet alleen met het inkwartieren der militairen werd belast, maar ook gemagtigd, om te doen en te handelen, zoo als hij voor de parochie van de Beek meest oorbaar zoude achten. In de eerste jaren van PASQUÉ's verblijf op de Beek, ontstond aldaar eenen hevigen brand, waardoor van de twintig destijds aldaar staande huizen eenige werden in de asch gelegd, van welke de opbouw ongetwijfeld niet zoo spoedig zoude hebben plaats gehad, indien die verdienstelijke Schoolonderwijzer niet zoo dringende pogingen had aangewend, om van 's Prinsen zijde daartoe ondersteuning te bekomen. Het is dus niet te verwonderen, dat de nagedachtenis van die beide waardige mannen, zoowel van den Schoolonderwijzer PASQUÉ, als van den Pastoor OOMEN, van welken laatste een welgelijkend afbeeldsel in de pastorie te Beek is opgehangen, bij de bewoners van die parochie in zegenend aandenken blijft.

Kort voor de omwenteling van 1795 had de gezegde Prins ook nog een besluit uitgevaardigd, om de Beek, voor zoo verre het dorp met huizen is

bézet (dat nog al eene groote lengte heeft, want zij stonden toen niet dicht tegen elkander zoo als thans), met eenen steenen keiweg te beleggen. Dit besluit is, door de tijdsomstandigheden evenwel niet ten uitvoer kunnen gebragt worden, zoodat de Beek nu nog niet bestraat is.

Het gehucht Moleneind, $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van 's Princenhage, $\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van de Beek, bevat 20 huizen en 127 inwoners.

Het gehucht Westrik, $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenhage, 1 uur Zuidoost van de Beek, telt 8 huizen en 69 inwoners.

Tot het gehucht Groot-Overveld, $1\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Prinsenhage, 20 minuten ten Westen van Beek, behoort ook het Liesbosch, (hiervoor bladz. 17) beschreven, waarin een heerenhuis staat, vroeger lang door den Plantaadjemeester bewoond, en daarom het Plantaadjemeesters-Huis genaamd; doch in het jaar 1843 tot een lust- of jagthuis van Z. K. H. Prins FREDERIK *der Nederlanden* herbouwd, vóór die herbouwing heeft de Generaal der Infanterie, Baron CHASSÉ er eenige jaren de zomermaanden doorgebragt. Tot dit huis behoort ook eene daarachter gelegen bouwhoeve, met uitgestrekte landerijen. Nog ligt onder Groot-Overveld, het schoone landgoed Boschdal, dat zijnen naam ontleent van de groote en fraaije dreven, hooge boomen en houtgewassen. Het beslaat eene oppervlakte van 160 bunders, en is thans een eigendom van den Heer OTTO Graaf VAN BYLAND, woonachtig te 's Gravenhage.

Het gehucht Klein-Overveld, $1\frac{1}{2}$ uur ten Noorden van 's Princenhage, 30 minuten ten Zuid oosten van de Beek, telt 30 huizen en 210 inwoners. Hier ligt de buitenplaats Mastland, dus genoemd, naar de lanen van mastboomen en vele mastgewas-

sen, welke er gevonden worden. Op deze, met smaak aangelegde buitenplaats, welke, met de daartoe behoorende pachthoeve, eene oppervlakte van 110 bund. beslaat, en thans in eigendom bezeten en bewoond wordt door den Luitenant-Generaal Graaf **WILLEM FREDERIK VAN BYLAND**, ligt in het op de Engelsche wijze aangelegde park eene merkwaardige bouwval. Volgens overlevering zoude, tijdens het beleg van Breda, door **MAURITS, Prins van Oranje**, in 1590, de troepen gebrek aan water gehad en eene put in de St. Geertruidkapel hun daarvan voorzien hebben, waardoor de Prins gelegenheid vond, langer te verblijven in de aldaar aangelegde verschansingen, van welke nog teekenen te zien zijn. Het is rondom die put, dat de gezegde bouwval, zijnde tevens eene hermitage, gemaakt is.

Het gehucht Burgst, $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenthage $\frac{1}{2}$ uur Oost van de Beck, was vroeger eene heerlijkheid, die eene oppervlakte besloeg van 160 bunders 50 vierkante roeden 33 vierkante ellen. Thans telt zij 12 huizen en 86 inwoners. Deze heerlijkheid was voorheen een achterleen van het leenhof van Brabant en met vele voorregten begunstigd. Zij behoorde, eertijds aan het geslacht der **NOBELAREN**, van wien zij naderhand, bij erfenis, gekomen is aan **FERDINAND VAN ARKEL**, Heer van *Broekhuysen*. Later was zij een eigendom van den Schout-bij-Nacht **WILLEM CRULL**, wiens dochter, **JOHANNA ELISABETH CRULL**, haar door huwelijk, overbragt op den Heer Mr. **JAN WOUTER NAHUY**s, welke dien ten gevolge den naam van **NAHUY VAN BURGST** aannam, en na wiens dood deze heerlijkheid, in het jaar 1835, bij percelen is verkocht, zijnde toen het huis en de heerlijke regten, voor zoo ver die nog bestaan, overgegaan aan vrouwe **ELLEN HODGE**.

son, echtgenoot van des vorigen bezitters neef, Jonkheer Mr. HUIBERT GERARD NAHUY, Raad van Indië en Generaal-Majoor in Nederlandschen dienst. Deze heerlijkheid, had vroeger een heerlijkslot met zware muren en breede grachten, later is hier een aanzienlijk heerenhuis gebouwd, het Huis Burgst geheten, dat er nog staat en door bosschen en tuinen omgeven is. De heerlijkheid Burgst voert ten wapen eene Burg.

Het gehucht Gageldonck, 1 uur Noord van 's Prinzenhage, $\frac{1}{2}$ uur Oost van de Beek, is eene heerlijkheid, bestaande uit eenige verstrooid liggende huizen. Zij beslaat eene oppervlakte van 28 bunders 97 vierkante roeden 38 vierkante ellen. Men telt er 7 huizen, bewoond, door 10 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 50 inwoners. Gageldonck, later vereenigd met Hambroek (1), was voorheen een achterleen van het huis VAN BREDA, en behoorde eertijds aan het aloude geslacht van GAGELDONCK, hetgeen reeds in de twaalfde eeuw zeer beroemd is geweest, en in Braband vele Ridders heeft opgeleverd. Onder andere schonk HUGO VAN GAGELDONCK, Ridder, en zijne zusters BEATRIX en SOPHIA, in het jaar 1253, vele goederen, te Tilburg gelegen, aan het klooster te Tongerlo. Men vindt, dat het goed van Gageldonck, met de hoeve, het kasteel, de huizing, Nederhoven en den Hazenberg, daar de kapel op staat, groot in huizing, landen, beemden en bosschen, twee en zeventig bunderen, omstreeks het jaar 1430 verheven en bezeten is geweest bij WILLEM VAN DE LECK, Heer van Bergen, die het met zijnen zoon OTTO ter leen hield van het leenhof van Braband, te Brussel. Gezegde

(1) Thans behoort Hambroek tot het gehucht Overbroek. Zie hier achter.

WILLEM VAN DE LECK, verkocht gedaachte heerlijkheid aan **WILLEM DE BIJE**, die in het jaar 1450 van **FLIPS**, Hertog van Brabant, kocht en verkreeg, dat zijne heerlijkheden Gageldonck en Hambroek vereenigd zouden worden, om een lusthof uit te maken. Negen jaren later, droeg **WILLEM DE BIJE**, deze heerlijkheid weder over aan **JAN**, Graaf van *Nassau*, Heer van Breda. Sedert dien tijd is Gageldonck gebleven in het huis **VAN NASSAU**. **WILLEM I**, Prins van *Oranje*, die op den 23 Januarij 1544 daarmede door het leenhof van Brabant verleden was, gaf het tot een achterleen uit aan zijnen vertrouweling **ANTONIUS VAN STRALEN** Heer van *Merkem* en *Dambrugge*, Burgemeester van Antwerpen; doch, na dat deze onthalsd was, werd de heerlijkheid Gageldonck, ten behoeve des Konings van Spanje, verbeurd verklaard. Naderhand is zij, zoo bij koop als bij erfenis, in onderscheidene huizen en geslachten geweest, tot dat zij eindelijk is gekomen aan de Graven **VAN VERTAING**. Thans behoort zij aan de Graven **VAN MERODE-WESTERLOO**. Voorheen stond aldaar een omwaterd slot, zoo als uit de oude grondvesten en het overgebleven muurwerk nog kan bespeurd worden. Volgens overlevering moet hier ook een klooster van Kapucijnen gestaan hebben, waarvan men nog de overblijfselen in eene boerenwoning meent te vinden. Volgens andere zoude deze woning oorspronkelijk de voorpoort van het kasteel geweest zijn, welke ter wederzijden met vleugels tot aan de gracht kwam, terwijl tusschen de poort en het kasteel een ruim plein lag. Zeker gaat het, dat in deze woning, welke op eene hoogte staat, zoodat zij ver kan gezien worden, nog eene oude verwulfd kelder aanwezig is, alsmede een verwulfd kamertje, beide blijkbaar overblijfsels van een oud gebouw. Ook is hier nog eene kapel

aanwezig, welke volgens sommigen, aan de *H. Maagd MARIA*, volgens anderen, aan de *H. DYPHNA*, Patrones tegen de krankzinnigheid, toegewijd was, doch sedert lang buiten eenig gebruik is. Sommige menschen komen nog op den feestdag dier Heilige, zijnde den 15 Mei, deze plaats bezoeken. In deze kapel was voorheen eene kapelanij gesticht, die ter begeving stond van den Heer van Gageldonck.

Het gehucht Overbroek, $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenhage, $\frac{3}{4}$ uur Zuid van de Beek, bestaat uit 6 huizen, bewoond door 50 inwoners.

Het gehucht den Emer, $\frac{1}{2}$ uur Noord van 's Princenhage, $\frac{3}{4}$ uur Oost-Zuidoost van de Beek, wordt verdeeld in den Achtersten-Emer en den Voorsten-Emer, telt 27 huizen en 181 inwoners. Ook heeft men er 1 lijmfabriek. In dit gehucht ligt het adellijke huis den Emer, als mede eene buitenplaats, meestal den Kleinen-Emer genoemd, doch eigenlijk Rustenburg geheten. Het huis den Emer, den Eemer of Den Hemert, bij verbastering meestal den Emmer genaamd, beslaat, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte van 61 bunders 94 vierkante roeden en 10 vierkante ellen, en is een oud Brabands volleen, voormaals van den Hertog verheven wordende, doch later van het leenhof van Braband in 's Gravenhage. Het is een omwaterd slot, dat eertijds een gedeelte uitmaakte van de heerlijkheid Gageldonck, waaraan het, ten behoeve van JOHANNA VAN GAGELDONCK, getrouwd met GODEVAERT VAN HAMBROEK, omtrent het jaar 1450, gescheiden is. Deze liet het na aan hare dochter, ELISABETH VAN HAMBROECK, die daarmede, te gelijk met haren man, JAN VAN WIJK, den 15 April 1482, voor het leenhof van Brussel verleden is. Sedert dien tijd is dat huis een reeks van jaren in het geslacht der VAN WIKEN gebleven.

tot in het jaar 1559, wanneer dat leen, den 18 Januarij, bij koop gekomen is aan Jonkheer **CLAUDE MICHAULT**, die het naliet aan zijnen zoon, Jonkheer **WIJNAND MICHAULT**, van wien het verder gekomen is, op **HENDRIK VAN WIJNGAARDEN**, Heer van *Heer-aartsbergen*, *Ammers*, *Westkerken* enz, welke het, in het jaar 1629, verkocht aan **ADRIAAN CORNELISZ. VAN KLEEF**, na wiens dood het, den 30 Januarij 1642, bij koop, kwam aan Jonkheer **HENDRIK CAN-NAART**, die het eindelijk verkocht aan **ROBLANT VAN DEN BRANDELER**, in wiens handen het gebleven is, tot in het midden der achttiende eeuw, waarna **MICHIËL SAMUEL MESTRAL**, Overste Luitenant van het Regiment Zwitsers, in dienst der Algemeene Staten, het kocht. Thans is dit huis een eigendom van den Heer **Mr. MATTHIEU CORNEILLE ETIENNE VERSLUIS**, aan wien het, bij erfenis, gekomen is van zijnen oom, den Heer **Mr. MATTHIEU CORNEILLE ETIENNE VERSLUIS**, die er door aankoop eigenaar van was geworden. De buitenplaats Rustenburg maakt een gedeelte van het goed den Emer uit en behoort dus ook aan denzelfden eigenaar.

In de gemeente 's Princenhage liggen de navolgende polders: Hal-en-Strijpen, Weimeren en de Hillen, Rooskensdonk, de Lange-Bunders-Slangdijk-en-de-Hillen, Buitendijks-Slangwijk, Astert, Hintelaken, Abroek en Groot-Boeimeer. Alle deze polders wateren uit op de rivier de Mark; Boeimeer, de eenige waarin ook huizen gevonden worden, alleen boven, de overige beneden de stad Breda. De zeven eersten, hoezeer ieder op zich zelven den naam van polder dragende, zijn echter alle begrepen in eene bekading, welke het water van de rivier de Mark keert. Het geheel draagt den naam van Haagsche-Beemden, en hoewel ieder afzonderlijk een sluisje of sluizen heeft, is het

water echter niet afgescheiden maar in onverbroken gemeenschap door alle de polders, zoo dat door de overstroming van de kaden, (hetwelk vóór de herdigting van de rivier de Mark en Dintel, telken winter langdurig en soms tot 2 ellen boven A. P. plaats had) alle deze landen gelijkelijk onder staan.

De polder Hal-en-Strijpen is groot volgens het kadaster 327 bunders, 53 vierkante roeden, hoewel de schotbare grootte op 329 bunders 98 vierkante roeden 58 vierkante ellen gerekend wordt. Door eene steenen sluis, wijd 1 el 8 palm, hoog 1 el 3 palm, voorzien van eene drijfdeur en schuif, zet hij het overtollige water af. Het zomerpeil is 1 palm boven A. P. Aan de noordzijde heeft men in dezen polder veel klei, aan de zuidzijde lage en minder goede wei- en hooilanden op sommige punten vindt men ook veen. Onder dezen polder behooren de volgende onderdeelen: Hal, den Angel, de Gemeene Strijpen, Strijpen, Halderdonk en de Hillen. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf, die tevens Secretaris Penningmeester is en twee Gezworenen.

De polder Weimeren en de Hillen is groot 255 bunders 21 vierkante roeden 28 vierkante ellen, waaronder 207 bunders 35 vierkante roeden 87 vierkante ellen schotbaar land. Hij wordt van het overtollige water ontlast door een sluisje, wijd 1 el en hoog 1 el 4 palm, voorzien van eene drijfdeur en schuif, en twee houten dito, wijd 6 palm 1 duim en 6 palm 8 duim, hoog 6 palm en 8 palm 2 duim; het benedenste voorzien van eene schuif en klep en het bovenste van eene schuif en drijfdeur. Het zomerpeil is 1 palm 5 duim boven A. P. De grond is even als die van den polder Hal-en-Strijpen. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf, die tevens Secretaris Penningmeester is.

Volgens het kadaster beslaat de polder Rooskensdonk, eene oppervlakte van 350 bunders 14 vierkante roeden 58 vierkante ellen, terwijl hij schotbaar 340 bunders 63 vierkante roeden 6 vierkante ellen groot is. Eene steenen sluis, genaamd de Spijsche sluis, wijd 1 el en hoog 1 el 1 palm 8 duim, voorzien van eene drijfdeur en schuif, en eene houten dito, wijd 1 el 4 palm en hoog 1 el 2 palm 2 duim, voorzien van eene drijfdeur en schuif, dienen om het overtollige water af te zetten. Onder dezen polder behooren ook Hooikensdonk, de Hillen, Werft en Kraaijenneat; deze hebben vroeger drie sluizen gehad, de middelste, de Hooikensdonksche sluis genaamd, heeft men, en wel in het jaar 1829, weggebroken. De grond is even als die van de beide vorige polders. Het zomerpeil is 2 palm boven A. P. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf en twee Gezworenen, waaraan de een het Penningmeesterschap waarneemt.

De Polder Langebunders-Slangwijk-en-de Hillen is groot, volgens het kadaster, 170 bunders 70 vierkante roeden 65 vierkante ellen, doch 114 bunders, 96 vierkante roeden 26 vierkante ellen schotbaar land, en heeft twee steenen sluizen, wijd 1 el 1 palm 5 duim en 1 el 2 duim, hoog 1 el 1 palm en 9 palm 6 duim, elk voorzien van eene drijfdeur en schuif. De grond van dezen en de drie volgende polders is aan de rivierzijde ligte kleispecie en verder veenachtige en zandige gronden. Het zomerpeil is 3 palm boven A. P. Het Polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf, die tevens Penningmeester is, en twee Gezworenen.

De polder Buitendijks-Slangwijk is volgens het kadaster groot 29 bunders 50 vierkante roeden 9 vierkante ellen. Hij heeft een houten sluisje wijd 8 palm

4 duim , hoog 8 palm 2 duim , voorzien van eene drijfdeur en schuif , waardoor hij van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 4 palm 5 duim boven A. P. Hij wordt bestuurd door eenen Poldermeester.

De kadastrale grootte van den polder Astert , is 43 bunders , 73 vierkante roeden 30 vierkante ellen. Hij wordt door een houten sluisje , wijd 1 el 1 palm 4 duim , met eene drijfdeur en schuif , van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is 4 palm 5 duim boven A. P. Het bestuur berust bij twee Gezworenen , die tevens het Penningmeesterschap waarnemen.

De polder Hintelaken bevat kadastraal 113 bunders , 58 vierkante roeden , 4 vierkante ellen. Men heeft er eene steenen sluis wijd 1 el 3 palm , en hoog 8 palm 8 duim , voorzien van eene drijfdeur en schuif , dienende om het overtollige water af te zetten. Het zomerpeil is 4 palm 5 duim boven A. P. Het bestuur bestaat uit twee Gezworenen , die tevens het Penningmeesterschap waarnemen.

De kadastrale grootte van den polder Abroek is 92 bunders 78 vierkante roeden 44 vierkante ellen , ééne steenen en ééne houten sluis , wijd 8 palm en 1 el 2 palm 2 duim , en hoog 1 el en 1 el 3 palm respectievelijk , beide met eene drijfdeur en schuif , waardoor hij van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 3 palm 5 duim boven A. P. De grond is over het geheel beter dan die der vorige polders. Hij wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf , tevens Penningmeester , en twee Gezworenen.

De polder Groot-Bocimeer beslaat , volgens het kadaster , eene oppervlakte van 152 bunders 85 vierkante roeden 55 vierkante ellen , waaronder 140 bun-

ders 93 vierkante roeden 59 vierkante ellen schotbaar land ; telt 9 huizen , waaronder 4 boerderijen , en wordt door eene steenen sluis wijd 1 el 1 palm 5 duim , voorzien van eene drijfdeur , van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is 4 palm boven A.P. De grond bestaat uit zeer lage wei- of hooilanden , verder hooge bouw- en boschgronden , zelfs een gedeelte van het zoogenaamde Mastbosch. Hij wordt bestuurd door twee Gezworenen , welke tevens het Penningmeesterschap waarnemen. Men noemt hem Groot-Boeimeer , ter onderscheiding van eene streek lands , Klein-Boeimeer geheeten , ten Noorden van dezen polder gelegen , beslaande eene oppervlakte van 62 bund. 53 v. r. 27 v. ell.

Het wapen der gemeente 's Princenhage , bestaat uit een veld van zilver , beladen met drie boompjes op een terras , alles van natuurlijke kleur.

De Gemeente Teteringen.

De gemeente Teteringen , welke tot in het jaar 1796 onder de naam van Buitenpoorters , tot de stad Breda behoord heeft , doch van dien tijd af eene afzonderlijke gemeente heeft uitgemaakt , wordt bepaald ten Noorden door de gemeente Terheyden , ten Oosten door Oosterhout , ten Zuiden door Ginneken-en-Bavel , ten Westen door 's Princenhage en Breda. Zij bestaat uit de volgende gehuchten : Kerkeinde en Hoolstraat , te zamen eigenlijk het dorp Teteringen uitmakende , Heistraat , Hoeveneind , Meerberg , Teteringschendijk , Terheydschenweg , Molengracht , Lo-

ensdijk en de Zandbergen ; beslaat , volgens het kadaster , eene oppervlakte van 2336 bund. , waaronder 2252 bund. 35 v. r. 39 v. ell. belastbaar land ; telt 154 huizen , bewoond door 198 huisgezinnen , uitmakende eene bevolking van ruim 1000 inwoners , die geheel uit den landbouw en veeteelt bestaan. Men heeft er ook een koren-windmolen , die er in het jaar 1800 gesticht is.

De Roomsche-Katholijken , die er omstreeks 1000 in getal zijn , onder welke ruim 700 Communikanten , maken eene parochie uit.

De Hervormden , van welke men er 16 aantreft , behooren tot de gemeente van Breda.

Het dorp Teteringen ligt 1 uur Noord van Breda , 1 uur Zuidwest van Oosterhout en 1½ uur Zuidoost van Terheyden.

Men wil , dat dit dorp zijnen oorsprong te danken heeft , aan eenegift door ARNOUT VAN LEUVEN en zijne huisvrouw ELIZABETH VAN BREDA , Heer en Vrouwe van Breda , welke gift bestond in alle de weiden en wilderden , gelogen , tusschen Emelenburg en den IJpehaar , tot aan de gracht strekkende tot aan den molen en tot aan het bosch , hetgeen Verdenbosch genoemd werd. Men telt , in de kom van het dorp of de daartoe gerekend wordende gehuchten Kerkeinde en Hoolstraat , 33 huizen en ruim 200 inwoners. Aan de Hoolstraat , welke door den straatweg van Breda naar Oosterhout gekruist wordt , treft men eene heberg aan , de Zwaan genaamd , werwaarts de Bredasche burgerlieden nog al dikwijls een uitstapje doen.

Die van Teteringen hebben altijd hunne parochie binnen Breda gehad , doch tot gerief der ingezetenen was aldaar eene kapel gesticht , zijnde een kruisgebouw , aan den H. WILLIBRORDUS toegewijd , welke door eenen Kapellaan , die ter benoeming stond van

den Pastoor of Cureit van Breda, bediend werd. De eerste Pastoor, die Teteringen alleen bediend heeft, is er in het jaar 1636 gekomen.

Deze kapel, waarin drie altaren gevonden werden, is echter vroeger veel grooter geweest, als blijkt uit de fundamente ten Westen op het kerkhof. Zij werd door de Spanjaarden, in het beleg van 1624 en 1625, afgebrand. Toen zij weder opgebouwd was, heeft de toenmalige Kerkmeester ANTHONIE JANSSEN VAN DIJSEN eene klok in het torentje gegeven, waarop staat het jaar 1632. VAN DIJSEN is regt voor het koor, onder het torentje, begraven. Op zijn graf lag vroeger eene blaauwe zerk, waarop gebeeldhouwd stond eene klok met gemeld jaar daarop, en er onder:

Weet mij verborgen in dit graff

hier dank

den klanck

Van dese Klock die ik eens gaff.

Nadat Breda, in het jaar 1637, door de zegenvierende wapenen van FREDERIK HENDRIK, Prins van Oranje, in der Staten handen gevallen was, is in deze kapel, welke met een fraai torentje en een uurwerk voorzien was, des zomers de godsdienst verrigt door de Predikanten van Breda. Doordien dit echter, wthoefde van het gering getal der onder Teteringen wonende Hervormden, ten laatste niet meer plaats had, en de Kapel dus ledig stond, geraakte deze deerlijk in verval en werd in het jaar 1820 aan de Roomsche-Katholijken afgestaan, die in plaats daarvan eene geheel nieuwe kerk bouwden, welke van eenen toren en een orgel voorzien is.

Op het kerkhof zag men vroeger de grafzerk van den Nederduitschen dichter en Rector der Latijnsche

School te Breda ADAMUS CHRISTIANUS SCHONCK , met
het volgende opschrift:

A. C. SCHONCK.
vir. Integerrimus
Hic Sepultus est
Quia Sic voluit
MDCCLXXV.

(d. i. A. C. SCHONCK een regtschapen man ligt , vol-
gens zijn begeerte , alhier begraven.)

Van deze zerk is echter thans niets meer te vinden.

Teteringen moet vroeger nog eene kapel gehad heb-
ben , niet ver van de vorige gelegen , want oude vest-
brieven van landerijen melden van land , gelegen bij
den Vuilenbras , omtrent de kapel bij het gehucht.

De dorpschool wordt gemiddeld door een getal
van 70 leerlingen bezocht.

De kermis valt in den laatsten Zondag in September.

In de maand Mei van het jaar 1673 , viel eene
bende Fransche ruiters , uit de schans Crevecour , in
de baronnie van Breda , om eenige dorpen te brand-
schatten. Zij waren reeds tot Teteringen doorgedron-
gen , doch werden daarin verhinderd door een hoop
paardenvolk , onder bevel van den jongen Graaf van
STYRUM en van FREDERIK VAN NASSAU , die , uit Breda
hen tegengezonden , hen zoo wel op het lijf vielen , dat
zij zich allen als krijgsgevangenen moesten overgeven ;
de onzen hadden echter het sneuvelen van den jongen
Graaf VAN STYRUM en het kwetsen van FREDERIK VAN
NASSAU te betreuren.

In het gehucht Heistraat , $\frac{1}{4}$ uur Oost van Teterin-
gen , telt men 29 huizen en 190 inwoners. Ook heeft
men er de buitenplaats Laanzigt , vermaard door hare
aangename dreven , en eene oppervlakte beslaande

van 45 bund. 99 v. r. 60 v. ell., thans in eigendom toebehoorende aan den Heer CORNELIS RAPPART VAN LELIJVELD, Kapitein der Genie.

Het gehucht Hoeven eind, $\frac{1}{4}$ uur Noord van Teteringen, bevat 28 huizen en 190 inwoners. Dit gehucht heeft zijnen naam ontleend van de hoeven, welke op het einde daarvan gevonden worden, als onder anderen, de van ouds genaamde Pelgrimshoef, thans de Blaauwehoef, beslaande eene oppervlakte van 52 bund. 87 v. r. 76 v. ell., toebehoorende aan de familie OOMEN, en de hoeve Bouwland, toebehoorende aan JOHANNES MULDER, groot 23 bund. 64 v. r. 10 v. ell.

Het gehucht Meerberg, $\frac{1}{4}$ uur Noord van Teteringen, dat westwaarts van Hoeven eind ligt, telt 40 inwoners in 7 huizen, onder welke eene uitgestrekte hoof, genaamd de Wolfshoef, later ook wel genoemd de Abtshoef, uit hoofde zij aan de abdij van Tongerlo heeft toebehoord. Thans is zij het eigendom van den Heer ARIJ SODENKAMP, gepensionneerd Kapitein-Kwartiermeester, te Breda. Zij heeft onder andere uitgestrekte lage hooilanden, waarin zeer veel veen of moer gevonden wordt, en beslaat, met de daartoe behoorende gronden, eene uitgestrektheid van 139 bund. 93 v. r. 25 v. ell.

Het gehucht Teteringsche-dijk, $\frac{1}{4}$ uur West van Teteringen, ligt aan de straatwegen van Breda op Utrecht en op 's Hertogenbosch, welke even boven dit gehucht elkander regts en links verlaten, terwijl een zandweg tusschen beide door op Dongen loopt. Dit gehucht bestaat uit 19 huizen ten noordzijde van den grooten weg gebouwd, waaronder drie wel bezochte herbergen, van welke die genaamd het Groenewoud, op zon- en feestdagen druk bezocht wordt door de fatsoenlijke lieden uit Breda. Men telt er 125 inwoners. Even boven dit gehucht heeft men eene

plaats de Vuilebras genoemd, waarschijnlijk omdat de weg op Dongen, daar zeer breed zijnde, er eene waterpoel vormt. In de nabijheid staat eene herberg mede vroeger de Vuilebras, thans echter de Posthoorn geheeten. Niet ver van daar in de nabijheid van het Kadettenkamp, ligt een zeer aangenaam buitentje, groot 1 bund. 29 v. r., hetwelk in eigendom bezeten wordt door Mevrouw de weduwe B. A. Kerstens. Nabij dit gehucht stond vroeger de gerechtsplaats der stad Breda; alwaar de doodstraffen plagten te geschieden, doch na het begin der vorige eeuw heeft zulks aldaar niet meer plaats gehad. Vroeger stond aan de Noordzijde van de Teteringsche dijk de lazarij of het Leprosenhuis der stad Breda, hetwelk op bevel van den Spaanschen Gouverneur de Sr. Rikst in het jaar 1574 is afgebroken, zoodat er thans niets meer van te vinden is. Het zuidoemde van dezen dijk behoort tot de gemeente Ginneken-en-Bavel.

Het gehucht, Terheydschen-weg, $\frac{1}{4}$ uur West van Teteringen, telt 14 huizen en 90 inwoners. In dit gehucht ligt een buiten met hovenierderij, toebehoorende aan den Heer F. STRUYCK te Breda, groot 6 bund. 55 v. r. 83 v. ell. Volgens de overlevering zoude dit goed van geld met den theehandel gewonnen, gebouwd zijn; terwijl de stichter tot aandenken een trekpots tot windwijzer op het torentje van het heerenhuis heeft geplaatst. Daar tegen over staan twee herbergen de Roskam en het Druifje genaamd, van welke de laatste op zon- en feestdagen nog al veel door burgerlieden uit Breda bezocht wordt.

Het gehucht Molengracht $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Teteringen, aan den weg van Breda naar Bavel, ontleent zijnen naam van eene beek, die er langs stroomt thans nog de Molenleije genaamd, en bevat 14 huizen en 100 inwoners. In dit gehucht staat eene boe-

renhoeve met een plantaadje en bouwland, waarvan het huis reeds in de dertiende eeuw bekend is geweest, onder den naam van de *Blaauwe kei*. In het jaar 1648 werd dit huis door den Majoor Kommandant van Breda **ERASMUS VAN VALKENHAAN**, herbouwd, ter gedachtenis waarvan boven de deur in eenen blaauwen steen uitgehouwen staat:

1648

*Den blaauwen kei ben ik genaamt,
En voor vierhondert jaar befaamt
Dog die mij nu weer op doet staan
Dat is ERASMUS VALKENHAAN.*

Gedurende de belegering van Breda door **FREDRIK HENDRIK** liet deze aan de Molengracht eene wapenplaats aanleggen. De belegerden, zulks bemerkende, kwamen daarop met 600 man uit vallen, maar werden door de belegeraars zoo dapper ontvangen dat zij gedwongen waren na eenen verlies van weerskanten de wijk te nemen.

In het gehucht *Lovensdijk*, door de landlieden meest *Lunsdijk* genaamd en 1 uur Zuid van Teteringen gelegen, wonen 30 zielen in 5 huizen. Dit gehucht is aldus genaamd geworden naar **HENDRIK** en **ARNOU VAN LOVEN**, Heeren van Breda, zoo dat het reeds in de dertiende eeuw moet bestaan hebben.

De Zandbergen, die eertijds op 5 minuten afstands van Breda gevonden werden, later tot verzekering dier stad geslecht zijnde, hebben plaats gemaakt voor tien huizen, welke een gehucht vormen, insgelijks de Zandbergen genaamd, dat ruim een uur van Teteringen gelegen is, bij het dorp *Ginneken*, waarvan het door de Molenleye is gescheiden. Des zomers is het hier, vooral op Zon- en feestdagen, bij uitstek levendig, door de menigte wandelaars, die zich derwaarts begeven of de herbergen waaruit

dit gehucht hoofdzakelijk bestaat, komen bezoeken. Men telt er 70 inwoners. Ook is er een aangenaam gelegen buitenplaats, genaamd Rustland, groot 12 bund. 58 v. r. 20 v. ell., thans in eigendom bezeten wordende door den Heer **RUDOLPH LUCAS JOSEPH DE ROY**.

In de gemeente Teteringen liggen de navolgende polders: de Markhoek, de Kraauwelaar, de Crogten, de Belcrum- of Speelhuispolder en het grootste gedeelte van de Hooge- en Lage-Vucht. Deze polders worden allen op de rivier de Mark van het overtolige water ontlast.

De polder Markhoek, volgens het kadaster, groot met de kaden 27 bund. 86 v. r. 33 v. ell., hoewel bij schotbaar is aangeslagen voor 31 bund. 73 v. r. 80 v. ell., bestaat meest uit lage wei- of hooilanden met eenig veen, en watert uit door eenen houten duiker, met een valdeurtje of klep, wijd 5 palm 5 duim, hoog 5 palm. Men telt er geen huizen. Het zomerpeil ligt 2 palm 5 duim boven A. P. Het polderbestuur bestaat uit twee Poldermeesters.

De Kraauwelaar is een poldertje van slechts 17 bund. oppervlakte, bestaande uit tamelijk goede weilanden, die door eenen houten duiker wijd 5 palm en hoog 4 palm, voorzien van een valdeurtje of klep, van het overtolige water, ontlast wordt. Over dezen polder bestaat geen erkend bestuur.

De polder Crogten waarbij later de Galdersche-Vucht is ingelijfd, als door het leggen van den straatweg op den Moerdijk, van den Vugtpolder afscheiden, is met de Galdersche-Vucht groot, volgens het kadaster, 90 bund. 89 v. r. 90 v. ell.; waaronder 64 bund. 7 v. r. schotbaar land; zonder deze beslaat zij echter slechts eene oppervlakte van 65 bund. 98 v. r. 3 v. ell., terwijl de schotbare grootte

beloopt 45 bund. 98 v. r. 51 v. ell. Hij telt 3 huizen , waaronder 2 boerderijen , en wordt door eene steenen sluis , wijd en hoog 9 palm 3 duim , voorzien van eene drijfdeur , van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is 3 palm boven A. P. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf , fungerende tevens als Secretaris en Penningmeester , en eenen Poldermeester.

De polder Belcrum of het Speelhuis-poldertje , meerensdeels uit lage wei- en hooilanden bestaande , doch ook eenige hooge zandgronden bevattende , behoort tot het domein van Breda , wordt diensvolgens beheerd en geadministreerd door den Agent van het Domein en beslaat volgens het kadaster eene oppervlakte van 63 bund. 80 v. r. 96 v. ell. hoewel het op 66 bund. 52 v. r. 23 v. ell. schotbaar berekend wordt. Het zomerpeil is 2 palm 6 duim boven A. P. Vóór de herdigting van de rivier de Mark en Dintel werd deze polder genoegzaam alle jaren overstrooid , hetwelk echter thans niet meer plaats heeft. Om trent het jaar 1782 , werd aan het boven einde van deze polder een houten standaard-watermolentje gebouwd , werkende eerst met vier pompen en later met eenen vijzel of waterschroef , doch in 1802 werd dit molentje afgebroken en niet vervangen. Thans heeft men er twee steenen sluisjes met vloeddeuren en schuiven voorzien , het bovenste wijd en hoog 9 palm en het benedenste 9 palm 5 duim.

In dezen polder ligt een gedeelte van de Groote Warande , een voormalig goed van de Heeren van Breda , dat rondom beplant was , en eene schoone breede dreef had , met vier rijen lindeboomen , ruim 1200 treden lang , die een aanvang nam aan de Kasteelsche-poort te Breda , toen deze nog bestond , en op het zoogenaamde Speelhuis uitliep. Van deze beplanting bestaat nog een groot gedeelte : terwijl de gezegde

laan nu van de buitenvest der stad Breda loopt naar de plaats, waar het speelhuis gestaan heeft. Dit Speelhuis was door MAURITS, Prins van Oranje, in het jaar 1620, tot een jagt of lusthuis gebouwd; bestond uit een vrij groot achtkant steenen gebouw, dat zeer aangenaam, in een starreboschje, op eenen heuvel, gelegen en van boven met eenen koepel gedekt was, op welks midden een torentje stond. Van binnen rustte het op 8 platte pilaren en was, de Kelder mede gerekend, vier verdiepingen hoog. In het jaar 1824 is dit gebouw afgebroken; maar de heuvel is nog een eigendom van het Domein even als de bijgelegene hofstede, die tevens eene herberg met eene Kolfbaan is, welke zomers veel door de inwoners van Breda bezocht wordt, als leverende in de Prieeltjes, welke op den heuvel, waar vroeger het Speelhuis stond, aangelegd zijn, zeer genoeglijke zitplaatsen op. Dit goed beslaat met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte van 67 bund. 60 v. r. 60 v. ell.

De Hooge- en Lage-Vucht, bekend onder den naam van den Vuchtpolder, ligt voor het grootste gedeelte in de gemeente Teteringen maar behoort ook gedeeltelijk onder Terheyden. Hij is volgens het kadaster in zijn geheel groot 654 bund. 68 v. r. 63 v. ell., van welke 617 bund. 60 v. r. 13 v. ell. in de gem. Teteringen, en het overige onder Terheyden. Men zie verder over dezen polder hier voor bladz. 105.

De gemeente Teteringen is den 16 Julij 1817 door den Hooge Raad van Adel in haar oude wapen bevestigd, zijnde van azuur met eenen Bisschop, houdende in zijn regterhand een staf alles van goud.

De Gemeente Oosterhout.

Deze gemeente grenst Noord aan de gemeenten Mude en Drimmelen, Geertruidenberg en Raamsdonk, Oost aan 's Gravenmoer en Dongen, Zuidoost aan Gilzen-en-Rijen, Zuid aan Ginneken-en-Bavel, West aan Teteringen en Terheyden.

Zij bevat behalve de stad van dien naam, ook nog de dorpen Dorst en den Hout, benevens de gehuchten: Eind-van-den-Hout, Groenendijk, Groenstraat, den Horst, Klein-Oosterhout, Lijzen, het Oosteind, Seters of Soeters, Stelhoven-en-Brieltjens, Stuivezaand-en-Hoogerheiden, Ter-Aalst en Vraggelen, en beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 7299 bund.; telt 1173 huizen, bewoond door 1629 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 8100 inwoners, die meest door den landbouw, graan-, laken- en houthandel bestaan. Ook heeft men er negen pottenbakkerijen, vier steenbakkerijen, vier bierbrouwerijen en korenmolens.

De grond dezer gemeente is hoog en vruchtbaar, naar den kant van Breda echter wat zandig. Men telt er ruim 7600 Roomsche Katholijken. Zij maken de parochiën van Oosterhout, Dorst en den Hout uit.

De 225 Hervormden, die er wonen, en onder welke 120 Ledematen zijn, maken de gemeente Oosterhout-en-Dorst uit, welke tot de klassis van Breda, ring van Geertruidenberg, behoort. De eerste, die in deze gemeente het leeraarsambt heeft waargenomen, is geweest **ARNOLDUS MARTINI**, die in het jaar 1626 aldaar kwam, en in het jaar 1640 overleed. Onder de later hier gestaan hebbende Predikanten, verdient melding de geleerden en door zijne schriften vermaarden **ABRAHAM VAN BENNELEN**, die in het jaar 1825 van

Ankeveen derwaarts kwam, en in het jaar 1842, overleden is. Men telt in deze gemeente zeven scholen, als: vier te Oosterhout, ééne aan den Hout, ééne te Dorst en ééne in den Horst.

Oosterhout was voor deze eene vrije heerlijkheid. In het jaar 1199 gaf **BEATRIX**, vrouw van *Strijen*, den Ridderen Tempeliers binnen Breda, de tienden in hare heerlijkheid van Oosterhout. **ARNOLD VAN LOVEN**, Heer van *Breda*, verkocht in het jaar 1277, aan **WILLEM ZAS** achttien, en aan de Abdis en het klooster van Cortenberg honderd drie en vijftig bunderen woestenijen in de heerlijkheid Oosterhout. In 1300 gaf **RASO VAN GAVAREN**, de eerste Heer van *Breda*, voor de tweedemaal getrouwd zijnde met vrouw **ADEWINIS**, dochter van Heer **WILLEM VAN STRIJEN**, aan haar en hare nakomelingen de nederheerlijkheid en inkomsten van Oosterhout, met toestemming van zijnen voorzoon **RASO**, Heer van *Boelaer*. **ALEIDIS**, Vrouwe van *Liedekerke en Breda*, verkocht die in het jaar 1325, met toestemming van haren gemaal **GERARD VAN RASSEGHEM**, aan **WILLEM VAN DUVENVOORDE**, uit eenen jonger broeder van het huis van **WASSENAER** voortgesproten. Na zijn overlijden, hetwelk in 1353 voorviel, belastte, **JAN III**, Hertog van Brabant, aan de dorpen en burgt van Oosterhout, Heer **JAN VAN POLANEN** zijnen lieven neef, Raad en man te gehoorzamen als hunnen geregten Heer, waarom den 14 Junij 1354 een verdrag gesloten is tusschen, **JAN VAN POLANEN** en **WILLEM VAN DUVENVOORDE WILLEMSZON**, die zich schreef, Heer van Oosterhout en Dongen, en op zekere voorwaarden die van Heer **JAN** ter leen ontving. Na zijnen dood, in 1400 is deze heerlijkheid geheel aan Breda gekomen, behalve de nederheerlijkheid, bij Heer **RASO** in 1300 uitgegeven.

welke, in het jaar 1483, bij Heer JAN DICKBIER nog verheven en in het volgende jaar aan ENGELBRECHT, Graaf van NASSAU, verkocht is, waardoor Oosterhout alzoo geheel aan Breda is gekomen.

Een gedeelte van Oosterhout, hetwelk den Oudenhoven, genoemd wordt, behoorde eertijds aan de Abdisse van Thoor toe, die er eene soort van regtbank had, bestaande uit twee Schepenen en eenen Secretaris, voor welke de goederen onder den Oudenhoven moesten overgedragen worden, maar de pleitgedingen moest men voor de gewone regtbank te Oosterhout brengen.

De stad Oosterhout was vroeger een vlek, dat in het jaar 1809 tot eene stad verheven werd. Zij ligt schaars 1½ uur Noordoost van Breda, 3½ uur Oost van Zevenbergen, 1½ uur Zuid van Geertruidenberg, 3 uren Zuidwest van Waalwijk, 7 uren West van 's Hertogenbosch en 4 uren Noordwest van Tilburg aan den grooten weg van Breda op Utrecht, hetwelk haar veel levendigheid bijzet.

Oosterhout zoude, volgens sommigen, dien naam hebben, omdat het oostwaarts van de overoude plaats den Hout lag, als wanneer dit eigenlijk Oost-ten-Hout zoude heeten; anderen meenen dat het zijne naam ontleend heeft van een bosch, dat hier gestaan heeft, welk bosch niet meer in wezen is, zijnde de grond met steenbakkerijen en huizen bebouwd en ten deele in zaailand veranderd, welke plaats heden nog het Bosch genaamd is; volgens nog anderen zoude dit bosch, later het Rutserbosch geheeten zijn, onder welken het nog bekend is.

In het jaar 1349 verleende Keizerin MARGARETHA aan WILLEM VAN DUVENVOORDE, dien zij haren lieven en getrouwen Kamerling noemt, dat alle die binnen Oosterhout woonde tolvrij varen mogten voorbij alle

hare tollē. Ook waren die van Oosterhout buiten hare vrijheid geene hoofddiensten schuldig.

De Roomsche-Katholijken, van welke men er ongeveer 600 aantreft, maken, met die van de gehuchten de Groenendijk, de Groenstraat, den Horst, Klein-Oosterhout, Lijzen, het Oosteind en Vragelen, eene parochie uit, welke tot het vicariaat apostoliek en dekanaat van Breda behoort, en door eenen Pastoor en twee Kapellanen bediend wordt.

In het jaar 1402 heeft vrouw JOHANNA VAN POLANEN, dochter van Heer JAN II, ervrouw van Breda, te Oosterhout eene kapel gesticht, hetwelk de eerste kapel is geweest, waarvan gemeld wordt, het is echter te vermoeden, dat Oosterhout toen, reeds zoo aanzienlijk geworden zijnde, niet zonder kapel of kerk zal geweest zijn, ten ware de gemeente bij de Ridders van Malthea en daarna op het Huis-te-Strijen hunne godsdienst zouden geoefend hebben. De bedoelde kapel heeft waarschijnlijk gestaan Zuidwest van den kerktoeren, alwaar in de zeventiende eeuw eene kapel stond, die, na het laatste overgaan van Breda aan de Staten tot op den vrede van Munster in 1648, tot kerk gediend heeft van de Hervormden, aan wien echter in het laatst genoemde jaar de Groote kerk is ingeruimd, vervolgens is deze kapel vervallen en de grond in eene weide veranderd, welke daarom nog bij de gemeente het Geuzen-kerkhof genoemd wordt, en waarop, in het jaar 1729, tegen de straat een huisje met hof gebouwd is.

De Kerk is een groot en deftig kruisgebouw, voorheen ter eere van den H. JOHANNES gesticht; terwijl de H. OELBERT, die omtrent deze plaats zoude om het leven gebragt zijn, er bijzonder godsdienstig vereerd wordt. Deze kerk steunt op twee rijen pijlaren, en prijkt met een sierlijk gebeeldhouwd altaarstuk,

voorstellende den berg Calvarië, en met eenen kunstig bewerkten Predikstoel, welke op vier levensgrootte beelden rust. Zij heeft eenen zeer dikken, zwaren, stompen toren. Men wil dat de Heer van Breda, tot den opbouw van dezen toren de leem uit zijne heide heeft gegeven, om de steenen te bakken, op welke plaats daarna eenige huizen gebouwd zijn en alzoo een gebucht ontstaan is, hetwelk vroeger Steenhoven en nog heden Steelhoven genaamd wordt.

Als SPINOLA in 1625 Breda uithongerde geraakten de toren en kerk in brand, waardoor de geheele kerk, behalve het koor, haar dak en verwulfsel en de toren zijnen hoogen top verloor. Volgens overlevering zoude, bij het aannaderen van het krijgsvolk der Staten, onderscheidene menschen met de Spaansche soldaten op den toren gevlugt zijn. Als nu de toren van onderen in brand geraakte, kon niemand beneden komen, zoodat eenigen naar beneden afsprongen, waarom elk zijn best deed om bossen stroo onder den toren te werpen, waar zij opsprongen, doch dat geraakte almede inbrand. Eenige werden echter nog uit de vlam getrokken en behouden. Een bruidegom sprong met zijne bruid naar beneden, doch hij viel dood. Deze kerk heeft een groot kerkhof, met eenen muur omgeven, en met lieden beplant, waartegen ten Zuiden de marktplaats, die ook met boomen bezet is. Deze Kerk was sedert de Reformatie bij de Hervormden in gebruik maar werd in het jaar 1806 aan de Roomsche Katholijken terug gegeven.

De Hervormde kerk, die in het jaar 1806 gebouwd is, is een net kruisgebouw, met een houten torentje, en van een orgel voorzien. Zij is tusschen Italiaansche populieren teekenachtig gelegen. Oostwaarts van de plaats ligt het kerkhof der Roomsche Katholijken, en Zuidwestelijk dat van de Protestanten.

Ook heeft men te Oosterhout op 5 minuten afstands , Zuid-oost van de kerk een klooster van Norbertijner Nonnen. Dit klooster was oorspronkelijk gesticht in 1268 te Vroenhout onder Roosendaal door **SERVAAS VAN LIEDEKERKE** met zijne huisvrouw **YMEZOETE** en hunnen zoon **VICTOR**. De kerk , ingewijd in 1270 , en aan den **H. Catharina** toegewijd zijnde , zoo bekwam het klooster de naam van **St. Catharinendal**. Deze instelling werd niet slechts door **ARNOUT VAN LOVEN** , en zijne huisvrouw **ELISABETH** Heer en vrouw van Breda met hun goedvinden bekrachtigd , maar bovendien werden de goederen van de Priorin en Zusters van 's Cathariendal , bij gezegelde brieven , in hunne bescherming genomen , terwijl zij haar bovendien met vele goederen en gronden van erven onder Sonseel , Vrasselt , Oosterhout , Mertensheim ('s Princenhage) enz. , begiftigden.

Deze geestelijke dochters hebben dit klooster in stille rust bezeten tot in het jaar 1288 wanneer op St. Aagtdag de dijken door een schrikkelijken stormwind en hoogen watervloed zijn doorgebroken , waardoor dit klooster met het geheele omliggende land verwoest en in eene zee veranderd is , zoo dat zij zich gedoodzaakt zagen elders eene schuilplaats te zoeken waarom **RASO VAN GAYEREN** , Heer van *Liedekerk en Breda* , haar in 1295 overplaatste bij de stad Breda , waar zij bij het gasthuis verbleven , tot in 1308 , als wanneer haar vergund werd , even buiten de stad een klooster te bouwen , waarvan de voornaamste gebouwen nu nog , ten gevolge van de vergrooting der stad Breda , in de jaren 1531—1536 , binnen haren muren aanwezig en , onder den naam van het Klooster bekend , thans tot kazerne dienen.

Gedurende den tijd , dat dit klooster zoo dicht bij en later binnen de stad stond , werd het door de Heeren

van Breda, voornamenlijk door die uit het doorluchtig geslacht VAN NASSAU, met vele regten en voordeelen begunstigd, onder anderen genoot het vele weldaden van ENGELBRECHT, Graaf VAN NASSAU, Heer van Breda, en zijne gemalin JOANNA VAN POLANEN, wier beide moeijen ELISABETH VAN DE LECK en MACHTELT VAN POLANEN, de eerste als Priorin en den andere als Geestelijke Zusters in het klooster waren, waarin zich destijds nog vele andere Jonkvrouwen van edele geslachten bevonden. ENGELBRECHTS zoon en opvolger JAN, Graaf VAN NASSAU, behartigde zoodanig de belangen van het klooster, dat hij het gedurende eenige jaren op eigen kosten onderhield, en jaarlijks zelfs de rekeningen nazag, om te weten of de Geestelijke Zusters ook aan iets gebrek hadden. Hij verkreeg van Paus Prus II, dat het, in het jaar 1463, in onderscheidene opzigten hervormd werd, zoodat de Nonnen gehouden waren, zich aan de eeuwigdurende opsluiting te onderwerpen; niets in eigendom mogten bezitten; voor zich zelven geene dienstmaagden hebben, en, in plaats van den Proost, alleen eenen Biechtvader houden. Hij deed onderscheidene straten en stegen omtrent het klooster verleggen, ten einde alle stratengerucht daarvan te weeren. Zelf ontbood hij zijne dochter ODILIA uit het konvent van Bethanië bij Mechelen, en deed haar in het klooster St. Catharinendal den sluijer aannemen. HENDRIK, Graaf VAN NASSAU, Heer van Breda, noemde zich Momboor van het klooster en deed het nader hervormen, hetwelk ten gevolge had, dat de Priorin alleen den sleutel zou hebben van het binnenklooster en geene manspersonen daarin mogten worden toegelaten. Hij schonk met zijne gemalin CLAUDE DE CHALONS, Prinses van Oranje, het fraaije gestoelte op het koor in de ten jare 1501 gebouwde Kerk. Ook gebood

hij de Regering van Breda, het klooster behoorlijk schadevergoeding te geven, voor de vele erven, die het, bij het graven der nieuwe wallen om de buitenstad verloren had. De zware brand, die in het jaar 1534 het grootste en beste gedeelte der stad in kolen legde, heeft al de gebouwen des kloosters, behalve alleen de kerk en de slaappleaatsen verwoest. Naderhand werden die echter weder in vorige stand hersteld. Door de beeldenstormenrij, welke den 23 Augustus 1566 te Breda gewoed heeft, leed het klooster mede veel schade. **WILLEM I**, Prins van *Oranje*, wien deze handelwijze zeer mishagde, nam hierop het klooster in zijne bijzondere hoede, beveiligde de Nonnen voor verderen overlast, en beval zijnen Rentmeester dat hij de goederen des kloosters zoude beschermen en gadeslaan. Dit had ten gevolge, dat het klooster sedert altijd genoemd werd het Klooster van Nassau en dat **CLAUDE VAN BERLAYMONT**, Heer van *Haultepenne*, toen hij Breda den 29 Junij 1581 had ingenomen, het vijandig deed aantasten en door zijn krijgsvolk uitplunderen. In het jaar 1625 werd, door den Algemeenen Overste der Premonstratenserorde, weder, volgens de eerste instelling, eenen Proost over het klooster aangesteld, zooals zulks tot nu toe is in stand gebleven. Nadat **FREDERIK HENDRIK**, Prins van *Oranje*, in het jaar 1637, de stad Breda veroverd had, nam hij, als Heer van Breda, bij eenen bijzonderen brief, het klooster, met al zijne bewoners, in zijne bijzondere bescherming, en, ten einde de Nonnen te beter van de wereld zoude afgezonderd blijven, ontlastte hij het van de inkwartiering der soldaten. Toen hij echter voorgenomen had, binnen Breda eene Illustre school en collegie op te rigten, en daartoe geschikte gebouwen noodig had,

kwam hij den 20 April 1646, met den toenmaligen Proost **BALTHAZAR KRUYT** overeen, dat deze het klooster met den bijgang en de kerk aan den Prins zoude overgeven, terwijl de Proost, de Vicaris, en verdere geestelijke personen het klooster zouden overbrengen naar Oosterhout; alwaar zij, zonder iemands tegenzeggen, naar hunnen regel, onder de voortdurende bescherming van het doorluchtige huis **VAN NASSAU**, leven zouden, hoewel zij altijd een toevlugsoord binnen Breda hielden, werwaarts zij zich, in tijd van dringenden nood, konden begeven. Dientengevolge togen de geestelijke dochters van Breda naar Oosterhout, alwaar zij het slot van ouds genaamd de Blaauwe kamer kochten, en dit tot een klooster inrigtten, hetwelk zij den naam van Catharinendal gaven, en tegenwoordig nog in wezen is. Ook **WILLEM II**, Prins van *Oranje*, deed de door zijnen vader gedane belofte van bescherming getrouw gestand, want niet alleen bekrachtigde hij bij eenen bezegelden brief, alle de voordeelen, regten en geregtigheden, bij zijne voorouders van tijd tot tijd aan het klooster gunstig verleend, maar toen, na den Munsterschen Vrede, in het jaar 1648, volgens het besluit der Algemeene Staten, den 16 Junij deszelfden jaars, alle geestelijke geordende personen, de Republiek der Vereenigde Nederlanden moesten verlaten, verklaarde hij, dat de Proost en de Vicaris van St. Catharinendal daaronder niet begrepen waren, waardoor deze dan ook ongemoeid in het klooster bleven.

De Proost en de Geestelijke Dochters, zich alzoo te Oosterhout in hun nieuw gebouwd klooster nedergezet hebbende, zijn aldaar, in rust en stilte verbleven, tot in het jaar 1672, toen zij, na het uitbarsten van den oorlog tusschen dezen Staat en den

Koning van *Frankrijk*, uit vrees van vijandelijken overval, plundering en verwoesting, wedergekeerd zijn naar de oude kloostergebouwen te Breda, welke, wegens de vernietiging der Illustre school en Collegie, ledig stonden en zeer vervallen waren. Zij deden dadelijk de kerk, waarin eenigen tijd eene bende krijgsknechten gehuisvest was geweest, met groote kosten weder herstellen, en de overige gebouwen weder bewoonbaar maken, doch, na het eindigen van dien oorlog, in het jaar 1679, vond Prins WILLEM III, raadaaam, dat zij weder naar Oosterhout zouden keeren, terwijl hij haar nitdrukkelijk beloofde, haar aldaar in zijne bescherming te houden. In het begin van het jaar 1680 vertrokken zij alzoo weder naar haar klooster te Oosterhout, waar zij tot heden toe verbleven zijn, hoewel niet zonder vrees van, eerst, in het jaar 1795, bij het invrukken der Franschen, en vervolgens in het jaar 1810, bij den afstand van het zuidelijk gedeelte van het koninkrijk Holland aan den Keizer der Franschen, het lot van alle de in *Frankrijk* bestaan hebbende kloosters te zullen moeten ondergaan. Aan dit gevaar ontkomen, door een legale erkenning, bij Keizerlijk decreet van 12 November 1811, konden de Geestelijke Zusters, thans ten getale van 29, zich onder anderen ook bezig houden met het kosteloos onderwijs geven aan kinderen van behoeftigen. De gebouwen hebben van tijd tot tijd menige verbetering ondergaan, zooals onder anderen in het jaar 1818, wanneer een zeer doelmatig kerkgebouw van toren voorzien en inwendig zeer fraai versierd, opgetrokken werd. Tot dien tijd toe, hadden de zusters in een gedeelte van den kloostergang (het pand) godsdienstoefening gehouden.

Het Raadhuis te Oosterhout staat aan de zuidzijde van den Heuvel, en heeft een vierkant plein, met

schoone gebouwen omgeven. Dit stadhuis is eertijds grooter geweest, vóór dat het, in den Spaanschen tijd, met de meeste huizen afgebrand is, strekkende het zich destijds oostwaarts tot den hoek uit. Het is een fraai gebouw, hetwelk in de laatste jaren geheel vernieuwd, aanmerkelijk verbeterd en zeer doelmatig ingerigt is.

Onder de vier, hier aanwezige, scholen is eene Latijnsche, welke in het jaar 1795 is opgericht, en voorheen seer bloeiend was, doch thans slechts weinige leerlingen telt. Het onderwijs wordt aldaar gegeven door eenen Rector, eenen Conrector en eenen Proceptor. Ook heeft men er eene Fransche kostschool.

Men verzekert dat binnen deze vrijheid zich voorheen vele ridderlijke geslachten zoude onthouden hebben, hetgeen nog eenigzins af te nemen is van de omwaterde kasteeltjes en sloten, die voormaals hier gebouwd en van welke heden nog eenige in wezen zijn, als daar zijn: het slotje Borstellé, Beverensslot, het slot Limburg, het slot Brakenstein, het slot Spijtenbúrg en Ter-Aalst.

Het slotje Borstellé is vroeger een huis der Tempeliers en Maltheser ridders geweest, behoord hebbende aan de kommanderij de Braak, onder Alphen doch naderhand aan partikulieren verkocht. Het huis, dat voortijds grooter moet geweest zijn, aangezien men op de werf nog fondamenteen gevonden heeft, is laag van gebouw en ligt met zijnen hof en werf, rondom in het water.

Beverensslotje, dus genaamd omdat het bij het geslacht VAN BEVEREN gebouwd was, is een oud gebouw, met zijne werf in het water gelegen. Het heeft onderscheidene jaren tot pastorie van de Roomsche-Katholijken gediend, waartoe het thans nog gebezigd wordt.

Van het slot Limburg weet men den naamsoorsprong niet op te sporen, doch volgens nog bestaande vestbrieven blijkt, dat CORNELIS BUYSEN, bij koop, dit huis verkregen hebbende van Jonkvrouw ADRIANA VAN DUVENVOORDE en sijneur ARTEUS PELS, Rentmeester te Oosterhout, het, den 18 Januarij 1612, verkocht heeft aan Jonkheer JOCHEM VAN LIER en HENDRIK CORNELISSZ SNELLEN, door wie het veel vergroot is, want op den gevel verbeelden de ankers in den muur H. SNELLEN 1616 en op dienzelfden gevel staat het wapen van SNELLEN tot windwijzer. Het is een sterk, groot gebouw, met dikke muren, drie torentjes en schietgaten, uit het water opgebouwd.

Het slot Brakestein, dat voortijds ook een huis der Ridders van Maltha was, ligt 5 minuten ten Zuiden van de kerk, en is zeer oud van bouw en dik van muren, hoog uit het water opgebouwd. Het schijnt zijnen naam ontleend te hebben van de akkers, die er voor liggen welke, met den grond van de huizen bij den Heuvel, nog de Brak genoemd worden. De werf sluit tegen de straat af met eene ijseren hek. Het heeft zijn hof en land op zijde en achter. Vóór de poort heeft het eene dubbele beplante laan, welke, volgens oude schriften, aan de gemeente behoord heeft en de Doelen genaamd is, omdat deze plaats den ouden schutters van den handboog door de Regering gegeven was. Dit gilde alhier te niet geraakt zijnde, is de laan na dien tijd aan het huis van Brakestein gekomen, bij overgaaf van de Regering, om die te beplanten en te gebruiken, want het was destijds een uitgereden weg en modderpoel, daar bij nat weder niet door te komen was. Daarna is zij zeer versmald, doordien er huizen tegen gebouwd en hoven tegen

aangelegd zijn. Nadat het busschietersgild hersteld was, heeft de eigenaar van Brakestein het, bij verdrag, tot weder opzeggens toe, vergund, om in deze laan het doel te plaatsen, om naar den schijf te schieten; terwijl de boom, om naar den vogel te schieten, op den Heuvel stond. Onder andere voorwaarden werd bepaald, dat de eigenaar in der tijd altijd Hoofdman van het gild zijn zoude. Thans is eigenaar van Brakestein de Heer Baron VAN OLDENEEL TOT OLDENEEL, die het bewoont.

Van het slot Spijtenburg, wordt gezegd de stichter te zijn geweest JAN HENDRIK ADRIAAN HETNOOMEN. Het is zeker dat hij het bezeten heeft en dat het vroeger gemeenlijk Jan-Oomsslotje genaamd werd. De stichter heeft het echter Spijtenburg geheeten, volgens overlevering, omdat hij een rijk man zijnde, een der hier liggende slotjes wilde koopen, ten einde er in stilte zijne dagen te eindigen, hetgeen hem niet mogt gebeuren, waarom hij dit slot deed bouwen, hooger dan alle anderen en het met het achterste daarnaar toeplaatste, tot spijt van zijne geburen. Daarna is het gekocht door MATTHIJS VAN CLOOTWIJK, Rentmeester van Oosterhout, wiens weduwe het verkocht heeft, den 10 Februarij 1626, aan JAN VERHOEVEN PIETERZON, waarna het bij versterf en deeling is gekomen aan het geslacht van SNELLEN, door welk het zuidoosterdeel, dat te voren eene plaats was, is opgebouwd.

Het slot Ter-Aalst, aldus geheeten, omdat het aan een aanzienlijk geslacht van dien naam heeft toebehoord, heeft later den naam van Berselaar gekregen, naar een geslacht, dat het destijds bezeten heeft. Het is een zeer oud gebouw, met eenen hoogen spitsen gevel opgebouwd, met twee steenen schilderhuizen boven tegen elken hoek van den voorge-

vel, waartegen een lager gebouw aan vast was. Het was met zijn werf, omwaterd, doch dit water is in het begin der vorige eeuw tegen de straat gedempt en tot eenen hof veranderd, ook had het tegen de straat een gemetselde poort met eene woning daarboven op, doch deze is terzelfder tijd afgebroken. Aan de noordzijde heeft eene schuur gestaan, die bij de Roomsche-Katholijken tot eene kerk gebruikt is vóór dat zij eene eigen kerk gebouwd hadden.

Men heeft te Oosterhout eene vaart, welke tot in den Donge gegraven is, en waar langs men met geladen schepen naar Holland en Zeeland kan varen.

Niet ver van Oosterhout, omtrent de vaart, zijn nog te zien, de overblijfselen van het Huis te Strijen, anders ook wel de Burgt van Oosterhout of het kasteel van Oosterhout genaamd, welk gebouw gesticht is bij WILLEM, Heer van Strijen, een jaar na den slag van Woeringen, dat is in het jaar 1289. Het was gebouwd van steenen van de grootste soort, dik $2\frac{1}{2}$ duimen Rijnlands (7 duimen 2 strepen), lang $10\frac{1}{2}$ duim Rijnlands (2 palmen 7 duimen 4 strepen) en breed 5 duimen Rijnlands (1 palm 3 duim). Het schijnt een zeer sterk gebouw geweest te zijn, met muren en torens hoog opgebouwd, zijnde de muren 1 el 4 palm 7 duimen dik, de toren 12 ellen 5 palmen 5 duimen breed. Het gebouw was omsingeld met wallen en grachten, en voerde den titel van hooge heerlijkheid. Onderscheidene goederen onder Dongen, Dorst, Ulvenhout, Wernhout, Steelhoven, Oosterhout, en Zundert waren er aan onderhoorig. De heerlijkheid is in het geslacht der Heer van Strijen gebleven, tot in het jaar 1324, wanneer GUI VAN VLAANDEREN, Heer van Rijkenborg, als in huwelijk hebbende BEATRIX, Vrouw van Putten en Strijen, haar in erfpacht gaf aan Heer WILLEM VAN

DUVENVOORDE, wiens zoon, insgelijks **WILLEM** genaamd, deze heerlijkheid, met die van Oosterhout, naliet aan **JAN VAN POLANEN**, Heer van de *Leck en Breda*, waarna het in de baronie van Breda ingelijfd is, en steeds daarin gebleven.

Gezegde **WILLEM VAN DUVENVOORDE** had bij dat huis eene schoone diergaarde aangelegd, welke 500 roeden lang en rondom met staketsels omheind was. Later is dit perk echter geheel en al vervallen, en nu vindt men in de plaats daarvan een bosch, dat van tijd tot tijd aanmerkelijk vergroot en verbeterd zijnde, thans eene zeer aangename wandeling voor de inwoners van Oosterhout oplevert.

In de Hoeksche en Kabeljauwsche onlusten, moet dit kasteel belegerd en ingenomen zijn geweest. Volgens de overlevering zoude de Heer, die het destijds bewoonde, ziende dat hij het niet konde uithouden, de kettingen der bruggen met beddelakens hebben laten bekleeden, de bruggen met dekens belegd en zijne paarden de hoeven met vilt bewonden hebben en zoo met zijn huisgezin en de kostbaarste voorwerpen in het holste van den nacht, zonder dat zulks door de belegeraars werd opgemerkt, het ontkomen zijn, waarop het slot door de belegeraars uitgeroofd en verbrand is.

Den 3 Maart 1710, en den 20 April 1711 zijn eenige steenen van de bouwvallen verkocht, waarna de fundamenteën van tijd tot tijd zijn uitgegraven; waar dit, wegens de hechtheid, niet doenlijk was, heeft men ze laten springen en verkocht, om in de landsvestingen tot grondslagen tegen het water te gebruiken. De regering van Oosterhout vreezende, dat dit gedenkstuk der oudheid geheel weggevoerd zoude worden, aangezien er in 1714 nog slechts gedeelten van twee hooge torens overbleven, welke ook met

afbraak bedreigd werden , verzocht den 27 Junij van dat jaar , aan den domeinraad , die torens te mogen behouden , waarop besloten werd , dat de grootste , waarvan nog een hoek of twee zijmuren aanwezig waren , zoude blijven staan , maar de kleinste afgebroken worden. — Dit gedeelten van den gezegde grooten toren ziet men ook nog heden als een bouwval , boven het hooge geboomte uitsteken. Het bosch waarin het gelegen en dat men onderscheidt in het Slotbosch , het Rutselbosch , het Schotverenbosch en het Schapenbosch , behoort thans nog aan het domein.

Volgens eene algemeene overlevering hebben de Heeren , die dit slot bewoonden , op eersten Paaschdag , alle de kinderen , die hun kwamen begroeten , op dit slot op Paascheijeren onthaald , hetgeen ten gevolge had , dat de inwoners van Oosterhout en daaromtrent des namiddags daar naar toe gingen wandelen , om dit te aanschouwen , waarvan de gewoonte om op tweeden Paaschdag naar de Vaart nabij het Slotbosch te wandelen , en aldaar paascheijeren te eten , tot heden toe nog in gebruik is gebleven.

De grensscheiding van het graafschap Holland en het hertogdom Brabant moet voorheen door dit kasteel geloopt hebben , want blijkens de verklaring deswege geregteijk afgelegd , las de Kapellaan in Holland mis , terwijl WILLEM VAN DUYNVOORDE , Heer dezer burg , die in Brabant hoorde. Daar er dikwijls oneenigheden over de grenzen tusschen Holland en Brabant gerezen waren , heeft men in het midden der dertiende eeuw , in het bijwezen van eene groote schaar nieuwsgierigen , op de grenslijn der beide landen , een groot vuur aangelegd , daarop eenen vetten os gebraden , en al de aanwezigen met het vleesch onthaald , hopen de , dat deze plegtigheid

nimmer uit het geheugen gaan zou , en men dus steeds de ware grenzen zou kunnen wedervinden.

Het gehucht den Groenendijk 1 uur Oost van Oosterhout , bestaat uit 7 of 8 huizen , welke om de kom der haven van denzelfden naam staan. De inwoners , wier getal 40 of 50 kan bedragen , bestaan meest van scheepvaart en handel.

De Groenendijksche-haven loopt bijna ten volle noordwaards tot aan het fort en veer Borstlappe , alwaar zij zich met de Donge of 's Gravenmoerschevaart vereenigt. Deze haven is voor rekening van de gem. Dongen , op het grondgebied van Oosterhout , omtrent of even na de heft der vorige eeuw aangelegd , kost veel aan onderhoud en is zeer aan opslibbing onderhevig , waarom de regering van Dongen , in het jaar 1840 , heeft ondernomen om een gedeelte van het water der rivier de Donge , door een kanaal af te leiden en in het bovineinde der haven te spuijen , welk kanaal echter werd bevonden , dat nut niet te doen hetwelk daarvan verwacht werd ; nadat evenwel de sluis eerst aan het beneden einde van dit kanaal gelegd , later aan het bovineinde gebracht is ; schijnt dit werk meer aan het oogmerk te voldoen , en zal , ofschoon dan ook wel eenig kwelwater in den polder veroorzakende , evenwel voor de diep houding der haven altijd nuttig wezen.

De Groenstraat , 1 uur Oost van Oosterhout , is een belommerde met huizen bezetten weg , waarvan de westzijde onder Oosterhout , de Oostzijde onder Dongen behoort. Hij begint aan den weg van Oosterhout naar 's Gravenmoer , het Oosteind geheeten , en loopt omtrent lijnregt een half uur Zuidwestwaarts tot aan de heide.

In het gehucht den Horst $\frac{1}{2}$ uur Oost van Oosterhout , heeft men eene school.

Het gehucht Klein-Oosterhout , meestal de Voorheide genaamd , $\frac{1}{2}$ uur van Oosterhout , telt omstreeks 400 inwoners.

Het gehucht Lijsen of Lijsenhoek , eigenlijk Tollosenhoek , bij verbastering Tollijsenhoek en bij verkorting Lysen , is eigenlijk een gedeelte van de kom der gemeente Oosterhout , West aan de kerk , aldus genaamd om dat aldaar een tolhuis gestaan heeft , hetwelk thans eene boerderij is , nog Tollose geheeten , welk huis met zijnen boomgaard en werf geheel door water omgeven is.

Het gehucht Vraggelen of Vrachelen , ligt $1\frac{1}{2}$ uur van Oosterhout.

Het dorp Dorst , bij sommigen wel eens Dorsten geschreven ligt 1 uur Oost van Breda , en $1\frac{1}{2}$ uur Zuid van Oosterhout aan den straatweg van Breda naar Dorst. Men telt er 300 inwoners , die alle Roomsch-Katholijk zijn , en met die van het kerkelijk daartoe behoorende gehucht Seters , eene parochie uitmaken , welke tot het apostoliek vicariaat en dekenaat van Breda behoort , en door eenen Pastoor bediend wordt.

De kerk , aan den **H. MARCULPHUS** of **ST. MARCOEN** toegewijd , is , in 1835 , geheel nieuw gebouwd , ter plaatse waar vroeger eene kapel gestaan had , welke aldaar door **N. VAN DORST** , Kanunnik van Utrecht gesticht , en bij zijnen uitersten wil met vele goederen begiftigd was. Deze kapel was sedert het begin der tegenwoordige eeuw geheel vervallen , en er stonden slechts nog eenige muurbrokken , toen men de tegenwoordige kerk begon te bouwen , hebbende de Roomsch-Katholijken tot het gemelde jaar steeds hunne Godsdienst in eene huiskerk geoeffend , welke mede aan den **H. MARCULPHUS** toegewijd was , en thans dient tot woning van den Pastoor. Vóór de

tegenwoordige kerk, welke naar de Dorische orde gebouwd is, staat eenen fraaijen toren.

Het gehucht Seters, Soeters of misschien beter Ceters, 1 uur Zuid van Oosterhout, aan den weg van Dongen op Breda, ontleent misschien zijnen naam van de eerste inwoners van den grond, waarop het gelegen is, aangezien er te Breda een geslacht VAN CETERS bestaan heeft. Ten Zuiden van dit gehucht liggen zware zandduinen de Setersche-bergen genaamd.

Het dorp den Hout, ook wel Kapel-den-Hout of enkel Hout genaamd, ligt 2 uren Noord van Breda, 1½ uur Zuid van Geertruidenberg en 3 uren Oost van Zevenbergen.

Het is de stamplaats der oude Ridders van DEN HOUTEN of UUTENHOUTEN (1), die langen tijd de heerlijkheid Etten bezeten hebben.

Men heeft er een groot, ruim plein, waar de huizen en de kerk omstaan.

De inwoners, die allen Roomsche Katholijk zijn, maken met die van de kerkelijk daartoe behoorende gehuchten Stuivezand-en-Hoogerheiden, Steelhoven-en-Brieltjens, Eind-van-den-Hout en Ter-Aalst eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk is aan den H. CORNELIS toegewijd, en wordt op zekere tijden van het jaar, door eene menigte bedevaartgangers bezocht, ten einde hunne kinderen daardoor van de stoipen en zij zelve van de jicht beveiligd blijven. Zij is, in het jaar 1787, met de pastorie onder een dak gebouwd, wanneer den Hout, vroeger kerkelijk onder Oosterhout, eene afzonderlijke parochie werd. Deze kerk

(1) Men zie over het adellijk geslacht VAN DEN HOUT, Dr. HERNANS, *Geschiedkundig Mengelwerk van de provincie Noord-Brabant*, D. II, bl. 249.

1336? is, in het jaar 1836, aanmerkelijk vergroot, met eenen toren, voorzien van uurwerk en twee klokken, verrijkt; terwijl er eene nieuwe pastorie bij gebouwd is, waartoe uit 's Rijks kas een onderstand van f550 is verleend. Ook is in dit dorp in het jaar 1837, een nieuwe steenen korenmolen gebouwd. Vroeger hebben hier eene kerk en een gasthuis gestaan, in het jaar 1836, door WILLEM VAN DUVENVOORDE gesticht. Het gasthuis is in later tijd vernietigd, en de kapel in verval geraakt, zoodat er voor ongeveer 80 of 90 jaren slechts nog de bouwvallen van stonden. Thans dient de grond, waar de kapel en het gasthuis gestaan hebben, gedeeltelijk tot kerkhof; terwijl op een ander gedeelte het schoolhuis gebouwd is.

Men telt in de kom van het dorp 730 inwoners, die hun bestaan vinden in den landbouw. De hooge akkers, naar de zijde van Terheyden, de Houtsche akkers geheeten, bevatten veel leem en brengen de aller beste knollen voort, welke onder den naam van Houtsche knollen zeer gezocht zijn.

De dorpschool wordt gemiddeld door een getal van 120 leerlingen bezocht.

De kermis valt in den Zondag na 16 September.

Men vindt aan den weg van Oosterhout naar den Hout eenen verbazend grooten en ouden, maar geheel hollen en merkwaardigen eikenboom, den Heiligen-eik genaamd.

De hooge, boven den vloed van 18 November 1421 verheven grond, komende van dit dorp, schijnt tusschen de Made en Steelhoven tot aan Geertruidenberg geloopt te hebben, doch door den gezegden vloed op dat punt te zijn weggeslagen, hetgeen VAN OUDENHOVEN (1) schijnt te bevestigen met deze woorden:

(1) J. VAN OUDENHOVEN, *Omt-Hollandt, Na Zuyt-Hollandt*, bl. 129 en 130.

» Voor den voorsz, Inbreuck hadden de Dorpen van
 » de Langestraet ende daer ontrent gelegen eenen
 » vryen heerwegh , om binnen de voorsz. stede (Geer-
 » truidenberg) met haer Wagens ende Paerden ter
 » Merkt te komen , welcken heerwegh door den
 » voorsz. Inbreuck , soo gebroken ende wegh gespoelt
 » is , dat hy gantsch ten onbruyck geworden is , ende
 » moest men hier met Schuytjens varen , daer men te
 » voren met Wagens ende Paerden konde rijden enz.
 » Tot gerief van de Inwoonders ende Vremdelingen ,
 » om bequamelijck te voet ende met Wagens ende
 » Paerden uyt ende in de stad te kunnen komen ,
 » hebben die van St. Geertruydenberge eenen Kade-
 » dyk ende Voetwegh gemaect , gelegen tusschen de
 » stede ende Steenloo (Steelhoven) enz." Achter den
 Hout loopt den Ouden-Dortsche weg door de wei-
 landen naar de Made. Hetwelk vóór den St. Eliza-
 bethsvloed den weg naar Dordrecht was , en daarom
 in de oude verpondingboeken den naam van Dortsche
 weg draagt , welke hij tot nu toe behouden heeft.

Het gehucht Steelhoven en Brieltjens $1\frac{1}{4}$ uur Noord-
 west van Oosterhout , aan de weg van Breda op Geer-
 truidenberg , bevat ongeveer 80 inwoners.

Het gehucht Stuivezand en Hoogerheiden , 1 uur
 Noordwest van Oosterhout , door akkers en bosschen
 omgeven , telt 340 inwoners.

Het gehucht Eind-van-den-Hout , nabij het dorp
 van dien naam , telt ongeveer 60 inwoners.

Het gehucht Ter-Aalst , $\frac{1}{2}$ uur van Oosterhout ,
 aan den weg van Breda naar Geertruidenberg , bevat
 110 inwoners.

In deze gemeente Oosterhout liggen de volgende
 polders: de Handen , de Groene-Bedden , de Lage-
 Landen , Herssels of Mostaardpolder , de Westpolder ,
 de Oost-polder , de Oranjepolder , Snellenspolderdje ,

Oliezand , de Hillen , de Kwestieuse- of Krakeellanden , de Grootte-Ruitersbos , het Noord-poldertje , van ouds genaamd Klaas-Meezen-poldertje , de Slik-polder , de Republiek-polder , de Dongedijsche-polder , benevens gedeelten van den Brieltgens-polder , van de Koksheuvels en van den Willems-polder.

De polder de Handen is groot , aan kadastrale gronden , 14 bund. 98 v. r. 90 v. ell., en heeft eenen houten duiker , wijd 6 palmen , voorzien van eene drijfdeur , waardoor hij op het Steelhovensche-vaartje en verder op de rivier de Donge , van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 3 palmen boven A. P. De hoogte der dijken is 1 el 6 palmen 5 duimen boven A. P. Men heeft er kleigrond. Hij wordt bestuurd door de Eigengeërfden. Aan de oostzijde van dezen polder vindt men de bekade percelen , genaamd het Verlaat , gezamenlijk uitwaterende op het Steelhovensche-vaartje , door eenen houten duiker , wijd 3 palmen 5 duimen , voorzien van eene klep.

De polder de Groene-bedden beslaat , aan kadastrale gronden , eene oppervlakte van 23 bund. 23 v. r., en wordt op het Steelhovensche-vaartje en verder op de rivier de Donge , van het overtollige water ontlast , door middel van eenen houten duiker , aan de westzijde des polders , nabij Steelhoven , wijd 4 palmen 4 duimen , voorzien van een drijfdeurtje. Het zomerpeil is 4 palmen boven A. P. De hoogte der dijken is 1 el 7 palmen 5 duimen boven A. P. De gronden van dezen polder rijzen van het Westen naar het Oosten zoodanig , dat zij tegen de Oostershoutsche-haven , met de hoogte van de aan het westeinde gelegene kade , overeenkomen. Men treft er kleigrond aan. Hij wordt bestuurd door de Eigengeërfden. Aan de westzijde dezes polders en

tegen het Steelhovensche-vaartje vindt men een aan den Bouwman PRINCEN toebehoorend poldertje, groot 1 bund. 58 v. r. 90 v. ell., welks kaden, lang 920 ellen, op 1 el 7 palm 5 duim boven A. P. reiken, terwijl het zomerpeil op 3 palm boven A. P. gelegen is. Hij watert uit op het Steelhovensche-vaartje, door eenen houten duiker, wijd 3 palm 5 duim, voorzien van eene klep.

De polder de Lage-Landen beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 58 bund. 75 v. r. 40 v. ell., en wordt op de haven van Oosterhout en verder op de rivier de Donge, door negen houten duikers, allen voorzien van eene klep, van het overtollige water ontlast, zijnde van het zuideinde af gerekend, respectievelijk wijd: 3 palm 7 duim; 2 palm 4 duim; 2 palm 4 duim; 4 palm; 4 palm 8 duim; 3 palm; 3 palm 2 duim; 2 palm 2 duim, en 2 palm 4 duim. Het zomerpeil is 3 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 1 el 8 palm boven A. P. De landen van dezen polder klimmen mede van het Westen naar het Oosten zoodanig, dat men ze langs de haven van Oosterhout, slechts voor een gedeelte met eene kade heeft behoeven te voorzien, op de scheidingen tusschen de Lagelanden, de Groenebedden en den Herssels-polder, bestaan geene kaden. De grond in dezen polder bestaat uit klei. Hij wordt bestuurd door de Eigengeërfdén.

De Herssels- of Mostaard-polder beslaat, kadastraal, eene oppervlakte van 53 bund. 38 v. r. 22 v. ell., en heeft eenen houten duiker, wijd 5 palm 6 duim, voorzien van eene klep, waardoor hij op de haven van Oosterhout, en verder op de rivier de Donge, van het overtollige water ontlast wordt. Het zomerpeil is 1 palm 5 duim boven A. P. De hoogte

der dijken is 1 el 7 palmen boven A. P. Ook in dezen polder klimmen de landen van het Westen naar het Oosten, in dier voege, dat de kade langs de Oosterhoutsche haven slechts eene geringe hoogte heeft. Men heeft hier insgelijks kleigrond. De Herassels-polder wordt bestuurd door de Eigengeerfden.

De West-polder bevat aan kadastralen grond 347 bund. 94 v. r. 8 v. ell., en wordt op de haven van Oosterhout, en verder op de rivier de Donge, van het overtollige water ontlast, door twee steenen sluizen aan de haven van Oosterhout, de bovenste, de Sasseluis genaamd, wijd 1 el 6 palm 6 duim, en voorzien van eene drijfdeur en schuif, draagt het jaartal van 1777; de benedenste, wijd 1 el 7 palm 5 duim, voorzien van eene drijfdeur en schuif, voert het jaarmerk 1750. Het zomerpeil is 1 palm beneden A. P. De hoogte der dijken is 1 el 1 palm, tot 2 ell. 1 palm boven A. P. Men heeft hier ook kleigrond. Hij wordt bestuurd door drie Gezworenen en eenen Penningmeester.

De Oostpolder beslaat volgens het kadaster, eene oppervlakte, van 134 bund. 82 v. r. 46 v. ell., en wordt van het overtollige water ontlast, door eene steenen sluis, wijd 1 el 5 palm op Gooikensgat en de Oosterhoutsche haven, en vervolgens op de rivier de Donge, terwijl gemelde sluis voorzien is van eene drijfdeur en schuif, en het jaarmerk 1749 draagt; deze polder behoort geheel aan het Domein, ontvangt veel water van de hooge gronden onder Oosterhout, en watert, voor zoo verre hij ten Oosten van het Visschersgat gelegen is, gecombineerd met den Slikpolder, door de sluis van dezen laatsten uit. Het zomerpeil is 1 palm beneden A. P.; de hoogte der dijken is 1 el

9 palm boven A. P. Men vindt hier kleigrond. Hij werd even als de Oranje-polder, de Kwestiense-polder, de Groote-Ruiterbos en de Slikpolder, tot 1842 bestuurd door den Agent van het Domein te Oosterhout. Aan de zuidzijde van den Oost-polder ziet men de bouwvallen van het Huis-te-Strijen.

De kadastrale grootte van den Oranjepolder beloopt 153 bund. 78 v. r. 90 v. ell. Deze polder heeft: 1° eene steenen sluis aan het benedeneinde van Gooikensgat, wijd 1 el 6 palm, voorzien van eene drijfdeur en schuif, en dragende het jaarmerk 1791, 2° eene dergelijke sluis aan het benedeneinde des polders, tegen de Oosterhoutsche haven, wijd 1 el 4 palm, 2 duim, voorzien met eene drijfdeur en schuif, en dragende tot jaarmerk 1750, waardoor de polder op de haven van Oosterhout en verder op de rivier de Donge, van het overvloedige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 1 palm beneden A. P. De hoogte der dijken 1 el 7 palm, tot 1 el 9 palm boven A. P. Men vindt hier, insgelijks zoo als bij de voorgaande polders, kleigrond. Met uitzondering van twee kleine percelen, behoort deze polder, waarin ook begrepen zijn de zoogenaamde Klaverpolder en de Binnen- en Buiten Omloopen, geheel aan het Domein. Aan de noordoostzijde vindt men nog een poldertje tegen het Krommegat gelegen, groot ongeveer 2 bund. en welks kade 1 el 5 palm, à 1 el 6 palm, en het zomerpeil 3 palmen 5 duim boven A. P. gelegen zijn.

Het Snellenspoldertje beslaat aan kadastralen grond, eene oppervlakte van 13 bund. 98 v. r. 51 v. ell. en heeft twee houten duikers, een aan de zijde van de Oosterhoutsche haven, en een aan het Krommegat. beide wijd 6 palm en voorzien van eene klep, waardoor hij op de Oosterhoutsche haven, en op het Krommegat, en vervolgens op de rivier

de Donge, van het overvloedige water wordt ontlast. Het zomerpeil is gelijk A. P. De dijken zijn 1 el 8 palm. boven A. P. De kaden van dit polderkje zijn, hoewel 1 el 8 palm. boven A. P. gelegen, op sommige punten echter niet veel boven de landen verheven. Men vindt er kleigrond. Hij wordt bestuurd door de Eigen-Geërfden.

De polder Oliezand beslaat, kadastraal eene oppervlakte van 22 bund. 40 v. r. 50 v. ell., en heeft drie houten duikers, als twee aan de westzijde van den polder, beide wijd 6 palm 2 duim, en voorzien van kleppen, en een aan de oostzijde tegen het Krommegat, wijd 9 palm 6 duim, die mede van eene klep is voorzien. Door de twee eerste gemelde duikers, watert hij uit op de haven van Oosterhout, en door laatstgemelde op het Krommegat, in beide gevallen verder op de rivier de Donge. Het zomerpeil is 1 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 1 el 8 palm boven A. P. Deze polder is door eene middenkade, strekkende van het Zuiden naar het Noorden, in twee deelen gescheiden, welke ieder naar eene afzonderlijke zijde uitwateren. Ook hier zijn de kaden op sommige punten weinig boven het land verheven. Men vindt hier kleigrond. De bestuurders zijn de Eigengeërfden.

De polder de Hillen beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 35 bund. 49 v. r. 30 v. ell., en wordt op de haven van Oosterhout, en wijders op de rivier de Donge van het overvloedige water ontlast, door vier houten duikers, als drie aan de westzijde, respectievelijk wijd 3 palm, 5 palm 5 duim en 4 palm 9 duim; ieder voorzien van eene klep, en één aan de oostzijde, wijd 3 palm 5 duim, welke ook voorzien is van eene klep. Het zomerpeil is 3 palm 5 duim boven A. P. en de hoogte der dijken 1 el

8 palm 5 duim boven A. P. De kade van de-
zen polder heeft, op vele punten, slechts eene
geringe hoogte boven het maaiveld. De grond
bestaat uit klei. Hij wordt bestuurd door de Eigen-
geërfdcn.

De Kwestieuze-polder of de Krakeellanden, welke
geheel aan het Domein behoort, beslaat, kadastraal,
eene oppervlakte van 18 bund. 42 v. r. 80 v. ell.,
en heeft eenen houten duiker tegen het Kromme-
gat, wijd 6 palm 4 duim, die van eene klep
en schuif voorzien is, waardoor hij op het Kromme-
gat en verder op de rivier de Donge, van het over-
tollige water wordt ontlast. Het genoemde Krom-
me-gat is weleer aan het benedeneinde, bij de rivier
de Donge, afgesloten geweest, vermoedelijk door
eene schutsluis, zijnde er nog stukken van de hard-
steen en slagstijlen op de plaats aanwezig; — het
gemelde gat heeft, over eene aanmerkelijke lengte
van de rivier opwaarts, nog eene aanzienlijke wijdte
en diepte doch hooger op, alwaar het den naam
van Regtendijksche-gat heeft, is de verlamming zeer
aanmerkelijk. Het zomerpeil is 3 palm boven A. P.
De hoogte der dijken is 1 el 6 palm à 1 el 7 palm
boven A. P.

De polder de Groote-Ruiterbos, welke geheel aan
het Domein behoort, bevat, aan kadastralen grond,
eene oppervlakte van 3 bund. 93 v. r. 80 v. ell.,
en heeft eenen houten duiker, aan de zuidzijde,
tegen het Kromme-gat, wijd 5 palm, voorzien met
eene klep, waardoor hij op het Regtendijksche-gat
en verder op de rivier de Donge, van het over-
tollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 4 palm
boven A. P., de hoogte der dijken 1 el 6 palm à 1 el
7 palm boven A. P. Men heeft er kleigrond, zijnde
van eenen goeden aard.

De kadastrale grootte van het Noorder-poldertje , van ouds genaamd Klaas-Meezen-poldertje , beloopt 8 bund. 42 v. r. 10 v. ell. Men heeft er eenen houten duiker , aan de oostzijde , wijd 6 palm , 3 duim , voorzien van eene klep en schuif , waardoor hij op het Regtendijksche-gat en vervolgens op de rivier de Donge , van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 2 palm en de hoogte der dijken is 1 el 1 palm 5 duim boven A. P. Men heeft er klei-grond. Hij wordt bestuurd door de Eigengeërfden. Aan de oostzijde van dit poldertje , over het Regtendijksche-gat , loopt de groote weg der 1e klasse no. 3 , van Gorinchem naar Breda , in het jaar 1812 gelegd.

De Slikpolder , welke geheel aan het Domein behoort , beslaat , volgens het kadaster , eene oppervlakte van 28 bund. 51 v. r. 50 v. ell. en heeft , in gemeenschap met een gedeelte van den Oostpolder , eene steenen sluis aan het einde van het Vischers-gat , wijd 1 el 6 palm 6 duim , voorzien van eene drijfdeur en schuif en dragende het jaarmerk 1749. Door deze sluis wordt de polder , op Gooikensgat , en door de haven van Oosterhout op de rivier de Donge , van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 5 duim beneden A. P. De grond bestaat er uit klei.

De Republiekpolder beslaat , kadastraal , eene oppervlakte van 86 bund. 75 v. r. 44 v. ell. , en voor zoo verre hij aan dijkschatten onderworpen is , eene grootte van 82 bund. 67 v. r. 88 v. ell. Hij heeft eene steenen sluis aan het Regterdijksche-gat , wijd 1 el 2 palm 4 duim , voorzien van eene drijfdeur en schuif , waardoor hij op het Regtendijksche-gat en verder op de rivier de Donge van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 1 palm boven A. P. De hoogte der dijken 1 el 5 palm.

à 1 el. 6 palm boven A. P. Men treft er kleigrond aan. Hij wordt bestuurd door eenen Gezworene en eenen Penningmeester.

De Dongendijksche-polder beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 162 bund. 49 v. r. 66 v. ell, en de grootte, voor zoo ver hij aan dijk-schatten onderworpen is, beloopt 149 bund. 83 v. r. 72 v. ell. Er is eene steenen sluis aan het boven-einde der Groenendijksche-haven, wijd 6 palm 3 duim, voorzien van eene schuif; een houten duiker meer benedenwaarts aan de Groenendijksche-haven, wijd en hoog 5 palm 5 duim, met eene drijfdeur, en eene steenen sluis aan het benedeneinde van den polder, aan de Groenendijksche-haven, wijd 1 el 1 palm en 3 duimen, met eene drijfdeur en schuif, waardoor hij, op de Groenendijksche-haven en verder op de rivier de Donge, van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is 4 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 2 ell. boven A. P. De grond is voor een groot gedeelte verveend. Het bestuur bestaat uit een Dijkgraaf en eenen Penningmeester. Ten Noorden van dezen polder, tusschen de oude Donge en de rivier de Donge, ligt nog een poldertje, hetwelk afzonderlijk op de rivier de Donge uitwatert, door eenen 2 palm 5 duim, wijden en met eene klap voorzienen houten duiker.

De Brieltgens-polder of Brieltjes-polder beslaat, volgens het kadaster, voor zoo ver hij onder Oosterhout gelegen is, eene oppervlakte van 150 bund. 2 v. r. 51 v. ell., en heeft eene steenen sluis, aan de oostzijde van den polder, in den dijk van Steelhoven, wijd 1 el 3 palm 5 duim voorzien van een drijfdeur en schuif waardoor hij op het Steelhovensche vaartje; en vervolgens op de rivier de Donge, van het overtollige wordt ontlast. De uitwatering van dezen pol-

der is hoogst gebrekkig, uithoofde van de zeer aanmerkelijk verlanding van het Steelhovensche-Vaartje, waarvan de bodem op sommige punten ongeveer ter gelijker hoogte als het zomerpeil van genoemden polder gelegen is.

De Willems-polder beslaat kadastraal, voor zoo verre hij onder Oosterhout gelegen is, eene oppervlakte van 638 bund. 43 v. r. 56 v. ell., en heeft drie houten duikers aan het boven einde der Groenendijksche-haven, als: een wijd 6 palm 4 duim voorzien met schuif en klep, een wijd 1 el 2 duim en een wijd 8 palm met eene drijfdeur en schuif; een aan het benedeneinde der haven wijd 6 palm met eene drijfdeur. Voorts heeft deze polder eene steenen sluis beneden het Borstlappenveer wijd 2 el 3 duim voorzien met een paar puntdeuren en schuif; eene andere steenen sluis tusschen gemeld veer en het Oude- of Willemsveer, wijd 1 el 4 palm 2 duim met eene drijfdeur en schuif; eenen houten duiker boven het Willemsveer, wijd 4 palm 2 duim met twee kleppen; eene sluis genaamd de Kreekelsluis, aan het Regten-dijksche-gat, wijd 1 el 4 palm voorzien van eene drijfdeur en schuif, en eindelijk nog eene dergelijke sluis bij de herberg Koopmanswelvaren, wijd 9 palm 8 duim voorzien van eene drijfdeur en schuif. Beide laatst gemelde sluizen liggen in den grooten weg der 1e klasse no. 3 en worden door het Rijk onderhouden. Ten gevolge van de verlanding van het Regten-dijkschegat en het Krommegat, is de uitwatering daardoor thans niet zeer voldoende. Door de eerste vier houten duikers wordt de polder op de Groenendijksche-haven, door de volgende twee sluizen en duiker onmiddellijk op de rivier de Donge, en eindelijk door de beide laatstgenoemden op het Regten-dijksche-gat, en daarna mede op de rivier de Donge

van het overtollig water ontlast. Het zomerpeil is 1 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 2 el boven A. P. Behalve de kade, waardoor de polder tegen het water van de rivier de Donge beschut is, heeft hij nog eene binnenkade aan de oostzijde van de Koksheuvels of de Opkomst-van-Vreugderijk, strekkende van omtrent de rivier de Donge tot nabij de Kreeksluis. Men heeft er ligte gronden, op vele plaatsen 3 à 5 palm onder het maaiveld met veen bezet ter dikte van 3 tot 9 en meerder palmen. Het bestuur bestaat uit drie Poldermeesters en eenen Penningmeester.

De polder genaamd de Koksheuvels of Opkomst van Vreugderijk beslaat, volgens het kadaster, voor zoo verre hij onder Oosterhout gelegen is, eene oppervlakte van 9 bund. 53 v. r. 7 v. ell., en heeft voor het oostelijk gedeelte een houten duiker aan het noordeinde des polders, tegen de rivier de Donge, ten oosten van den grooten weg der 1e klasse no. 3, van Breda naar Gorinchem, wijd 3 palm 1 duim voorzien van eene klep, en voor het westelijk gedeelte nog twee houten duikers, waarvan de bovenste wijd 5 palm 8 duim voorzien van eene klep en schuif, en de benedenste mede wijd 5 palm 8 duim, voorzien van eene klep, waardoor het gedeelte beoosten den grooten weg der 1e klasse no. 3, onmiddelijk op de rivier de Donge, en het gedeelte bewesten dien weg op het Regtendijksche- of Krommegat en verder op de rivier de Donge, van het overtollige water wordt ontlast. Het zomerpeil is voor het gedeelte beoosten den grooten weg 1 palm beneden A. P., en voor het gedeelte bewesten dien weg 1 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 1 el 6 palm à 1 el 7 palm boven A. P. Men heeft er klei- en spiergrond. In het gedeelte van dezen

polder, bewesten, den grooten weg der 1e klasse no. 3, is ook begrepen het zoogenaamde Klissen-poldertje, groot 14 bund. 54 v. r. 68 v. ell., zijnde eenige aan het Domein behorende in dezelfde beka-ding begrepen percelen, waarvoor dan ook speciaal de bovenste duiker in het westelijk gedeelte, door het Domein is gelegd en onderhouden wordt. De Koksheuvel wordt bestuurd door den eigenaar.

Het wapen van Oosterhout bestaat uit een schild van zilver, met drie halve manen van sabel (zwart).

De Gemeente Gilze-en-Rijen.

De gemeente Gilze-en-Rijen, grenst Noord aan Oosterhout en de Donge, die haar van Dongen en Tilburg scheidt, Oost aan de gemeente Tilburg, Zuidoost aan Alphen-en-Rief, Zuid aan Chaam, en West aan Chaam, Ginneken-en-Bavel en Oosterhout.

Deze gemeente bevat de dorpen Gilze en Rijen, de gehuchten de Aalstraat, den Aard, de Biestraat, den Bolberg, de Brakken, den Driehoek, den Gilzensche-Haansberg, den Heikant, den Hoek, den Horst, Hul-ten, het Laareinde, den Langereit, de Langstraat, Molenschot, Nerhoven, het Raakeinde, den Rijen-schen-Haansberg, Valkenburg, Verhoven, den Vos-senberg, en het Weilenseinde. Zij beslaat eene oppervlakte van 7148 bund., telt 405 huizen, bewoond door 532 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 2700 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw. Ook heeft men er 5 bier-broowerijen, 2 grutterijen, 3 leerlooijerijen, 1 olie-en 3 korenmolens, en 1 aardappel-jeneverstokerij,

terwijl er ook verder de noodige ambachten en bedrijven worden gevonden, ten genoegzame gerijve der inwoners.

De grond is er uit den aard eenigermate onvruchtbaar, als zijnde niet slechts ligte zandgrond, maar daarenboven nog met eene menigte keisteentjes vermengd, echter levert hij door de onvermoeide vlijt der inwoners, overvloedig graan en andere vruchten op, zoo wordt hier onder anderen veel rogge aangekweekt, alsmede boekweit en vlas, hoewel dit laatste slechts tot eigen gebruik. Ook treft men er veel koolzaad, aardappelen, raap- en spurriezaad aan, minder haver, doch zeldzaam garst, en nog zeldzamer tarwe, eigenlijke hooilanden heeft men er niet, behelven het Gilzenbroek, zoo dat de bouwlieden genoodzaakt zijn, elders hooi te pachten, hetwelk zij meest te Werkendam in den Biesbosch doen.

De inwoners zijn zeer gematigd, bijzonder aan den behoortegrond gehecht, en daardoor weinig uithuizen, als in eenen familiekring vereenigd, meestal onderling verwant. — Zij zijn alle Roomsche-Katholijk, en maken de parochiën van Gilzen en Rijen uit, welke in deze burgerlijke gemeente elk eene kerk hebben.

Vroeger woonden er in deze gemeente eenige Hervormden, die eene gemeente uitmaakten, welke tot eerste Leeraar gehad heeft JOHANNIS HAMERSTEDT, die er in het jaar 1646 stond, en in het jaar 1657 naar Heusden vertrokken is. Daar echter deze gemeente te weinig zielen telde om op zich zelve te blijven bestaan, zoo is zij, in het jaar 1818, toen de laatste Predikant JOHANNES JACOBUS VAN VLODORP Emeritus werd, te niet gegaan, en met die van Alphen vereenigd, waarna zij, in het volgende jaar, even als deze, aan die van Chaam-en-Baarle-Nassau is toegevoegd.

Men heeft in deze gemeente 2 scholen , eene te Gilze en eene te Rijen , welke gezamenlijk door een gemiddeld getal van 370 leerlingen bezocht worden.

Onder deze gemeente ligt ook het heideveld waar in September 1752 een veldleger werd opgeslagen , hetwelk onder den Generaal Graaf VAN HOMPESCH , tot oefening der voornaamste bedrijven des Oorlogs , werd bijeengebragt , terwijl meer noordelijk in de nabijheid van Rijen in de jaren 1831 — 1835 , gedurende eenige maanden van den zomer , een groot gedeelte van het Nederlandsche leger gekampeerd was.

Er zijn 16 waterleidingen , die alle zich te Bavel en te Dongen ontlastten.

Het dorp Gilze , Gilse , Guilsen , Gelst of Gilst ligt 3 uur Zuidoost van Breda , 2 uur West ten Zuiden van Ginneken , in het midden der heide. Het is een zeer oud dorp , hetwelk , onder den naam van Gileijela , reeds bekend staat in den stichtbrief van Thoor , van het jaar 992 , waarbij HILSONDIS , Gravin van *Streijen* , dit dorp , met zijne aanhangsels , schonk aan het Convent van Thoor. De Abdis en het Kapittel van Thoor hadden uit dien hoofde aldaar nog vele goederen en regten behouden , onder anderen had de Abdis binnen deze plaats eene regtbank , het Oude-Hof of wel het Laathof genaamd , bestaande in eenen Meijer , die van de Abdis aangesteld werd , en zeven Schepenen of Laten , door den gemelden Meijer verkoren wordende , namelijk : drie van Gilze , twee van Oosterhout , één van Ginneken , en één van 's Princenhage ; doch zoo er te 's Princenhage geen geschikt persoon was , werd er een van Rijsbergen genomen , welke Schepenen alle onder den Hove moesten gegoed zijn. Deze Meijer en Schepenen vergaderden tweemaal des jaars te Gilze , en hielden hun geregts Maandags na Beloken Paschen en op St. Denysdag ,

doende alsdan alle voorkomende zaken geheel af. De gemelde Schepenen deden, bij het aanvaarden hunner ambten, den eed, dat zij aan de Genadige Vrouw van Thoor zouden getrouw zijn, en de vervallen hofregten aan haren Meijer te kennen geven. In dezen vestte men goederen, daaronder behoorende, welke aan de Abdis of aan het kapittel eenige cijns of roggepacht moesten geven. Men spande de vierschaar in naam der Genadige Vrouw van Thoor, om een iegeljk vonnis en regt te doen; men bezette goederen, onder den Laathof leggende, met vernieuwing en verder tot den koop prijs toe; men deed deeling en erf panning; men gaf voogden aan weezen; men deed panding en uitwinning; men dagvaardde over arbeidsloonen; men verleidde naderschap; men maakte Poorters, onderhevig van hals en have aan deze vierschaar, enz. Deze bank was geheel onderscheiden van diegenen, welke de Heer van Breda te Gilze had, bestaande uit eenen Schout, die te gelijk Schout van Ginneken was, en zeven Schepenen, voor welke alle ingezetenen, ter eerste instantie, te regt stonden, en waarbij, tot het behandelen van dorpspenningen, nog negen Gezworenen gevoegd waren. Eer tijds had de Abdis geen regt, om de vonnissen van haar hof ten uitvoer te brengen; doch, in het jaar 1472 had zij zulks van JAN Graaf VAN NASSAU, Heer van *Breda* verkregen.

Men telt er in de kom van het dorp 42 huizen, en ongeveer 300 inwoners, en met de daartoe behoorende gehuchten: de Aalstraat, den Aard, de Biestraat, den Bolberg, de Brakken, den Driehoek, den Haansberg, den Horst, Hulten, den Langereit, Molenschot, Nerhoven, het Raakeinde, Valkenberg, Verhoven, den Vossenbergh, en het Weilenseinde, 304 huizen en 2000 inwoners, die meest in den

landbouw hun bestaan vinden ; ook heeft men er 3 bierbrouwerijen en 1 aardappeleneverstokerij.

De inwoners, maken eene parochie uit, welke tot het apostoliek vikariaat en dekanat van Breda behoort, en door eenen Pastoor en twee Kapelaans bediend wordt.

De kerk, aan den H. *PETRUS in zijne Banden* toegewijd, is van oude tijden af, de moederkerk geweest van Etten, Ginneken, Meterssen of 's Princenhage, en Bavel, welke parochiën daaronder behoorden en als hare aanhangsels geacht werden ; doch in het jaar 1261 heeft de Bisschop van Luik, ten verzoeke van de Abdis van Thoor, de Kapellen der gemelde aanhangselen tot halve kerken verheven, en daarin Stedehouders gesteld, om de sacramenten te bedienen, die hunne voorstelling van den Parochiaan van Gilze, als Pastoor der moederkerk, en hunne instelling van het stift van Thoor, als Patroon dier kerk, zouden ontvangen, en uit de vruchten der kerken tot hunne behoefte en nooddrift eenige ponden Lovens (1) trekken. Daarna, in het jaar 1316, zijn de gemelde halve kerken, met bewilliging van *ADOLFUS*, Bisschop van Luik, op het verzoek van *MARGRIET VAN PETERSHEIM*. Abdis van Thoor, van hare moederkerk in het geheel gescheiden. In het vervolg van tijd heeft Paus *PIUS IV* het Patroonaatschap van Gilze en 's Princenhage met de tienden van 's Princenhage, Molenschot en Bavel, geschonken aan de *Graduale Kanonniken* van 's Hertogenbosch. Deze kerk is een vrij hoog gebouw, aan het noordeinde voorzien van den Gemeentetoren, waarin een uurwerk en drie klokken gevonden wordt, en hoezeer de kerk door het verlengen van den noorder-

(1) Een pond Lovens deed 2 gulden 37½ cent.

vleugel, hetwelk, volgens het jaartal in den gevel voorkomende, in het jaar 1607 plaats had, en door zichtbare aanbouw ten gevolge van afbranding eenigzins onregelmatig is, is zij echter niet onaanzienlijk. Inwendig heeft zij een welluidend orgel, aldaar in het jaar 1820 geplaatst, en door den Heer C. J. VAN OECKELEN, orgelmaker te Breda, vervaardigd. Tot aandenken daarvan is onder het zangkoor het navolgende opschrift geplaatst :

*In ConVersJonIs pauli
Festo, hæC oMnIa sUnt
Deo oblata.*

(d. i. Op den feestdag van Paulus bekeering, werd dit alles Gode opgedragen).

De kerk prijkt nog op het midden met een torentje dat van een klokje voorzien is. Deze kerk ging in het jaar 1650, aan de Hervormden over, doch werd in het jaar 1818 weder aan de Roomsche Katholijken afgestaan. Vóór dien tijd hadden de Roomsche Katholijken in deze parochie eene schuurkerk, aan den H. Petrus toegewijd, eertijds uit eene steenen schuur ingerigt, nabij de oude pastorie, op den Bolberg, later echter in het dorp, welke, na in 1762 te zijn afgebrand, weder werd opgebouwd, doch later en wel in het jaar 1818 afgebroken is, zoodat men ter plaatse waar zij gestaan heeft, niet meer ziet dan eenen hof en eenige kerkpaden.

De school, welke in het jaar 1821 gebouwd is, verdient, zoo om den ruimen kerkswijze ingerigten bouwtrant, als om de doelmatigheid van inrigting bijzondere melding. Zij wordt gemiddeld door een getal van 300 leerlingen bezocht.

Er wordt te Gilze jaarlijks den tweeden Dingsdag in April en den tweeden Dingsdag in November eene beestenmarkt gehouden.

In het jaar 1762 brandde een aanzienlijk gedeelte van dit dorp met de nieuw gebouwde Roomsche Katholieke kerk op den dag der inwijding af.

Het gehucht de Aalstraat, 5 minuten Oost van Gilze, bevat 19 huizen en 130 inwoners.

In het gehucht den Aard, ook wel Hoogen- en Lagen-Aard genaamd, 1 uur West van Gilze, telt men 3 huizen en 14 inwoners.

Het gehucht de Biestraat, 15 minuten West van Gilze bestaat uit 23 huizen bewoond door 160 zielen.

In het gehucht den Bolberg, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Gilze, wonen 100 menschen in 19 huizen.

Het gehucht de Brakken, 10 minuten West van Gilze, heeft 5 huizen en 30 inwoners.

Het gehucht den Driehoek, $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van Gilze, bevat 4 huizen en 30 inwoners.

Het gehucht den Gilzensche-Haansberg, ook genoemd den Hooge- en Lage-Haansberg, 40 minuten Noord van Gilze gelegen, telt 19 huizen en 130 inwoners. Over dit gehucht loopt de in het jaar 1825 aangelegde steenweg van Breda op Tilburg en verder naar 's Hertogenbosch.

Het gehucht den Horst, ligt 10 minuten Zuidwest van Gilze. Het bestaat uit 7 huizen bewoond door 70 zielen.

Het gehucht Hulten of Hoilten, 1 uur Noord-oost van Gilze, aan de straatweg van Breda op Tilburg, met 24 huizen en 180 inwoners, was vooreen eene heerlijkheid, welke onder anderen toebehoord heeft aan Heer WOUTER VAN DIEDEGOM, die haar den 25 Maart 1368 verkocht aan JAN VAN POLANEN Heer van de Leck en Breda, ten behoeve van zijnen

derden zoon **WILLEM VAN DE LECK**, Kanunnik te Luik, na wiens overlijden deze heerlijkheid weder aan het huis van Breda gekomen en sedert daaraan verbleven is. Nog heden ten dage zijn er eenige gronden, tot de heerlijkheid behoorende, aanwezig, en van deze worden de voortbrengselen verdeeld onder de bewoners van het gehucht.

Het gehucht **Langerijt**, $\frac{1}{4}$ uur West van Gilze, bevat 7 huizen en ruim 40 inwoners.

Het gehucht **Molenschot**, 1 uur Noordwest van Gilze, telt 30 huizen met 190 inwoners. Men heeft er eene kapel, aan de **H. ANNA** toegewijd, welke, volgens oorkonden, dagteekent van de negende eeuw, waarin voorheen door een der Kapellanen meermalen 's weeks dienst gedaan werd. Thans is zij herbouwd, om tot eene parochiale kerk te dienen.

Het gehucht **Nerhoven**, $\frac{1}{4}$ uur Noord van Gilze, bestaat uit 23 huizen, bewoond door 190 inwoners. Men heeft er eenen ros-olienmolen.

In het gehucht **Raakeinde**, $\frac{1}{4}$ uur West van Gilze, telt men 18 huizen en 130 inwoners.

Het gehucht **Valkenberg**, $1\frac{1}{2}$ uur West van Gilze, bevat 8 huizen met 60 inwoners, benevens een fraai buitengoed, van dien naam, toebehoorende aan **Vrouwe ANNA CAROLINA LUCIA**, Baronnesse **VAN DER BORCH**, douairière van **Mr. STEPHANUS BERNARDUS JANTSON VAN NIEUWLAND**, woonachtig te Breda. Dit buitengoed beslaat met de hoeve **Op den Aart** eene oppervlakte van 189 bund. 41 v. r. 35 v. ell.

Het gehucht **Verhoven**, bij verkorting meestal **Verrewege** genoemd, $\frac{1}{4}$ uur Noordwest van Gilze aan den ouden weg van Bavel op Gilze, bestaat uit 11 huizen, bewoond door 90 inwoners.

In het gehucht Vossenbergh, $\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Gilze, aan den weg van Gilze op Tilburg, telt men 110 zielen in 13 huizen.

Het gehucht Wijlenseinde, 10 minuten Zuidoost van Gilze, heeft 10 huizen, bewoond door 60 zielen.

Het dorp Rijen ligt $\frac{3}{4}$ uur Zuidwest van Dongen, 1 uur Zuidoost van Oosterhout en $2\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Breda. Het droeg voorheen de naam van Dieren, onder welke benaming het nog op vele landkaarten voorkomt, en lag toen meer oostwaarts.

Men telt er in de kom van het dorp 31 huizen en 280 inwoners, en met de daartoe behoorende gehuchten: den Heikant, den Hoek, het Laareinde, de Leegstraat en den Haansberg, 80 huizen en 700 inwoners, die meest in den landbouw hun bestaan vinden.

De inwoners, die alle Roomsche Katholiek zijn, maken eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapelaan bediend wordt. De kerk aan de H. MAGDALENA toegewijd, is een zeer oud doch fraai gebouw, welks toren voorzien is van eene klok en een uurwerk.

De school, die in het jaar 1826 in de smaak van de Gilzesche gebouwd is, wordt gemiddeld door een getal van 70 leerlingen bezocht. Ook werd hier in 1824 eene nette onderwijzerswoning gebouwd.

De kermis en veemarkt valt in, des Dingsdags na den derden Zondag in October.

Het gehucht de Heikant, 10 minuten West van Rijen, bestaat uit 8 huizen, bewoond door 60 inwoners.

In het gehucht den Hoek, 10 minuten Zuid van Rijen; wonen 40 zielen in 8 huizen.

Het gehucht Laareinde, $\frac{1}{4}$ uur Oost van Rijen, bevat 13 huizen en 160 inwoners.

Het gehucht Leegstraat, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Rijen; telt 11 huizen en 100 inwoners.

Het gehucht de Rijensche-Haansberg, 10 minuten Zuid van Rijen, bestaat uit 9 huizen, bewoond door 50 zielen.

Het wapen der gemeente Gilzen en Rijen, bestaat uit een veld van asuur (blauw) beladen met het beeld van den H. Petrus, in eene staande houding, hebbende in de rechterhand eenen sleutel, en in de linkerhand een boek alles van goud.

De Gemeente Dongen.

De gemeente Dongen grenst Noord aan 's Gravenmoer, Waspik en Capelle, Oost aan Loon-op-Zand, Zuid aan Tilburg en Gilze-en-Rijen, West aan Oosterhout.

Deze gemeente bevat, behalve het dorp Dongen, de gehuchten: Klein-Dongen, Dongensche-vaart of Vaartkwartier, Eind, Groenstraat, den Ham en het grootste gedeelte van de Haamsche-hoeve. Zij beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 2451 bund. waaronder 2376 bund. 62 v. r. 90 v. ell. belastbaar land, en telt 558 huizen, bewoond door 646 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 3200 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw. Ook zijn in deze gemeente eenen steenen en eenen houten graanen schorsmolen. Bij den eerste is ook een wa-

termolen, welke in de wintermaanden door het water van de Donge in beweging wordt gebragt.

Vroeger had men er eene fabriek van kaatsballen, die aan vele handen werk verschaften, doch deze is sedert jaren niet meer in werking.

De Hervormden, die hier 220 in getal zijn, maken eene gemeente uit. De eerste, dien wij als Leeraar in deze gemeente vermeld vinden, is ALEXANDER VAN DER LITH, die hier in het jaar 1644 stond, en in het jaar 1662 naar Terheyden beroepen en derwaarts vertrokken is.

De Roomsch-Katholijken, van welke men er ongeveer 3000 telt, onder welke 2400 Communikanten, maken eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en twee Kapellanen bediend wordt.

Er zijn in deze gemeente drie scholen, als: twee in het dorp Dongen, waaronder een Godsdienstig instituut voor meisjes, het Pensionaat genoemd, en een in het Vaartkwartier, welke drie gezamenlijk gemiddeld door een getal van 340 leerlingen bezocht worden, behalve deze drie scholen, bestaat er aan het Pensionaat eene school voor arme meisjes, alwaar, door eene Meesteres uit het Pensionaat zelve, kosteloos, in het lezen en vrouwelijke handwerken onderwijs wordt gegeven, gemiddeld aan 60 meisjes, van welke er doorgaans 15 à 20 des middags van goede en voedzame spijsen worden voorzien.

Vroeger stond onder deze gemeente ook een kasteel van de Heeren van Dongen, het Huis te Dieren geheeten. Dit kasteel ligt eenige minuten ten Zuiden van het dorp, aan de Donge, nabij de grenzen van Rijen. Het was gebouwd door Heer WILLEM VAN DUVENVOORDE, die het aan zijne dochter BEATRIX overliet. Dit slot, hetwelk een uitgestrekt gebouw van groote gebakken steenen moet geweest zijn, is

door de oorlogen afgebrand en verwoest. Later , aan particulieren verkocht zijnde , heeft er eene boerenwoning gestaan , de Verbranden hoof geheeten , waarbij eenen vierkanten toren stond , de Duiventoren geheeten , welke nog een overblijfsel van het slot was. Deze toren was zeer dik van muren en $17\frac{1}{2}$ rijnlandsche voeten (5 el. 4 palm 7 duim) breed , en omtrent eens zoo hoog. In het laatst der vorige eeuw was er echter niets meer dan een stuk van eenen toren of eenig muurwerk van te zien. Thans zijn die overblijfselen mede verdwenen , en de plaats waar het gestaan heeft , een gewoon stuk weiland groot 2 bund. 32 v. r. 30 v. ell., behoort aan de Heer **ARNOLDUS PETRUS VAN SON** , woonachtig te Dongen.

In het jaar 1281 vindt men dat **GERARD VAN YLGA** , op Donderdag na groote vastenavond , voor **WILLEM Heer van Altena en Hoorne** , de goederen te Dongen opdraagt ten behoeve van **WOUTER VOLKAERTS**. Doch in 1312 verpandde **GUY VAN VLAANDEREN** , Heer van *Rijkenburg* , en zijne gemalin , **BEATRIX** , Vrouw van *Putten en Strijen* , deze heerlijkheid aan **WILLEM VAN DUVENVOORDE** , Heer van *Oosterhout* , aan wien **GERARD** , Heer van *Hoorne* , *Perweys* en *Herlaer* , op Zaterdag na St. Laurens (10 Augustus) 1329 , het hooge geregt van Dongen gaf , welke gifte bij **WILLEM** , oudsten zoon des Heeren van **HOORNE** , Zondag na St. Pieter en Paulus (29 Janij) 1339 bekrachtigd is.

WILLEM VAN DUVENVOORDE heeft , als Heer van *Dongen* , bij zijne opene brieven , gegeven des Zaturdags na Pinksteren , 1350 , aan zijne dochter , **BEATRIX** , huisvrouw van Heer **ROELOF VAN DAELHEM** , verkocht en opgedragen zijne woning te Dongen , met de hofstad , te houden ter leen van hem

en zijne nakomelingen , uitgezonderd het hooge en middelbare rechtsgebied , hetwelk hij aan zich behield , en zulks voor de somma van 2722 ponden zwarte Tournoisen (14,154 guld. 40 cents) onder uitdrukkelijk beding , dat ingevalle zijne dochter **BEATRIX** zonder wettige erfgenamen na te laten , kwam te overlijden , hij of zijne nakomelingen het gemelde goed weder zoude mogen lossen.

Vrouw BEATRIX heeft bij **Heer ROELOF VAN DAELHEM** , onderscheidene kinderen gewonnen , door welke en hunne nakomelingen , de heerlijkheid van Dongen eenen geruimen tijd in het geslacht van **DAELHEM** is gebleven. Doch aangezien **JAN VAN DAELHEM** , Heer van *Dongen* , eenen manslag aan **KAREL VAN LIER** , Onderschout van Turnhout , en onderscheidene misdaden begaan had , zoo werden al de leengoederen , die hij van het huis van Breda ter leen had , bij vonnis van de hoofd-en-leenbank te Breda den 25 Februarij 1513 verbeurd verklaard , ten behoeve van **HENDRIK** , **GRAAF van Nassau** , als Heer van Breda. In het jaar 1532 , hebben de erfgenamen van gezegden **JAN VAN DONGEN** , afstand van al hun regt op die heerlijkheid gedaan , waartegen **HENDRIK** , **Graaf van NASSAU** , aan **ROELOF VAN DONGEN** overgaf de hoeve van Laar , te Zundert ; 250 gulden losrenten op Breda , 100 guldens lijfrenten enz. ; waardoor de heerlijkheid Dongen , als zijnde een achterleen van Breda , weder met dat land vereenigd werd , zonder dat zij sedert dien tijd afzonderlijk , dan met het geheele land van Breda te zamen , is verheven geworden.

Het dorp Dongen heette naar sommigen willen oudtijds Dunen naar de zware zandduinen ten Westen van het dorp gevonden wordende. Anderen beweren en onzes inziens met meer waarschijnlijkheid , dat het ,

van de Donge of Donge-Aa ook wel de Donc-Aa geheeten, zijne naam zoude ontleend hebben. In middeleeuwsch Latijn vindt men het Diesna of Dosna gespeld. Het ligt 6 uren West ten Zuiden van 's Hertogenbosch, 3 uren Noordwest van Tilburg, aan de Donge.

Het is eene fraaije en tevens zeer oude plaats, welke reeds door ANSBERTUS, of ANSBALDUS zoon van WILLIBALDUS, eenen Frank, aan den H. WILLIBALD gegeven werd, die ze, in 725, bij uitersten wil aan de abdij van Echternach schonk. Men telt er in de kom van het dorp 80 huizen, die meest in eene lange straat staan, de inwoners zijn er 560 in getal.

De Hervormde kerk, die vóór de Reformatie aan den H. LAURENTIUS was toegewijd, ligt op eene hoogte en is een oud stevig redelijk groot kruis gebouwd. Aan deze kerk is eene kamer, waar de regering vergadert, en eene brandvrije bewaarplaats voor de dorpspapieren. Op den dikken toren dezer kerk was, onder het Fransche bestuur en gedurende de Belgische onlusten, eene telegraaf geplaatst.

De Roomsche-Katholieke kerk aan den H. LAURENTIUS toegewijd, is in het jaar 1828 gebouwd. Het is een fraai gebouw, dat met eenen spitsen toren en een orgel prijkt.

In het godsdienstig instituut voor meisjes, waar door een getal van 6 meesteressen onderwijs gegeven wordt, en dat mede eene eigene kapel heeft, aan den H. JOSEPH toegewijd, waarin door eenen afzonderlijken Priester dienst wordt gedaan, genieten een getal van ruim 50 Jonge jufvrouwen onderwijs. De dorpschool wordt door een gemiddeld getal van 240 leerlingen bezocht.

De kermis te Dongen valt in den eersten Zondag in September, de beestenmarkten Woensdag voor

Palmzondag den 10 Augustus, en Dingsdag voor Allerheiligen.

Dit dorp heeft in de spaansche tijden veel geleden, ook hebben de Franschen, in het jaar 1672, er eenige huizen, voornamelijk rondom de kerk, in brand gestoken, waardoor er nu nog weinige huizen om de kerk gevonden worden.

Het gehucht Klein-Dongen, $\frac{1}{4}$ uur Oost van Dongen, telt 52 huizen, en ruim 310 inwoners.

Het gehucht de Dongesche-vaart of het Vaart-Kwartier, $\frac{1}{4}$ uur West van Dongen heeft ongeveer 40 huizen en 3 of 400 inwoners, benevens eene school met 50 leerlingen. Dit gehucht ontleent zijnen naam van eenen daar langs loopende uitwatering en scheepvaart van geringe diepte mede de Dongensche-vaart geheten, welke omstreeks $\frac{1}{2}$ uur van dit dorp, aan den grooten weg van daar naar Loon-op-Zand, bij de zoogenaamde Wildert, eenen aanvang neemt, vandaar, in eene bijna lijnrechte noordelijke rigting naar 's Gravenmoer loopt, alwaar zij den naam van 's Gravenmoersche-vaart draagt. Na eerst de Oude-lei, ook wel de Monnike-lei of Des kloosters van Eemsteins-lei geheeten, en vervolgens de Oude-Molen-lei en de Kloppen-lei, opgenomen te hebben, doorloopt zij de gemeente 's Gravenmoer in eene noordelijke rigting, tot aan de Hoogebrug, waar zij zich westwaarts wendt en aanmerkelijk in breedte toeneemt. Voorts, die gemeente in dezelfde rigting doorloopende, vereenigt zij zich, aan de noordwestelijke punt, tegen Oosterhout, met de Donge, en loopt voorbij Geertruidenberg, naar den Biesbosch. Van de Hoogebrug af aan, is deze vaart voor alle binnenlandsche schepen bevaarbaar, terwijl ebbe en vloed nog een halfuur verder gaan. Hooger op plagt men er ook onderscheidene schuttingen of stouwen, aldaar speijen

genaamd, in te vinden, om het water op te keeren, waarvan slechts enkele meer onderhouden worden. Tot aan de Oude-lei is deze vaart, in of na het jaar 1565, op kosten van WILLEM I, Prins van Oranje, gegraven, blijkens contract, gemaakt op den 4 April 1563, tusschen » *zijn Ex^{te} den Prince* van Oran- » gien en de Regeerders van 's Gravenmoer, ten » eynde hij Prince van Orangien souden verwerven » Consent van door 's Gravenmoer te mogen graven » ende brengen een vaart *ofte leye vuyt zijne moe- » ren gelegen onder Dongen etc.* tot aan des kloos- » sters van Emsteyns-leije ende van daer deur 's Gra- » venmoers-vaart." Het gedeelte tot aan de Hooge- brug schijnt mede gegraven te zijn, doch dit werk is van oude en onbekende dagteekening. Er is in de vorige eeuw en sedert meermalen gedacht om deze vaart, zuidwaarts op, te verlengen en tot eene haven voor Tilburg bekwaam te maken, en het gaat zeker, dat deze, zoo al niet de eenige, dan toch zeker de beste weg is, om aan die stad eene bekwame scheepvaart te bezorgen.

In het gehucht Eind, ruim $\frac{1}{4}$ uur Zuidoost van Dongen, wonen 450 zielen in 86 huizen.

Het gehucht Groenstraat, $\frac{1}{4}$ uur West-Noordwest van Dongen, heeft 19 huizen en 110 inwoners. Het is eigenlijk een belommerde weg, waarvan de eene zijde onder Dongen, de andere onder Oosterhout behoort. Hij begint aan den weg van laatstgemelde plaats op 's Gravenmoer, het Oosteind geheeten, en loopt omtrent lijnregt $\frac{1}{2}$ uur Zuidwestwaarts tot aan de heide.

Het gehucht den Ham 5 minuten Noordoost van Dongen, bestaat in eene lange straat, uitmakende eene der voornaamste wijken of buurschappen van de gemeente Dongen, en bevattende 125 huizen met 820

inwoners. Zij wordt onderscheiden in den Hoogen-Ham en den Lagen-Ham. De Hoogen-Ham waar de Roomsche Katholieke kerk en het godsdienstig instituut voor meisjes gevonden worden, en die 77 huizen en 420 inwoners telt, loopt in eene noordwestelijke rigting naar de Donge, welke zij, even beneden den watermolen ontmoet. Hier begint de Lage-Ham, die 48 huizen en 400 inwoners telt, en, de rigting van de rivier volgende, langs haren oostelijken oever tot aan de Roodebrug, tegen de grenzen van Oosterhout noordwaarts loopt.¹

Het gehucht de Haamsche-hoeve, ook wel de Haansche-hoeve of de Hamsche-hoeve, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Dongen, behoort eigenlijk niet tot de baronnie van Breda, maar tot het kwartier Oisterwijk van de Meijerij van 's Hertogenbosch. Het maakte vroeger dan ook een gedeelte van de gemeente Tilburg uit; in het jaar 1838 zijn echter 10 huizen van dit gehucht, bewoond door 50 zielen, onder de gemeente Dongen gebragt, en slechts 2 huizen en nog geen 10 inwoners onder Tilburg gebleven.

Men heeft in de gemeente Dongen twee buitenplaatsen, genaamd Bovendonk en Exterhuis. Bovendonk, ligt aan de rivier de Donge, nabij de Heuvelbrug. Zij wordt in eigendom bezeten en bewoond door den Heer ADRIAAN JACOB VAN ALPHEN, oud Notaris, en beslaat met het daaraan gelegen erf, bestaande in moestuinen, vischvijvers, boomgaarden, bosch, bouw- en weilanden eene oppervlakte van 3 bund 46 v. r. 40 v. ell.

Exterbroek, die met de daartoe behoorende gronden, insgelijks uit moestuinen, vischvijvers, boomgaarden, bosch, bouw- en weilanden bestaande, eene oppervlakte van 5 bund. 37 v. r. 6 v. ell. beslaat, wordt thans in eigendom bezeten door Mejuf-

VROUW ELISABETH HENDRIKA HOLLERTS, weduwe van **DEN BROEK**, woonachtig te Oosterhout.

Het wapen van de gemeente Dongen bestaat in een veld van azuur (blauw), beladen met twee boven- en benedenwaarts getande balken van goud.

De Gemeente Ginneken-en-Bavel.

De gemeente Ginneken-en-Bavel grenst Noord aan de gemeenten Teteringen en Oosterhont, Oost aan Gilze-en-Rijen, Zuid aan Chaam en de Belgische provincie Antwerpen, West aan Rijsbergen en 's Princenhage.

Deze gemeente bevat de dorpen Ginneken en Bavel benevens de gehuchten Ulvenhout, Geersbroek, Rakens, Kauwelaar, Notsel, Strijbeek, Grazen, Galder, Overakker, Heusdenhout, IJpelaars-einde, Tervoort, Lijndonk, en Bol-en-Eikberg. Zij beslaat volgens het kadaster eene oppervlakte van 5734 bund.; telt 652 huizen, bewoond door 653 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 3300 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw; terwijl men er ook 5 brouwerijen, 1 olie- en schorsmolen, 2 wind-korenmolens, en 1 paarden-olienmolen heeft. — In deze gemeente, welke van het Zuiden naar het Noorden door de Mark doorstroomd wordt, treft men ook fraaije buitengoederen, aangename wandelwegen en veel houtgewas aan.

De Roomsche-Katholijken, die hier ongeveer 3200 in getal zijn, maken de parochiën van Ginneken,

Bavel en Ulvenhout uit, welke in deze burgerlijke gemeente ieder ééne kerk hebben.

De Hervormden, van welke men er ongeveer 100 aantreft, maken eene gemeente uit, welke tot de klassis en ring van Breda behoort. De eerste die in deze gemeente het leeraarambt heeft waargenomen, is geweest **NATHANAEL ROMBIUS**, die hier in het jaar 1638 stond, en in het jaar 1641 naar Cillaarshoek vertrokken is.

Men telt in deze gemeente 4 scholen, als: ééne te Ginneken, ééne te Galder, ééne te Bavel en ééne te Heusdenhout, welke gezamenlijk door een gemiddeld getal van 250 leerlingen bezocht worden.

Het wapen dezer gemeente bestaat uit een horizontaal gedeeld schild, waarvan het bovenste gedeelte weder in tweeën gescheiden is, zijnde het eerste deel van goud, met eenen rooster van sabel (zwart); het tweede van zilver met eene koe van keel (rood), en het onderste gedeelte van keel, met drie St. Andrieskruisen van zilver, staande twee en een.

Het dorp Ginneken, ligt $\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Breda, van waar men derwaarts gaat langs eenen breeden straatweg, vroeger ter wederzijde met hooge opgaande boomen beplant, welke echter in het jaar 1830, wegens het in staat van beleg stellen van Breda, tusschen die stad en de Zandbergen omgehouden zijn.

Dit dorp, ligt zeer vermakelijk aan de Mark, over welke hier eene brug ligt, de Duivelsbrug geheeten. Men zegt, dat deze brug haren zonderlingen naam ontleent van eene legende, volgens welke de Duivel, in eenen donkeren nacht, de klok uit den toren te Ginneken in de Mark heeft geworpen, ter plaatse, waar thans de brug ligt. Bij deze brug staat eene herberg, zijnde een zeer geliefd uitspanningsoord voor de Bredasche burgerlieden, die er, met den

62.
handboog, naar de schijf schieten. In den nacht van 24 Augustus 1824, liet den Spaanschen Veldheer SPINOLA, die Breda wilde gaan belegeren, het dorp Ginneken bezetten en deze brug versterken, waarop de burgers van Breda, die onder den Drossaart JAN VAN AERSSEN opgetrokken waren, om dien post te verdedigen, voor de overmagt moettende wijken, zich genoodzaakt zagen terug te trekken, leggende echter eerst het dorp voor het grootste gedeelte aan kolen. Op het laatst van het jaar 1830, na het uitbarsten der Belgische onlusten, werd er, aan de westzijde van deze brug, eene batterij opgeworpen, en daarbij eene wacht geplaatst, aan welke een gedeelte van de herberg tot wachthuis diende; later werd er echter een afzonderlijk wachthuis gebouwd, dat evenwel, na de eindschikking met België, weder is weggebroken, terwijl de batterij geslecht is.

Ginneken was vroeger eene heerlijkheid, welke den naam van Ulvenhout voerde, zoo dat men haar wel onder dezen, maar geenszins onder haren tegenwoordigen naam in oude brieven vermeld vindt. De Heeren van Ulvenhout, hadden hier ook een slot, dat thans niet meer in wezen is, maar hetwelk men vermoedt gestaan te hebben tegen de rivier de Mark, achter de hoeve van Ulvenhout. Dit vermoeden wordt te meer bevestigd, doordien men daar ter plaatse, in vroegere jaren, de grondvesten van een oud gebouw, alsmede eene ijzeren deur en eenige anderen gedenkstukken opgedolven heeft. Uit dien hoofde zijn de ingezetenen voorheen aan die hoeve verscheidene diensten en hofregten verschuldigd geweest.

Nadat JAN III, Hertog van *Brabant*, de stad en baronnie van Breda van GERARD VAN RASSEGEN gekocht had, verpandde hij, in het jaar 1334, de dorpen Ulvenhout, Baarle, Alphen en Gilze aan

RASO VAN LIEDEKERKE, voor duizend ponden parisis (500 gulden), welke dorpen later, na het afsterven van gemelde Raso, door de uitvoerders van zijnen uitersten wil, met voorkennis van den Hertog van Brabant, in 1342, weder overgegeven zijn aan **WILLEM VAN DUVENVOORDE**. Deze stelden ze in handen van **JAN VAN POLANEN**, Heer *van de Leck*, door wien zij in het vervolg weder in de baronnie van Breda ingelijfd zijn.

Men telt er in de kom van het dorp 90 huizen en 830 inwoners, en met de daartoe behoorende gehuchten Ulvenhout, Geersbroek, Rakens, Kaauwelaar, Notsel, Strijbeek, Grazen, Galder, Overakker en Heusdenhout 2300 inwoners, die meest allen in den landbouw hun bestaan vinden. Ook heeft men er 3 brouwerijen, 1 olie- en schorsmolen en 2 wind-korenmolens.

De Hervormden, van welke men er 80 aantreft, behooren tot de gemeente van Ginneken-en-Bavel, welke hier eene kerk heeft. Deze kerk, vóór de Reformatie aan den **H. LAURENTIUS** toegewijd, was oudtijds een aanhangsel van de Moederkerk van Gilze, maar werd, in het jaar 1316, met toestemming van **ADOLF**, Bisschop van Luik, daarvan afgescheiden. Sedert het jaar 1638 is zij bij de Hervormden in gebruik. **FREDERIK HENDRIK**, Prins *van Oranje*, in het jaar 1625, voornemens zijnde Breda van het beleg van **SPINOLA** te ontzetten, deed deze kerk in brand steken, waarin wel zes duizend zakken tarwemeel en daarbij nog een haverzolder van den vijand waren. Later is zij weder opgebouwd, zoodat het thans een aanzienlijk gebouw is, dat op eene hoogte tegen de Mark staande, eenen dikken vierkanten toren heeft, en van een fraai orgel voorzien is. Op het kerkhof vindt men onderscheidene zerken,

waaronder aanzienlijke lieden, zoo uit Breda als uit den omtrek, begraven zijn.

De Roomsch-Katholijken, van welke men er 2200 aantreft, onder welke 1400 Communikanten, behooren gedeeltelijk tot de parochie van Ginneken, gedeeltelijk tot die van Ulvenhout. Tot de parochie van Ginneken, welke door eenen Pastoor bedient wordt, worden behalve de Roomsch-Katholijken van het dorp Ginneken ook die van de gehuchten Overakker en Heusdenhout gerekend, die meer dan 1100 zielen; onder welke 850 Communikanten, uitmaken. In het jaar 1836, toen deze parochie is opgericht, heeft men, in afwachting dat het bestaande plan, om eene nieuwe kerk te bouwen, kan voltooid worden, een woonhuis tot een kerk ingerigt. Deze kerk is aan den H. LAURENTIUS toegewijd. Ook heeft men er nog drie kappen, als: ééne te Strijbeek, ééne te Galder en ééne te Heusdenhout, van welke de beide laatsten niet meer tot eenig geestelijk gebruik dienen.

Voorts heeft men in dat dorp een fraai gemeentehuis, eene dorpschool, die gemiddeld door een getal van 80 leerlingen bezocht wordt, en in de nabijheid het kasteel Boevenjen, of Bouvigne in de wandeling Boeverije geheeten. Dit kasteel prijkkende met een achtkant torentje, ligt omringd door vischrijke vijvers en door met opgaande boomen beplante singels. De toegang is door eene ruime poort over eene breede brug. Het beslaat, met de daartoe behoorende gronden 5 bund. 36 v. r. 67 v. ell. Een vroeger daar gestaan hebbend gebouw, werd opgetrokken en bezeten door het oude geslacht VAN BOEVENJEN, dat in de dertiende eeuw vermaard was. Het tegenwoordige slot is gebouwd door JOHAN BAPTIST KEERMANS, eersten Raad van FILIPS WILLEM, Prins van Oranje, en in het

jaar 1613 Drost van Breda, van wien die Prins het den 8 October 1614 kocht, met twee hoeven daartoe onder de parochie van Ginneken, zijnde in alles groot, zoo in zaailand, bosch, weiden en heide, met den grond, en grachten van het huis enz. tusschen de negentig en honderd bunders. Na s' Vorsten overlijden is het op de volgende Heeren van Breda overgegaan. Thans wordt het in eigendom bezeten en bewoond door den Heer JOHANNES DE POORTER, die het, in het jaar 1818, van de erven van Mevr. de wed. VAN EIK, geboren PAARDENKOOPER, gekocht heeft.

Vroeger werden te Ginneken jaarlijks vier markten gehouden. Thans echter nog slechts twee, als den derden Vrijdag in April, en den derden Vrijdag in October. De kermis valt in Zondag na den 10 Augustus.

Het gehucht Overakker, 10 minuten Noord van Ginneken, op den weg naar Heusdenhout, telt ongeveer 200 inwoners. Men vindt hier het schoone buitengoed Vrede-en-Rust, thans in eigendom bezeten en des zomers bewoond wordende door Mevrouw A. I. GEUDING, echtgenoot van den Heer LEESBERG, te 's Gravenhage.

Het gehucht Heusdenhout, Heuzenhout of Huizenhout, 1 uur Noord ten Oosten van Ginneken, telt 42 huizen en 290 inwoners. In dit gehucht is een groot plein, hetwelk beplant is, en op welks midden eene kapel staat, welke vroeger aan de H. ANNA toegewijd was, doch sedert jaren niet meer tot geestelijk gebruik dient, maar thans tot school gebezigd wordt, welke gemiddeld 70 leerlingen telt; terwijl de boerderijen, die het gehucht uitmaken, allen in de nabijheid van dit plein gelegen zijn. Voorts is er eene brouwerij.

Het gehucht Ulvenhout, ligt $\frac{1}{2}$ uur ten Zuiden

van het dorp Ginneken, even zoo ver ten Zuidwesten van Bavel, $\frac{1}{2}$ uur ten Noordwesten van Galder, en 1 uur van de Belgische grenzen, aan den weg van Breda op Hoogstraten. Men telt er 33 huizen en 260 inwoners, welke, met die van de gehuchten Geersbroek, Rakens, Kauwelaer, Notsel, Strijbeek, Grazen en Galder, de parochie van Ulvenhout uitmaken, welke parochie door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk, aan den H. LAURENTIUS toegewijd, is een eenvoudig gebouw, van toren en orgel voorzien. Op den hoogen grond, waar men thans deze kerk ziet en die een schilderachtig gezigt op het Mastbosch en Boevenjen oplevert, stond voorheen een sterk en schoon groot huis, Grimhuysen genoemd, aldaar gesticht door de Heeren uit het oude geslacht VAN GRIMHUYSEN, later bezeten en herbouwd door JUSTINUS VAN NASSAU, Stadvoogd van Breda, en na diens dood aan particulieren verkocht. Over deze kerk ziet men het Ulvenhoutsche-Bosch, hetwelk 160 bunders land beslaat, en zeer schoone lanen van eiken- en beukenboomen bevat, die den wandelaar een aangenaam lommer aanbieden. Onder deze lanen is er eene, die 35 roeden 52 ellen lang en ter wederzijden met drie rijen boomen beplant is. In het jaar 1835 is de Goudenbergsche-molen, die vroeger onder Strijbeek, te midden der heide stond, naar het gehucht Ulvenhout overgebracht.

Het gehucht Geersbroek, in de wandeling meestal Gadtbroek genoemd, 1 uur Zuidoost van Ginneken, telt 32 huizen en 160 inwoners.

Het gehucht Rakens, ook wel eens hoewel verkeerdelijk Raamkens gespeld, 1 uur Zuid van Ginneken en nagenoeg even zoo ver ten Oosten van Galder, telt 13 huizen en ruim 80 inwoners. Er ligt hier een

adellijk huis, genaamd den Hondsdonk, hetwelk, met de daartoe behoorende gronden, bestaande in boerderij, bosschen en bouwland, eene oppervlakte beslaat van 60 bund. 27 v. r. 12 v. ell., en thans in eigendom bezeten en bewoond wordt door den Heer Mr. WILEM FRANÇOIS EMILE VAN DER BORCH VAN VERWOLDE, Rentmeester van Z. K. H. Prins FREDERIK DER NEDERLANDEN.

Het gehucht Cauwelaer of Kauwelaar, $\frac{3}{4}$ uur Zuid van het Ginneken, even zoo ver ten Zuidwesten van Bavel, nagenoeg op eenen gelijken afstand ten Oosten van Galder en $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen gelegen, telt 11 huizen en 80 inwoners. Tot dit gehucht behoort het buitengoed Luchtenberg of Lochtenburg, hetwelk, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte beslaat, van 210 bund. 5 v. r. 2 v. ell., en thans in eigendom bezeten wordt door den bovengenoemden Heer VAN DER BORCH VAN VERWOLDE.

Het gehucht Notsel of Notzel, $\frac{3}{4}$ uur ten Zuiden van Ginneken, even zoo ver ten Westen van Bavel, nagenoeg op eenen gelijken afstand ten Noordoosten van Galder, en $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, heeft 21 huizen, en 150 inwoners.

Het gehucht Strijbeek ligt 2 uren ten Zuiden van Ginneken, even zoo ver ten Zuidwesten van Bavel, $\frac{3}{4}$ uur ten Zuidoosten van Galder, aan de uiterste grenzen van Noord-Brabant, waarvan het door het watertje de Beek gescheiden wordt. De weg van Hoogstraten op Breda, die over dit gehucht loopt, zet het nog al eenige levendigheid bij. Men telt er 21 huizen en 140 inwoners.

Het gehucht Grasen of Grazen, 1 uur Zuidwest van Ginneken, aan de uiterste grenzen van Noord-Brabant, heeft 8 huizen en 50 inwoners.

Het gehucht Galder of Gardel, 1 uur Zuid ten Westen van Ginneken, 1 uur ten Oosten van Rijsbergen, en $\frac{1}{2}$ uur West van de Belgische grenzen, aan den linker oever van de Mark, telt 43 huizen en 200 inwoners.

Ook ligt aldaar de oude hofstede Daasdonk, welke voorheen een achterleen geweest is van het huis VAN BREDA, en het erfgoed van het vermaarde geslacht der van DAASDONCKEN, in de regering van Breda en elders zeer bekend. Het huis, dat hier vroeger stond, in de wandeling het Ladderkasteeltje genoemd, was een sterk gebouw, welks voorgevel met blaauwen steen was opgemetseld. Het was een leen, met een leenboek, en lag op een eiland in eenen vijver, niet ver van de Mark. Het had vroeger schoone eikenlanen en houtgewas van groote uitgestrektheid. Het huis is den 27 November 1831 afgebrand en niet weder hersteld, maar de grachten zijn nog aanwezig. De daartoe behoord hebbende gronden, die eene oppervlakte beslaan van 164 bund. 69 v. r. 69 v. ell., worden thans in eigendom bezeten door den Heer HUBERTUS MONTENS, woonachtig te Lier. Er staat te Galder ook eene kapel, aan den H. JACOBUS toegewijd, met eenen sterken toren, welke thans niet meer tot eenig geestelijk gebruik dient, maar ingerigt is tot eene school, welke door 100 leerlingen bezocht wordt.

Op den 28 Maart 1832 ontstond hier een geweldige brand, waardoor de boerderij, behoorende tot de hofstede Daasdonk, met huizing, schuur, stal, enz. geheel afbrandde en het vee van den bewoner grootendeels in de vlammen omkwam.

Behalve de hier voor reeds opgenoemde buitenplaatsen, is nog in het dorp Ginneken, alleraangenaamst aan de rivier de Mark en aan den straatweg, gelegen, de buitenplaats Mon Plaisir, toebehoorende

aan en bewoond wordende door Mevrouw de weduwe **HOPPENBROUWERS**, hebbende eene grootte van 2 bund. 33 v. r. 69 v. ell.

De buitenplaats **Valkrust**, toebehoorende aan en bewoond wordende door den Heer **ANTONIUS MARIA OOMEN**, ligt mede in het dorp, aan den straatweg en de **Markstroom**. Zij onderscheidt zich door hare bevallige ligging, zoo wel als door de schoone beplanting, en beslaat eene grootte van 2 bund. 70 v. r.

De buitenplaats **Mariëndaal**, toebehoorende aan en bewoond door den Heer **CORNELUS WILHELMUS OOMEN**, is in het vorig jaar (1843) gesticht, zijnde het huis volgens den Italiaanschen stijl opgetrokken en met platte daken met zink gedekt. Het is volgens teekening en onder opzicht van den Heer **E. S. HEININKS Hz.**, Bouwkundige te Amsterdam, gebouwd. Ook deze buitenplaats onderscheidt zich door hare allergunstigste ligging en heerlijke gezigten. Zij is aan de **Markstroom**, in de nabijheid van de zoogenaamde **Duivelsbrug**, in het dorp gelegen, en heeft eene grootte van 70 v. r.

De buitenplaats **Wolfslaar**, met de daartoe behorende bouwhoeve, eene oppervlakte beslaande van 24 bund. 96 v. r. 1 v. ell., en toebehoorende aan en bewoond door den Heer **FREDERIK VAN MATTEMBURGH**, oud Hoofd-Inspecteur der belastingen, is gelegen in het gehucht **Overakker**. Het tegenwoordig gebouw is door genoemden eigenaar gesticht.

Het wapen van **Ginneken**, toen het nog eene afzonderlijke heerlijkheid was, bestond uit een schild van goud, beladen met een **St. Laurensrooster** van sabel (zwart).

Het dorp **Bavel**, ligt $\frac{1}{2}$ uur Oost van **Ginneken**, en $1\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van **Gilze**.

Men heeft er de volgende wijken: **Kerkeind** of **Dorp**, **Ijpelaarseind**, **Tervoort**, **Lijndonk** en **Bol-en**.

Eikberg. Het telt in het Kerkeind of de kom van het dorp alleen 30 huizen en 200 inwoners, en met de overige wijken 104 huizen en 800 inwoners, die meest allen in den landbouw hun bestaan vinden.

De kerk, waar eertijds de **H. BRIGITTA** als bijzondere Patrones gevierd werd, maar die later aan **MARIA Hemelvaart** werd toegewijd, is reeds zeer oud, en was vroeger een aanhangsel der Moederkerk van Gilze, waarvan ze, met de verdere kerken, in het jaar 1316 is gescheiden. Het is nog een aanzienlijk gebouw, welks toren door de Franschen, in het jaar 1809, ten dienste der telegraaf ingerigt werd, maar sedert de omwenteling van het jaar 1813, daartoe niet meer gebruikt wordt. Men had in deze kerk eertijds twee altaren, door **PIETER LIJSBRECHT VAN ULVENHOUT**, in de jaren 1313 en 1342 gesticht, thans heeft men er nog drie, als het hoofdaltaar, toegewijd aan **MARIA Hemelvaart**, en twee bijaltaren, het eene geheiligd aan **MARIA Geboorte**, het andere aan de **H. BRIGITTA**. De kerk en toren zijn uit- en inwendig in zeer goeden staat, terwijl de kerk van een zeer goed orgel voorzien is. Men heeft hier eene geheel nieuwe en zeer fraaije pastorie gebouwd, die rondom in eenen ruimen tuin ligt.

De parochie van Bavel, die ongeveer 700 zielen telt, wordt dooreenen Pastoor bediend. De Roomsche Katholijken van deze parochie hebben, tot in het jaar 1743, hunne godsdienst gehouden op het buitengoed IJpelaar, als wanneer de zoogenaamde oude pastorie, in het gehucht IJpelarseinde, thans toebehoorende aan Mejufvrouw de weduwe **MOERMAN**, tot woning van den Pastoor diende. In het bovengenoemde jaar hebben zij eene nieuwe kerk en pastorie gebouwd, in welke kerk zij hunne godsdienst hebben waargenomen, tot in het jaar 1809, wan-

neer de dorpskerk, die sedert de Reformatie door de Hervormden bezeten was, hun door Koning **LODEWIJK**, bij besluit van 4 Mei, no. 1, werd teruggegeven; terwijl de voormalige Roemsch-Katholieke kerk later geheel is afgebroken.

Men heeft er eene school, die des zomers gemiddeld door een dertigtal en des winters door een zestigtal leerlingen bezocht wordt.

Voormaals was Bavel eene afzonderlijke heerlijkheid, die naderhand aan de Heeren van Breda gekomen is.

Onder Bavel ligt de hoeve **Wuestenberg** of **Woestenberg**, waar in het jaar 1476 een klooster van Augustijner Nonnen gesticht werd, hetwelk later verplaatst is naar Boeimeer, onder 's Prinsenhage (1). Deze hoeve beslaat, met de daartoe behoorende gronden, eene oppervlakte van 90 bund. 16 v. r. 20 v. ell., en wordt thans in eigendom bezeten door **Mevrouw JANTZON VAN NIEUWLAND**, woonachtig te Breda.

Het gehucht **IJpelaarseinde** ligt $\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Ginneken, 1 uur Noord van Bavel, aan den weg van Bavel op Breda. Men telt er 26 huizen en 140 inwoners. Er liggen hier twee schoone buitengoederen, het **Huis-te-IJpelaar** en de **Kleine-IJpelaar** genoemd.

Het **Huis-te-IJpelaar**, meestal de **Groote-IJpelaar** genoemd, ter onderscheiding van de daarbij gelegene **Kleine-IJpelaar**, was vroeger een achterleen van het leenhof van Breda. Het is zeer oud en wordt reeds genoemd in den brief, waarbij **ARNOUT VAN LOVEN** en **ELIZABETH** zijn wijf, Heer en Vrouwe van Breda, op St. Severijnsdag 1280, aan die van Breda schonken » alle de landen en wilderen, gele-

(1) Zie hiervoor bladz. 115.

» gen tusschen Emelenburg en den IJpelaar." Hier-
 van zijn ook afkomstig de oude Heeren VAN IJPELAAR,
 die dat huis zeer lang bezeten hebben, en door ge-
 heel Brabant zeer vermaard zijn geweest. Tot in
 het jaar 1816 was hier het Roomsche Katholijk Se-
 minarium voor het vicariaat van Breda gevestigd,
 hetwelk in dat jaar naar Bovendonk, onder de ge-
 meente de Hoeve-en-St.-Maartenspolder, is overge-
 bragt. Bij gelegenheid, dat een Leidekker, in het
 jaar 1824, het dak van den IJpelaar herstelde, vond
 hij op eene lei de volgende voor de geschiedenis der
 Hervorming niet onbelangrijke bijdrage geschreven:
 » 1566, JAN DE WEESE CORNELISZON metzer van
 » Antwerpen heeft hier gewoont wel vier maanden
 » met HANSKEN zijn zoon, want om twoort des Hee-
 » ren moesten hij uit Antwerpen vlien, als men
 » screef MCCCCCLXVI." Deze lei wordt thans be-
 waard in het kabinet van oud- en zeldzaamheden van
 het Noordbrabands Genootschap te 's Hertogenbosch.
 Thans wordt dit goed, hetwelk eene oppervlakte
 beslaat van 44 bund. 16 v. r. 94 v. ell., in eigen-
 dom bezeten door den Heer B. S. J. HAVERMANS,
 die het, in het jaar 1835, van den Heer WILLEM
 VAN HOUTEN heeft aangekocht.

De Kleine-IJpelaar is thans een eigendom van
 Mevrouw de weduwe J. S. V. DE BRUYN.

Het gehucht Tervoort, 1 uur Noordoost van Gin-
 neken, $\frac{1}{2}$ uur Noord van Bavel, telt 16 huizen en
 ruim 120 inwoners.

Het gehucht Lijndonk, $\frac{1}{2}$ uur Noord van Bavel,
 heeft 12 huizen en ruim 100 inwoners.

Het gehucht Bol-en-Eikberg, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van
 Bavel, heeft twee brouwerijen, 33 huizen en ruim
 160 inwoners.

Het wapen van Bavel, toen het nog eene afzonderlijke heerlijkheid was, bestond uit een veld van zilver, met eene koe van keel (rood).

De Gemeente Chaam.

De gemeente Chaam grenst Noord aan Ginneken-en-Bavel en Gilze-en-Rijen, O. aan Alphen-en-Riel, Zuid aan Baarle-Nassau en de Belgische gemeente Meerle, W. aan Ginneken-en-Bavel.

Deze gemeente bevat het dorp Chaam, benevens de gehuchten Snijders-Chaam, Heykant, Houtgoir-met-Legge, Chaamdijk-met-Ginderdoir en Dassemis. Zij beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 2987 bund., waaronder 2913 bund. 30 v. r. 28 v. ell. belastbaar land; telt 198 huizen, bewoond door 265 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 1463 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw, en zich tevens toeleggen op het vetmesten van kapoenen en hoenders. Ook heeft men er eenen veld-steenoven, twee brouwerijen en eenen graanmolen, gebouwd in de plaats van dien, welke den 1 Januarij 1838 is afgebrand. Deze gemeente is zeer houtrijk, en men vindt er onderscheidene vischvijvers, waarin de karper zeer goed tiert.

De Roomsch-Katholijken, die hier ongeveer 1300 in getal zijn, maken, met eenige huizen der burgerlijke gemeente Gilze-en-Rijen, genaamd Valkenburg en het Veer, de parochie van Chaam uit,

welke door eenen Pastoor bediend wordt, en ongeveer 1390 zielen telt.

De Hervormden, van welke men er 60 telt, behooren tot de gemeente Chaam-Baarle-Nassau-en-Alphen, welke ruim 100 zielen en daaronder 60 Ledematen telt. Van het jaar 1613 was Chaam met Ginneken vereenigd, doch in het jaar 1643 werd het daarvan afgescheiden, en van toen af maakte dit dorp eene afzonderlijke gemeente uit, zijnde de eerste, die hier het leeraarsambt bekleed heeft, geweest **PAULUS HOEN VAN HOENSBROEK**, die in 1648 naar 's Gravenmoer vertrok. Na het overlijden van den Predikant **HENDRIK JACOBUS VAN NOUWUIS**, in het jaar 1807, werd deze gemeente met die van Baarle-Nassau vereenigd, als wanneer de toenmalige Predikant van die laatste gemeente, **JACOBUS JANSSEN**, de eerste Leeraar in deze combinatie geweest is. In 1819 werd ook Alphen aan deze gemeente gevoegd.

Men heeft in de gemeente Chaam eene school, welke gemiddeld door een getal van 70 leerlingen bezocht wordt.

Chaatn is vroeger eene heerlijkheid geweest, die altijd een gedeelte van het Land van Breda heeft uitgemaakt, doch in het jaar 1243 gaf **GODEVAART IV, Heer van Breda**, de landbouwing Chaam, tot erfelijke rente, aan zekeren **WILLEM**, door **GODEVAART den bringer van den brief** genoemd, op voorwaarde van jaarlijks, onder den naam van bede aan den Heer van Breda, te betalen twee sesteren (ruim 5 mudden) rogge, vier sesteren (ongeveer 7 mudden) garst en zes schellingen Lovens (70 cents); terwijl **WILLEM** tevens gehouden zoude zijn, even als de andere lieden van het Land van Breda, hem, **GODEVAART**, en zijne nakomelingen, te helpen in de krijgstogten, als hij beoorloogd werd, of wan-

neer hij zijne dochter ten huwelijk gaf, of als hij in gevangenis werd gehouden. Het blijkt niet, hoe lang deze heerlijkheid door WILLEM en zijne nakomelingen in erfpacht is gehouden; immers bij de scheiding, die, in het jaar 1290, tusschen RASO VAN GAVEREN en GERARD VAN WESEMALE plaats had, wordt Chaam nog niet onder de dorpen van het Land van Breda opgenoemd. Zeker gaat het evenwel, dat het in latere tijden bij dit Land is ingelijfd, en te gelijk met de andere dorpen is verheven geworden.

Het dorp Chaam, bij oude Schrijvers Cambe en Cham, ook wel Kaam of Kam (1) geheeten, ligt $2\frac{1}{2}$ uur Zuid-Zuidoost van Breda, 2 uren Zuidoost van Ginneken, in een vermakelijk oord. Het is een der oudste dorpen van deze landstreek, want in de Salische wetten is het reeds bekend als eene der maalsteden of plaatsen, alwaar de Franken, nadat zij, in de vijfde eeuw, zich in deze landen hadden nedergezet, hunne vergaderingen hielden, wordende het op het jaar 422 als zoodanig vermeld. DIEDERIK, Abt van St. Truijen, noemt het eene hofstad van Kempenland (villa Campiniæ), welke PEPLIJN VAN LANDEN, omtrent het midden der zevende eeuw, aan het klooster van St. Truijen geschonken heeft. Men telt er in de kom van het dorp 49 huizen en 398 inwoners.

Het raadhuis is een fraai, in het jaar 1823 gesticht, gebouw.

De kerk was vóór de Reformatie aan den H. ANTONIUS toegewijd, en werd destijds bediend door eenen afgezondene van de Abdij van Tongerlo, welke aldaar vele goederen bezat. Zij had de kerk van het naburige Alphen tot moederkerk. Het is

(1) Zie eene afleiding van dat woord bij SROTANUS, de *Cerevisia*.

een ruim gebouw , met eenen zwaren toren , welke aan de Hervormde gemeente toebehoort en welks spits geheel van metselsteen is opgetrokken. In het jaar 1815 is aan het inwendige der kerk eenige verandering toegebracht , en werd zij door vrijwillige bijdragen van een orgel voorzien. Ook in het jaar 1836 heeft zij door het verplaatsen van den predikstoel , het verschikken der oude , en het bijmaken van nieuwe banken , eenige verbetering ondergaan. In dit jaar (1844) is deze kerk wederom aanmerkelijk verbeterd , waartoe Z. M. de Graaf van Nassau f 300 gegeven heeft.

De Roomsche-Katholieke kerk , aan den H. ANTONIUS , Abt , toegewijd , is in het jaar 1841 , in de kom van het dorp gebouwd , ter vervanging van eene , welke in het gehucht Heykant stond. Het is een fraai gebouw , met eenen toren , en van een orgel voorzien.

De kermis valt in op Zondag na den H. ANTONIUS , wiens feestdag den 17 Januarij gevierd wordt , en duurt twee dagen.

Chaam heeft veel van inlegeringen , plunderen en anderen oorlogsrampen te lijden gehad , voornamelijk in het jaar 1624 , toen de Spaansche Veldheer AMBROSIOUS SPINOLA , vóór hij het beleg van Breda ondernam , gedurende drie weken , in dit en de naburige dorpen zijn leger nedergeslagen had.

Den 2 Augustus 1831 stelde de Prins VAN ORANJE , onze tegenwoordige Koning , zich te Chaam aan het hoofd van het Nederlandsche leger , hetwelk België binnentrok.

Het gehucht Snijders-Chaam , $\frac{1}{2}$ uur Noord van Chaam , aan den weg van Bavel op Chaam , bevat 31 huizen en 180 inwoners. Vroeger stond hier eene kapel , aan de H. CECILIA toegewijd , welke echter voor jaren afgebroken is.

Het gehucht Heikant of Heykant, $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van Chaam, telt 37 huizen en ruim 230 inwoners. Men gaat van het dorp derwaarts langs eene eikenlaan, de Kerkdreef geheeten, omdat aldaar vroeger eene Roomsch-Katholijke kerk stond, welke aan den H. ANTONIUS was toegewijd, en in het jaar 1842 is afgebroken.

Het gehucht Houtgoir-met-Legge, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Chaam, bestaat uit 29 huizen, bewoond door 190 inwoners.

In het gehucht Chaamdijk-met-Ginderdoir, $\frac{1}{2}$ uur Zuid ten Westen van Chaam, wonen 140 zielen in 19 huizen.

Het gehucht Dassemis, op sommige kaarten verkeerdelyk Asmus gespeld, ligt $\frac{1}{4}$ uur Noord ten Westen van Chaam, aan den weg van Chaam naar Breda, met 33 huizen en 200 inwoners.

Het wapen der gemeente Chaam is van azuur (blauw), met drie kammen van goud, staande twee en een, het schild vastgehouden ter wederzijde door eenen vogel van goud, en gedekt door eene kroon van dezelfde kleur en elf paalen van zilver.

Het dorp Alphen.

Aangezien het tot de gemeente Alphen-en-Riel behorende dorp Riel niet in de baronie van Breda gelegen is, zullen wij dit ook hier niet beschrijven, maar ons alleen bepalen tot dat gedeelte, hetwelk de voormalige gemeente Alphen uitmaakte, en bestaat

uit de wijken of gehuchten Kerk-en-Goedetijd , of het eigenlijke dorp Alphen , Druisdijk , Vijfhuizen , Alphen-Oosterwijk , Ter-Oever , Kwalburg of Qualburg en een gedeelte van Boshoven.

Het dorp Alphen , oudtijds Alfheim , ligt ruim 4 uren Zuidoost van Breda , $3\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Ginneken en 1 uur Noord van de Belgische grenzen.

Dit dorp is zeer oud , want in het jaar 711 vindt men daarvan reeds gewag gemaakt , gevende ENGELBRECHT , een Saalfrankisch edelman , op den 20 Junij van dat jaar , Alpheim aan den H. WILLEBRORDUS , die het in 726 , bij uitersten wille , aan de abdij van Echternach maakte , door welke het in het jaar 1175 onder eenen jaarlijkschen cijns , overgegeven werd aan het Klooster van Tongerlo. Naderhand is Alphen gekomen aan de Heeren van Breda ; want GODEVAART II , Heer van Breda , gaf in het jaar 1216 de Hoeve van Nieuwland , die tot Alphen behoorde , aan het Klooster van Tongerlo. En ARNOUT VAN LOVEN benevens ELIZABETH , zijne huisvrouw , Heer en Vrouw van Breda , schonken aan hetzelfde Klooster , ten tijde van JAN VAN BERLAER , dertienden Abt , ten jare 1280 , zestig bunderen in bosschen en woestijnen , gelegen tusschen de hoeve van Nieuwland en het bosch der Tempelheeren. Onderscheidene jongere zonen der Heeren van Breda , hebben zich voorheen den titel van Heeren van Alphen aangematigd ; onder anderen vindt men in het jaar 1229 GILLIS VAN BREDa als Heer van Alphen vermeld. Deze liet na ISENTRODIS , Vrouwe van Alphen , eerst gehuwd met GILLIS VAN OUDENAERDE , en na diens dood met GODEVAART VAN WESEMALLE ; vervolgens heeft FILIPS VAN LIEDEKERKE , zoon van RASO VAN GAYENRE , Heer van Liedekerke en Breda , den naam gevoerd van Heer van Ulvenhout en Alphen , en als zoodanig aan den Abt en het Kon-

vent van Tongerlo, tot een aanmoes; kwijtgescholden eene rent van eenen wagen broods, die het gemelde Klooster, uit hoofde van zijne landen, aan den Heer van *Alphen*, als hij verplicht was ter heirvaart te trekken, schuldig was uit te reiken. Na zijns broeders RASO's afsterven, Heer van *Breda* geworden zijnde, gaf gezegde FILIPS de bovengenoemde heerlijkheden over aan zijnen jongsten broeder, insgelijks RASO geheeten, die zich mede daarnaar heeft doen noemen. Den 14 Februarij 1326 werd deze heerlijkheid, door GERARD, Heer van *Rassegem*, als door zijn huwelijk met ALRIDIS, Heer FILIPS dochter, Heer van *het Land van Breda* geworden zijnde, met geheel dat land, aan JAN III, Hertog van *Brabant*, verkocht, die haar, in het jaar 1334, verpandde aan RASO, Heer van *Liedekerke*. In het jaar 1342 werd zij weder overgegeven aan Heer WILLEM VAN DUVENVOORDE, die haar in handen gaf van JAN VAN POLAKEN, Heer van *de Leck*, door wien Alphen weder aan het land van Breda gehecht werd, waaraan het sedert onafscheidelijk gebleven is.

Alphen heeft niet weinig deel gehad aan de ongelukken destijds, want in het jaar 1543, werd het van de Gelderschen, aangevoerd door MAARTEN VAN ROSSEN, geheel afgebrand, en in de volgende oorlogen heeft het door plundering veel moeten lijden.

De parochie van Alphen, die 1350 zielen telt, onder welke 900 Communikanten, wordt door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend.

De kerk, die bij hare stichting toegewijd was aan den H. WILLIBROD, en door eenen afgezondene uit het klooster van Tongerlo bediend werd, is na de Reformatie aan de Hervormden gekomen, die haar in het begin dezer eeuw weder hebben afgestaan aan de Roomsche Katholijken.

Omtrent de pastoriĳ te Alphen zijn, voor omstreeks 50 jaren, in de Molenheide, kleine heuveltjes opgegraven, waarin men lijkbusen, met asche gevuld, gevonden heeft (1). Deze zijn destijds naar de abdij van Tongerlo, op wier grondgebied die heuveltjes gelegen zijn, overgebracht. De meeste dezer heuveltjes zijn, in het jaar 1843, nader onderzocht door den Heer PROSPER CUTPERS, woonachtig te Ginneken, die in eenige urnen, in anderen asch en beenderen gevonden heeft (2). Geheel de oostelijke streek van Alphen schijnt met urnen te zijn bezaaid, immers merkt men overal fragmenten daarvan op, die uit dem grond gespaad of geploegd zijn.

Toen hier eene Hervormde gemeente gevestigd werd, was de eerste Predikant JOHANNES DABEL, die in 1653 herwaartskwam, en in 1659 naar 's Gravenhage vertrok. In 1819 werd deze gemeente gecombineerd met die van Chaam en Baarle-Nassau, zoodat de enkele Hervormde, die hier woont, gerekend wordt tot de gemeente Chaam-Baarle-Nassau-en-Alphen.

(1) Men vindt dit omstandig vermeld in A. H. C. T. (A. HEYLEN *Canonicus Tongerloënsis*), *verlichtingen der Brabandse en andere Nederlandsche ouden, ofte Vaderlandsche verhandelinge over eenige Urnen of lijkvaten, onlangs door de zorg en bekostiginge van den Eerw. Heere GODEFR. HERMANS, Prelaet der Abdij Tongerlo, ontdekt bij het Dorp Alphen, Maestr. 1793, 4° fig. en daarnit overgenomen in C. R. HERMANS, *Geschiedkundig Menzgerboek over de provincie Noord-Brabant*, D. II, bl. 265—268.*

(2) Men zie daaromtrent het *Berigt omtrent oude Grafheuvels, onder Alphen in Noord-Brabant, geopend en onderzocht: door PROSPER CUTPERS, medegedeeld in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door I. S. NISSEY, D. IV, bl. 121 — 124.*

Men telt er in de kom van het dorp 71 huizen en 430 inwoners, en in alle de wijken te zamen 201 huizen en 1350 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw.

Op 22,000 Nederl. ellen lijnregt of ongeveer 30 minuten Oost ten Noorden van het dorp ligt de hiervoor (bl. 205) vermelde hoeve van Nieuwland, zijnde eene boerenhofstede, met de daartoe behoorende landen eene oppervlakte beslaande van 16 bund., en thans in eigendom bezeten wordende door den Heer G. J. Grave van HOGENDORP, woonachtig te Nieuwkerk, onder Goeree.

Het gehucht Druisdijk, meestal enkel Dijk genoemd, $\frac{1}{4}$ uur Noord ten Oosten van Alphen, telt 5 huizen en 35 inwoners.

Het gehucht Vijfhuizen, 1 uur Noord ten Oosten van Alphen, telt 6 huizen en 30 inwoners.

Het gehucht Alphen-Oisterwijk, $\frac{1}{4}$ uur Noordoost van Alphen, aan den weg van Alphen op Riel, telt 37 huizen en 300 inwoners.

Het gehucht Ter-Oever of Ter-Over, $\frac{1}{4}$ uur Zuidoost van Alphen en $\frac{1}{4}$ uur Noordwest van de Belgische grenzen, telt 45 huizen en 300 inwoners. In dit gehucht legt de landhoeve Ter-Braake of Ter-Brake, vroeger de hofstad der Tempeliers, die daarmede in 1160, door HENDRIK II, Heer van Breda, begiftigd waren. Nadat de gezegde orde, in 1311, uitgeroeid was, werd de Hofstad bezeten bij de orde van Maltha, die hier een Kommanderij had, met eene kapel aan JOHANNES den Dooper toegewijd, welke voor omtrent 15 of 20 jaren afgebroken is. Toen men ongeveer 20 jaren vroeger, bij deze kapel eene doorgraving deed, vond men aldaar onderscheidene menschenbeenderen en doodshoofden van eene buitengewone grootte, naar men meent overblijfselen der Tempeliers.

Aan de kommanderij Ter-Braake behoorden ook vele landen en tienden onder Alphen, Oosterhout, Dongen en elders gelegen, welke later allen bij den Heer van Breda bezeten werden, die deze door eenen afzonderlijken Rentmeester liet besturen. Deze goederen behoorden, in het begin der vorige eeuw, als bezitting van het Huis VAN NASSAU, tot de nalatenschap van WILLEM III, Koning van Engeland, en kwamen daaruit aan WILLEM KAREL HENDRIK FRISO, Prins van Oranje, nadat daarover eerst geschil was gerezen tusschen den Ridder FOURNEUSE — als zich den titel toeëigenende van Kommandeur van de Braake — in naam der ridderorde van Maltha, en de Raden der Domeinen, bij den Koning van Groot-Britanje nagelaten, welk verschil bij verdrag beslist werd, op voorwaarde, dat de Heer van Breda, aan de ridderorde van Maltha of wel in haren naam, aan den zoogenaamden Kommandeur van de Braake, zoude betalen eene jaarlijksche rente van 3666 guldens 11 stuivers 8 Penningen. Thans is het domein in het bezit van de aldaar gelegen landhoeve, die met de onderhoorige gronden eene oppervlakte beslaat van 38 bund. 19 v. r. en 88 v. ell.

Het gehucht Kwalburg, Kwaalburg of Qualburg, ligt $\frac{1}{4}$ uur Zuidwest van Alphen, telt 24 huizen en ruim 140 inwoners.

Het gehucht Boschhoven, Bosikhoven of Boshoven, dat gedeeltelijk onder Alphen en gedeeltelijk onder Baarle-Nassau behoort, ligt $\frac{3}{4}$ uur Noord van Baarle-Nassau en $\frac{1}{2}$ uur Zuid ten Westen van Alphen, en bevat 28 huizen en 200 inwoners, van welke 13 huizen en 100 inwoners onder Alphen.

Het wapen van Alphen bestaat uit een schild van azuur (blauw) met drie rotsen van goud, staande twee en een; het schild gedekt met eene kroon van goud en vijf fleurons van dezelfde kleur.

De Gemeente Baarle-Nassau.

Baarle of Baerle, bij de landlieden veelal Baal geheeten, voormalig dorp en rechtsgebied, in de baronnie van Breda, dat na den Munsterschen vrede van het jaar 1648, gedeeltelijk tot de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en gedeeltelijk tot de Spaansche Nederlanden behoorde, en diensvolgens in twee rechtsgebieden gescheiden was, waarvan het eerstgemelde en grootste gedeelte Baarle-Nassau, thans eene gemeente van de provincie Noord-Brabant uitmaakt.

Het dorp Baarle ligt zeer hoog, zijnde de grond waarop het dorp staat, bijna 27 ellen boven A. P. verheven.

Het is eene zeer oude plaats, die reeds in de tiende eeuw bekend was, wordende destijds vermeld, in den stichtbrief van Thoor, van het jaar 992, waarbij HILSONDIS, Gravin van Strijen, de gemalin van ANFRIDUS Graaf van HUREN dit, met het altaar, ter eere van den H. REMIGIUS gesticht, aan het konvent van Thoor schonk. Ook bestaat er een oude brief, van het jaar 1026, waarbij zekere EVENBOLDUS zijn aloud vrijgoed, in Baarle, gaf aan de abdij van St. PIETER, te Gent, alwaar de H. AMELBERGE begraven ligt.

De Abdis van Thoor had hier eene regtbank of loathof. Tot dit hof behoorden alle de goederen, gelegen te Chaam, Alphen, Goirle, Welde, Merxplas en binnen Baarle-Nassau en Baarle-Hertog, die in den gezegden hove cijns of roggepacht gaven. Deze vierschaar, welke tot in het jaar 1795 schijnt bestaan te hebben, bestond uit eenen Meijer en zeven Schepenen of Laten, van welke er vier moesten wonen te Baarle, een te Welde, een te Goirle en een te Merxplas. Deze hielden te Baarle tweemaal 'sjaars hun geregt of zitting, op Dingsdag na Beloken Patches en daags na St. Denisdag. Zij trokken geene

wedden of jaargelden , maar werden op de gemelde geregten , ten koste van de Abdis en het kapittel , heerlijk onthaald.

In 1688 kwamen Baarle-Nassau en Baarle-Hertog weder onder eenen Heer , na het afsterven van Vrouwe AMALIA VAN SOLMS , weduwe van FREDERIK HENDRIK , Prins van Oranje , die , als Vrouw van Turnhout , waaronder Baarle-Hertog behoorde , dit goed naliet aan haren kleinzoon WILLEM III , die , als Heer van Breda , reeds in het bezit van Baarle-Nassau was.

Baarle heeft den oorsprong gegeven aan een zeer oud geslacht , dat reeds in de dertiende eeuw bekend staat , onder anderen vindt men , dat HENDRIK VAN BAARLE , in het jaar 1243 , mede onderteekend heeft den brief , waarbij HILLEGOND VAN BORNE , Abdis van Thoor , aan GODEVAART IV , Heer van Breda , eene rente van vijf Keulsehe marken , uitgaande op haar hof te Baarle , verkoekt. Dit dorp is de geboorteplaats van den Luikschen Inquisiteur JOHANNES VAN BAARLE , † 1689 , die misschien wel van dit adellijk geslacht afstamde.

De gemeente Baarle-Nassau grenst Noord aan de gemeente Ginneken-en-Bavel , Chaam en Alphen , Oost , Zuid en West aan de Belgische provincie Antwerpen.

Deze gemeente bevat het dorp Baarle-Nassau , benevens de gehuchten : Groot-Bedaf , Klein-Bedaf , Castelle , Heeshoorn , Heimolen , Keyzershoek , Liefkenshoek , Looveren , Nijhoven , Oordelheikant , Reith , Schalluinen , Tommelen , Uilekooten en Veldbraak , benevens een gedeelte van Boschhoven. Zij beslaat eene oppervlakte van 3378 bunders bebouwbare gronden , en ruim 5000 bunders heide ; telt 289 huizen , bewoond door 363 huisgezinnen , uitmakende eene bevolking van ruim 1900 inwoners , die meest hun bestaan vinden in den akkerbouw.

Er zijn in deze gemeente twee Roomsche-Katholieke kerken , van welke de eene eigenlijk op Belgisch grondgebied staat , en de anderen in het gehucht Uilekoten gevonden wordt ; eene Hervormde kerk en twee scholen. De inwoners zijn op weinig na alle Roomsche-Katholiek.

De Hervormden , die er 10 in getal zijn en thans tot de gemeente Chaam-Baarle-Nassau-en-Alphen behooren , hadden hier vroeger eene afzonderlijke gemeente , waarbij , na het sluiten van den Munsterschen vrede , als eerste Predikant geplaatst werd JOHANNES POOL , die in 1650 herwaarts overkwam , en in 1653 naar 'sPrincenhage beroepen werd. In het jaar 1807 werd deze gemeente met die van Chaam vereenigd , als wanneer de toenmaligen Predikant van Baarle-Nassau JACOBUS JANSSEN , de eerste Leeraar in die combinatie geweest is. Sedert het uitbarsten van den Belgischen opstand werd er echter in de Hervormde kerk te Baarle-Nassau geen dienst meer gedaan , tot in het jaar 1838 , toen de destijds te Chaam , als Hulpprediker , dienstdoende Proponent RIBBIUS de dienst aldaar opvatte , zoo als die dan ook thans nog eens in de maand door den Predikant van Chaam wordt waargenomen.

De Hervormde kerk te Baarle-Nassau bestond vóór den jare 1807 uit eene schoone groote kruiskapel , genaamd *St. Salvators kapel* , staande bij het gehucht Nijhoven. Deze kapel is sedert grootelijks afgebroken , en , zoo het scheen om minder onderhoud te hebben , en om het klein getal Hervormden dat er aanwezig was , verkleind. Het afbreken dier kapel is wel , krachtens autorisatie van hoogerhand , aangevangen en volbragt , maar desniettemin , gaf dit aanleiding dat de ingezetenen van Baarle-Nassau zoodanig misnoegd en opgeruid waren , dat men gedurende den afbraak een detachement huzaren heeft moeten afzenden , om de rust te bewaren en de afbraak te doen voortgang hebben.

Men heeft in deze gemeente 2 scholen , als eene te Baarle-Nassau , en eene te Uilekoten , welke gemiddeld door een getal van 250 leerlingen bezocht worden.

Het dorp Baarle-Nassau ligt 4 uren Zuid ten Oosten van Breda , 3 uren Zuid ten Westen van Ginneken , 4 uren Zuidoost van 'sPrincenhage , en is zoodanig met het dorp Baarle-Hertog vereenigd , dat het daarmede inderdaad slechts een dorp uitmaakt ,

want dikwerf behoort van twee tegen elkander gebouwde huizen, het eene tot Noord-Braband, en het andere tot de Belgische provincie Antwerpen: zelf zijn er huizen, die half op Noord-Brabandsch en half op Antwerpsch grondgebied staan, zoodat op een, zelfs midden op den schoorsteen, het scheidingsteeken tusschen de beide rijken gevonden wordt. Men telt in dat gedeelte van het dorp Baarle, hetwelk tot Baarle-Nassau behoort, 300 h. en ruim 900 inwoners.

In de nabijheid van het dorp, omstreeks het gehucht Sondereygen, hetwelk vroeger onder Baarle-Nassau behoorde, maar sedert ettelijke jaren tot Baarle-Hertog gerekend wordt, viel den 2 Augustus 1831, de eerste schermutseling van den tiendaagschen veldtocht voor tusschen onze tirailleurs, zijnde een dertigtal vrijwillige buksjagers, en eene bende van het vierde Regiment Belgische Infanterie, bij welke gelegenheid vier der gevegte vrijwilligers de Heeren JAN PETER LODEWIJK ALBERT GEZELSCHAP, EMILE CHRISTOFFEL AUGUST PHAFF, JACQUES D'HARVANT, en JOHANNES HEES VAN DEN TEMPEL eervolle wonde bekwamen; terwijl de Belgen hoewel sterker dan de onzen, zich gedwongen zagen het gehucht te ontruimen, en naar Turnhout te wijken.

De Roomsche-Katholieke parochie van Baarle-Nassau, waartoe behalve het dorp Baarle-Nassau ook de gehuchten Groot-Bedaf, Klein-Bedaf, Heesboon, Heimolen, Keyzershoek, Liefkenshoek, Looveren, Nijhoven, Oordelheikant, Reth, Schalluinen, Tommeleu en Veldbraak, benevens een gedeelte van Boschhoven, gerekend worden, wordt door eenen Pastoor en twee Kapelaans bediend en telt ruim 1400 zielen. In het jaar 1262 toen Baarle tot het Bisdóm Luik behoorde, was de Pastoor van Baarle ook tevens Pastoor van Meerle (destijds Matres genoemd) van Minderhout, van Sondereygen en van Uilekooten. De kerk, een aanzienlijk gebouw, met eenen tamelijk hoogen toren, is aan den H. REMIGIUS toegewijd, en in het jaar 992 door de bovenvermelde HILSONDIS, Gravin van Strijen, echtgenoot van ANFRIDUS,

Graaf van *Haren*, en hare dochter *BENEDICTA* gesticht, en door den doorluchtigen Heer *EVENBOLDUS* begiftigd. Zij staat op den grond van Baarle-Hertog; maar dient ook voor de parochie van Baarle-Nassau. Den 11 Mei 1694 geraakte de toren op vier plaatsen door den bliksem in brand maar werd kloekmoedig gered en behouden, door zekeren *MATTHIJS VERSTIJL*, die daarvoor van de Wethouderen van Baarle-Nassau eenen zilveren beker ten geschenke ontving. Baarle-Nassau heeft vroeger eene fraaie pastorie en een onderpastorshuis gehad, welke beide in de Engelenstraat; op Hollandsch grondgebied stonden; doch in 1694 door brand vernield zijn.

Er heeft te Baarle ook een Nonnen-klooster bestaan, dat in 1783 of daaromtrent, onder de regering van *JOSEPH II*, gesupprimeerd is geworden en waarvan thans geene getimmerten of gebouwen meer aanwezig zijn, als zijnde, alle materialen verkocht en vervreemd. Dit Nonnen-klooster, dat door een Pastoor bediend werd, stond 10 minuten van de kom van het dorp, naar den grooten weg naar Breda.

De dorpschool wordt gemiddeld door een getal van 180 leerlingen bezocht:

In dit dorp lag vroeger het Huis te Baarle, dat verstrekt en door water omgeven was. Het werd in het jaar 1581 door de misnoegde Spanjaarden ingenomen; die het door daartoe gepreste boeren nog meer versterkten; waardoor de Heer van *STAKENBROEK*, Drossaard van Breda, met twee stukken geschut en eenig volk er voorkwam en het beschoot; doch, nadat hij meer dan veertig schoten daarop gedaan had, ziehde dat hij daarmede niets won, trok hij weder af. Hierbp zonden de Staten van Brabant den Kolonel *LA GARDE* met behige kornetten paarden, en eenen grooten hoop voetvolk, uit de omliggende bezettingen, op dit slot af; die het hevig beschoten, en de bezettingen, veertig man sterk, noodzaakte het over te geven. In later tijd is het afgebroken. De daartoe behoord hebbende gronden worden thans in eigendom bezeten door onderscheidene personen, woonachtig te Baarle-Nassau.

De paarden- en beestenmarkten te Baarle-Nassau, vallen in, op den laatsten Maandag in September en op Maandag na Passie-zondag.

Het gehucht Groot-Bedaf, $1\frac{1}{2}$ uur Oost van Baarle-Nassau, tegen de Belgische grenzen, bevat 10 huizen en 60 inwoners. Tot dit gehucht behoort ook het $\frac{1}{2}$ uur van hier gelegen, alleen staande huis Bedaf-schen-hoek.

Het gehucht Klein-Bedaf, $\frac{2}{3}$ uur Oost van Baarle-Nassau, telt 4 huizen en 30 inwoners.

In het gehucht Heesboom, $\frac{1}{2}$ uur West van Baarle-Nassau, wonen 45 inwoners in 7 huizen.

Het gehucht Heimolen, $\frac{1}{4}$ uur Zuidwest van Baarle-Nassau, en $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, bestaat uit een huis en eenen molen. Men telt er 7 inwoners.

Het gehucht Keyzershoek 1 uur ten Oosten van Baarle-Nassau, $\frac{1}{2}$ uur West van de Belgische grenzen, bevat 6 huizen en 30 inwoners.

Het gehucht Liefkenshoek, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Baarle-Nassau, $\frac{2}{3}$ uur van de Belgische grenzen; telt 5 huizen en 30 inwoners.

Het gehucht Looveren, $\frac{1}{2}$ uur Noord van Baarle-Nassau, en 1 uur West van de Belgische grenzen, bestaat uit 23 huizen, bewoond door 150 inwoners. Ook heeft men hier het kasteel Bruheze, dat eerst aan het geslacht van dien naam toekwam, en daarna het eigendom was van het geslacht der HASSELAREN, waarna het gekomen is aan de Heeren VAN DER ELST, IMMEGA, PAUWELS, Mevrouw VERSTOLK, later gehuwd met den HEER P. ALBERT en aan Mevrouw VAN VUCHT, geboren de BELLEFROID, van wien het is overgegaan aan den bouwman ANTONIE MARTIL, die het thans nog bezit, en tot kazerne voor de aldaar gestationeerde brigade Koninklijke Marechaussée verhuurt.

In het gehucht Nijhoven, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Baarle-Nassau, en 1 uur West van de Belgische grenzen, vindt men 14 huizen en 100 inwoners.

In het gehucht Oordelheikant of Oordelheide, $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, wonen 140 inwoners in 24 huizen.

Het gehucht Reth, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Baarle-Nassau, en 1 uur van de Belgische grenzen, bevat 7 huizen en 50 inwoners.

Het gehucht Schalluinen, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Baarle-Nassau en 1 uur van de Belgische grenzen; telt 6 huizen en 60 inwoners.

Het gehucht Tommelen, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Baarle-Nassau, en $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, bestaat uit 2 huizen en 10 inwoners.

In het gehucht Veldbraak, $\frac{1}{2}$ uur ten Zuidoosten van Baarle-Nassau, $\frac{3}{4}$ uur van de Belgische grenzen wonen 30 inwoners, in 5 huizen.

Het gedeelte van het gehucht Boschhoven, Bosikhoven of Boshoven, dat onder Baarle-Nassau ligt, wordt ook wel Baarle-Boschhoven genaamd en bestaat uit 15 huizen bewoond door 100 inwoners.

In het gehucht Uilenkoten of Ulicoten, $1\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, telt men 69 huizen en 420 inwoners. In dit gehucht is eene Roomsch-Katholieke parochie, waartoe, behalve de inwoners van Uilenkoten, ook die van het gehucht Castelre behooren. Deze parochie wordt door eenen Pastoor bediend. De kerk aan den H. BERNARDUS toegewijd, voorheen de zogenaamde veldkapel van de parochie van Baarle, is van eenen toren en van een orgel voorzien.

Het gehucht Castelre ook wel Casterle genoemd ligt 2 uur Oost van Baarle-Nassau. Men vindt er 34 huizen en 290 inwoners. Dit gehucht had vroeger eene laatbank genaamd Wesemaal, welke toekwam aan den Graaf van Hoogstraten en waaronder vele gronden van erven dienstpligtig waren, en indien er over deze eenig geschil rees, stond zulks ter beslissing van den Schout, de Leenmannen en den Secretaris van Hoogstraten, voor wie ook alle vestingen, erfenissen enz. moesten verleden worden. Deze bank strekte zich ook verder uit, onder de Belgische parochiën van Minderhout en Meir in het gezegde Land-van-Hoogstraten gelegen.

Het wapen van Baarle-Naasau, bestaat uit een schild van azuur (blauw), met drie balen van goud, staande twee en een.

De Gemeente Rijsbergen.

De gemeente Rijsbergen , grenst Noord aan de gemeente 's Princenhage , Oost aan Ginneken-en-Bavel en de Belgische gemeente Meir , Zuid aan Zundert-en-Wernhout , West aan Rucphen-Vorseinde-en-Sprundel.

Deze gemeente , bevat , behalve het dorp Rijsbergen , de gehuchten Tichelt , Kaarschot , Breeschot , Groot- en Klein-Oeckel en Hazeldonk . Zij beslaat , volgens het kadaster , eene oppervlakte van 3606 bund. 22 v. r. 90 v. ell. , waaronder 3605 bund. 79 v. r. 28 v. ell. belastbaar land ; telt 264 huizen , bewoond door 326 huisgezinnen , uitmakende eene bevolking van 1570 inwoners , die meest hun bestaan vinden in den landbouw . Ook wonen er vele kooplieden , die handel op België drijven . Voorts heeft men aan de uiterste grenzen dezer gemeente , tegen het gehucht de Rith onder 's Princenhage , op de turfvaart , eenen ijzermolen , toebehoorende aan den Heer **HOFFMAN** te Rotterdam , alwaar zeer zware staven ijzer , ijzeren wagenassen en zeescheepsankers gesmeed worden . Deze ijzermolen is , ingevolge octrooi van **WILLEM** , Prins van **ORANJE-NASSAU** , van den 28 October 1763 , in dat of in het volgende jaar gesticht geworden , zijnde dat octrooi , bij Koninklijk Besluit van den 20 Februarij 1819 , L^a. X , voor vijftig jaren verlengd geworden .

De Roomsche-Katholijken , die hier 1550 in getal zijn , onder welke 1070 Communikanten , maken eene parochie uit , die door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt .

De Hervormden , maakten hier vroeger eene gemeente uit , welke tot eerste Leeraar gehad heeft **JOHANNES DAMMANNUS** , die in 1616 herwaarts kwam , en nog in hetzelfde jaar naar Made-en-Drimmelen vertrok . Nadat in 1675 de Predikant **THEODORUS SANTVOORT** van Rijsbergen naar Ginneken vertrokken

was, werd deze gemeente, van 1676 en vervolgens gecombineerd, of met Ginneken, of met 's Princenhage over de andere reis, of met Zundert, met welke laatste gemeente zij nu nog vereenigd is, zoo dat de 20 Hervormden, welke hier wonen thans tot de gemeente Zundert-en-Rijsbergen behooren.

Men heeft in deze gemeente eene school.

Vroeger was Rijsbergen eene heerlijkheid, van welke, naar men wil, onder anderen, de H. Bavo Heer zoude geweest zijn. In het vervolg van tijd is zij bezeten geweest door de Abt en de Geestelijken van St. Bavo te Gent: Immers vindt men, toen Keizer Otto I, in 965, de bezittingen dier abdij bevestigde, daaronder voornamelijk genoemd het dorp Rijsbergen, gelegen op de rivier de Aa, met den molen enz. Naderhand, omtrent de twaalfde eeuw, behoorde zij aan **BERNER VAN RIJSBERGEN** of, zoo als hij bij de Latijnsche Schrijvers genoemd wordt, **BERNERUS DE RIJSBERGEN**, die in het jaar 1150 onderscheidene goederen onder Esschen en Calmpthout gelegen, aan het konvent van Tongerlo heeft geschonken, welke gift **GODEVAART**, Hertog van *Lothryck* en *Braband*, bij zijne opene brieven, gegeven te Loven, in het jaar 1179, nader bevestigd heeft. Deze **BERNERUS** was, naar alle waarschijnlijkheid, uit het Huis van *Braband* afkomstig en zoude, naar sommigen willen, een zoon, volgens andere een broeder geweest zijn van **ARNULFUS**, toegenamd de Brabander. Hij was gehuwd met eene dochter uit het Huis van *Breda*, zonder dat men echter ergens haren naam vermeld vindt en voerde ten wapen een zilveren leeuw met eenen gouden kroon op een zwartveld. Hoe lang Rijsbergen in dit geslacht gebleven zij, kan men, bij gebrek aan behoorlijke aantekening, niet melden. Echter is het zeker dat die heerlijkheid namaals gekomen is aan den Heer van *Breda*; hoewel de gemelde Abt en het konvent van St. Bavo, daarin nog eenige heerlijke regten behielden, bestaande in renten, cijnsen, jagt enz., welke zij eindelijk, op den 29 November 1523, aan **HENDRIK**, Graaf van *Nassau*, Heer van *Breda*,

overgaten in ruil tegen eene erfelijke rente van drie ponden groot Brabants (12 gulden), die de gemelde Graaf hen bezette op de Halle van Diest, genaamd de Golde, staande binnen de stad Antwerpen, en onder voorwaarden, dat aan den Abt zoude blijven het regt, om de pastórij en de vikarij te begeven. Deze overeenkomst is, in alle zijne deelen door Keizer KARL V. in het zelfde jaar bekrachtigd.

Het dorp Rijsbergen ligt 2 uren Zuidwest van Breda en even zoo ver van de Belgische grenzen aan de rivier de Aa of Weerreis, langs den straatweg van Breda op Antwerpen. Het is een vrij groot dorp, in welks kom met 108 huizen en ongeveer 600 inwoners telt. De kerk ter eere van den H. BAVO gesticht was eertijds eene proosdij van de Abdij van St. BAVO te Gent en later met eene persoonschap en twee vikarijen voorzien. Het is een tamelijk ruim gebouw met eenen fraaijen toren en van een orgel voorzien. Sedert de Reformatie was deze kerk bij de Hervormden in gebruik, maar is, in het jaar 1796, aan de Roomsche-Katholijken terug gegeven.

In overoude tijden moet hier ook gestaan hebben een klooster, van Benedictijner Monniken, zonder dat ons echter gebleken is wanneer dit is opgericht of vernietigd geworden.

De dorpsschool wordt gemiddeld door een getal van 125 leerlingen bezocht. — De kermis valt in op Zondag vóór ST. JAN. In het jaar 1572 werd dit dorp door de Spanjaarden geheel in kolen gelegd.

Het gehucht Tichelt, $\frac{1}{2}$ uur van Rijsbergen, was voorheen een achterleen van het leenhof van Breda, en bestaat uit 64 huizen bewoond door 375 inwoners.

Het gehucht Kaarschoot eertijds Karlschoot zoo als het in oude brieven voorkomt, ligt $\frac{1}{4}$ uur Noord-oost van Rijsbergen aan de Aa of Weerreis. Het was voorheen mede een achterleen van het huis van Breda. Men vindt er eenen graan- en oliemolen door water en wind bewogen wordende. In het jaar 1279, gaven ARNOUW VAN LOVEN, Heer van Breda, en ISABELLA VAN Breda, zijne huisvrouw, aan HENDRIK, bijgenaamd de Lange, ter leen kunne Aoeve

te *Karleschoten en de die moelen en al dat daer-toe behoorde in aldeir maniere* als zij en hunne voorzaten, die Heeren en Vrouwe van Breda waren, dat hadden bezeten. Het gehucht Kaarschot bevat 25 huizen en 160 inwoners.

Het gehucht Breeschot, $\frac{1}{4}$ uur Zuid-Zuidoost van Rijsbergen, telt 11 huizen en 80 inwoners.

Het gehucht Groot-en-Klein-Oeckel, $\frac{1}{2}$ uur Zuid-oost van Rijsbergen, dat 35 huizen en ongeveer 230 inwoners bevat, wordt onderscheiden in Groot-Oeckel, dat het zuidoostelijkste gedeelte uitmaakt en 21 huizen, met ongeveer 140 inwoners telt, en Klein-Oeckel, het noordwestelijkste gedeelte, waar ruim 90 zielen in 13 huizen wonen.

Het gehucht Hazeldonk, $\frac{1}{2}$ uur Oost van Rijsbergen, bestaat uit 22 huizen en 130 inwoners.

Het wapen van Rijsbergen is van keel (rood), met een keper van sinople (groen) en 3 leliën van zilver.

De Gemeente Zundert-en-Wernhout.

Deze gemeente grenst Noord aan de gemeente Rijsbergen, Oost en Zuid aan België, West aan België en aan de gemeente Rucphen-Vorenseinde-en-Sprundel. Zij bevat de dorpen Groot-Zundert en Klein-Zundert, benevens de daartoe behoorende gehuchten Achtmaal, Benedenmoer, Beverstraat, Heistraat, de Hel, de Lent, Stuivezand, Wernhout, Wildert en Zunderstreek, beslaat volgens het kadaster eene oppervlakte van 8767 bund, 21 v. r. 55 v. ell., waaronder 8752 bund., belastbaar land, en telt 488 huizen, bewoond door 708 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 3850 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw; terwijl men er ook drie bierbrouwerijen heeft.

De Roomsche-Katholijken, die hier 3770 in getal zijn, onder welke 2520 Communikanten, maken de parochiën van Groot-Zundert en Klein-Zundert uit; welke in deze burgerlijke gemeente ieder eene kerk hebben.

De Hervormden, van welke men er ongeveer 80 aantreft, onder welke 30 ledematen, behooren tot de gemeente van Zundert-en-Rijsbergen, die ongeveer 100 zielen telt, onder welke 40 ledematen. Vroeger maakte de Hervormden van Zundert eene afzonderlijke gemeente uit, die tot eerste Leeraar heeft gehad JOHANNES DAMMANNUS, die in het jaar 1615 van Dirksland herwaarts kwam en in het jaar 1616 naar Rijsbergen vertrok, doch in later tijd is de gemeente Rijsbergen met Zundert vereenigd.

Men heeft in deze gemeente 2 scholen als eene kostschool voor meisjes, en eene dorpschool, die gezamenlijk gemiddeld door een getal van 190 leerlingen bezocht worden.

Het dorp Groot-Zundert, ligt 3 uren Zuidwest van Breda en $1\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen aan den straatweg van Breda op Antwerpen. Men telt er in de kom van het dorp 126 huizen en 1280 inwoners, en met de daartoe behorende gehuchten, Beverstraat, Heistraat, de Hel, de Lent, Stuivezand, Wernhout, Wildert, en Zunderstreek 615 huizen en 3720 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw. In vorige tijden was hier grooten handel, door de menigte van wollenlakenwevers en lederbereiders, maar in het jaar 1554 ontstond er een groote brand, waardoor wel 200 huizen in de asche gelegd werden hetwelk veroorzaakte dat de nering ten eenemale verliep.

Zundert heeft in vorige tijden een gedeelte gehad dat aan den Hertog van Brabant toebehoorde en daarom nog lang daarna het Hertogs genaamd werd, terwijl het andere gedeelte door de Heeren van Breda bezeten werd, waarom men het later het Nassausche noemde. Het Hertogs gedeelte alwaar nog, tot in de vorige eeuw, de gewoonten en regtsgebruiken van Santhoven onderhouden werden — terwijl men in het

Nassaunschagedeelte de kostumen van Brada nakleefde — werd den 8 Maart 1387, bij beleening door JAN VAN POLANEN VAN JOHANNA, Hertogin van Brabant, verkregen.

Het schijnt echter dat Zundert later wederom eene afzonderlijke heerlijkheid geweest is althans wij vinden aangeteekend : » Heer JAN VAN SCHOONHOVE, » soenen MACHTELSEN, suster des Borggreven van » Montenaken, houd 't dorp van Sundert alsoe verre » als dat onder onsen ghenedighen Heere gelegen is, » metten vroenten (1) ende ghemeynen daertoe behooren, » mitten hoeven, huysingen, landen, beempden, » heyden, weyden, moeren, groeven, malenen, » wouweren (2) mitten chijsen in ghelde, cappoeren, » hoenderen ende wasse, jaerlix ghedroegende » ende woert synde omtrent sessentwintig overlentsche » rins gulden (36 guld. 40 cents) behooren noch totten » voorn. goeden alle die stromen ende wateren tot » Sundert mitten vischerien daertoe noch die gerichten tot drie schellingen toe, uytgenomen die hooghe heerlijkheyt mit erven ende uiterven, behooren noch totten selven goede sekeren manschappen ; » met twee schoven thienden tot Sundert aen den » hertganck ; item 't derdendeel in twee schoven thienden tot achtmale bij Weernhout binnen Sundert ; » item noch die collatie ende gifte der uiren van der » persoenschap van Groot-Sundert ende van der costen ende andere benefitien, die aldaer inderkerken » gelegen syn, hieraf heeft vercocht Heer JAN voors. » HUGEMAN VAN GAGELDOECK, *Heeren Peterssoenen* » was uytter thienden van Sundert twee schoven thienden den eenen tot Ween (Wernhout) ende den » anderen 't Achtmale ende vijf susteren nogh die te » ghelden plach HENRICK DE BIE van der schoven » thienden, die hij hield van Heer JANNE voors."

Na den dood van gezegde JAN VAN SCHOONHOVEN, welke den 30 Julij 1451 voorviel, kwam de Heerlijkheid Zundert aan JOHANNA VAN SCHOONHOVEN, zijne

(1) *Kraende of Krunte*, gemeene weide.

(2) *Wouwer*, vijver.

dochter, gehuwd met Graaf WILLEM VAN DER MARCK, die haar, den 9 Februarij 1470, overgaf aan JAN GRAVE VAN NASSAU, als hebbende haar verruild tegen de heerlijkheid Luinen, bij Thienen, in Brabant.

De Roomsche-Katholijken, die hier 2960 in getal zijn, onder welke 2020 Communikanten, maken eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk, aan den H. TRUDO toegewijd, is een aanzienlijk gebouw met eenen hoogen toren en van een orgel voorzien. — De Hervormden hebben hier een klein, maar net kerkje.

Vroeger vondt men er een gasthuis, weleer aldaar gesticht bij den Heer JAN VAN NEDERVEN en MARGRIET VAN LAAR zijne huisvrouw, ter plaatse, waar het gestaan heeft, ziet men thans een fraai, in de laatste jaren gebouwd, gemeentehuis, eene paardenposterij en een distributiekantoor van brieven voor de gemeente. De dorpschool wordt gemiddeld door een getal van 150 leerlingen bezocht.

Op een groot kwartier afstands Noordoost van Groot-Zundert, aan de Aa, ligt het Huis te Laar, ook wel het Hof genaamd, zijnde rondom in het water gelegen. Het was, naar men wil, weleer de woonplaats der Heeren van Breda, voornamelijk gedurende den tijd, dat de Denen en Noormannen het kasteel dier stad inhielden. Dit huis heeft den naam gegeven aan een vermaard geslacht, hetgeen dikwerf in oude brieven voorkomt. In het testament van HILSONDIS, Vrouwe van Strijen, van het jaar 992, dat door vele Oudheidkundigen echter voor onecht gehouden wordt, vindt men G. DE ZUNDERT als haren kastelein gemeld. Het kasteel zou dus reeds van de tiende eeuw dagteekenen. Vrouwe MARGARIET VAN DE LAAR vermaakte bij testament, d. d. 10 October 1483, na den dood van haren man, JAN VAN NEDERVEN, het Huis-te-Laar, met de allodiale goederen, oijnsen en leenen aan HENDRIK VAN NASSAU. Toen de heerlijkheid Dongen ten jare 1513 verbeurd verklaard was, deden de erfgenamen van JAN VAN DAALHEM, laatste Heer van Dongen afstand van hun regt op die heerlijkheid aan HENDRIK van Nassau

Heer van *Breda*, waar tegen deze, den 12 Januarij 1532, aan ROELOF VAN DONGEN de hoeve van Laar met erve en toebehooren overgaf. Na diens dood werd Jonkheer PAULUS VAN NASSAU VAN MERWEN, den 2 April 1521, daarmede verleid. Jufvrouw MARIA VAN DEN WIJNGAERDEN erlangde dit leengoed, bij koop, den 28 Julij 1547, en haar zoon, Jonkheer JAN VAN WIJNGAERDEN werd na haar, den 24 Junij 1561, daarmede verleid. In het jaar 1612 was Jonkheer WIJNANT VAN DE WIJNGAERDEN, Kanunnik en Domproost van St. Lambert te Luik, in 1619 zijne zuster, Vrouwe ANNA VAN DE WIJNGAERDEN, en in 1630 Heer WIJNANT GLIMES VAN DE WIJNGAERDEN, Ridder Burggraaf van Geldenaken, daarmede verleid. De laatste deed dit goed, den 23 Augustus 1630, bij koop voor eene som van 4400 gulden over, aan Jonkheer ENGELBERT MANNENMAEKER VAN LIEDEKERKE, Heer van *Hoffwegen*. In 1641 komt DIEDERIK VAN DER DOES voor 7000 gulden; in 1655, Jonkheer NICOLAAS VAN DER DUYN, en nog het zelfde jaar JOHAN VAN BERGEN, Schout en Meijer van Zundert en Rijsbergen; in 1712, ARNOLD OTTO Majoor van het Regiment Kavallerie van den Prins van Saxon Heilberg naderhand Kolonel in Nederlandschen dienst in het bezit van dit leengoed, welke laatste het aanmerkelijk verbeterd en met tuinen en beplantingen versierd heeft. Zijne weduwe, Vrouwe ANNA CATHARINA VALKENIER, verkocht het goed, in het jaar 1744, aan den Heer ANDREAS AUGUSTUS PRETORIUS, van de orde van Dannenborg, Generaal der Infanterie en Kolonel van een regement Infanterie ten dienste van dezen staat, voor 5775 gulden. Eindelijk ging dit goed na den dood van dien bezitter, bij koop den 14 Mei 1762, over aan HENDRIK KORNELIS Jonkheer VAN BECK. Tegenwoordig wordt het in eigendom bezeten door den Heer WIJNS DE RANCOURT, Burgemeester van Brussel. Het beslaat eene oppervlakte van 4 bund. 12 v. r. 21 v. ell.

Men heeft te Groot-Zundert twee paarden- en beestenmarkten, als: een paarden- en eene magere

beestenmarkt den tweeden en derden Zondag in April , en een paarden- en vette beestenmarkt den tweeden Zaterdag in November ; terwijl de kermis den eersten Zondag na St. JAN Baptist invalt.

Groot-Zundert , is de geboorteplaats van den Geneesheer GERARDUS VORSTELMAN , die over de kookkunst heeft geschreven , en vermoedelijk in het jaar 1615 overleden is , en van den Kapitein ter Zee ROELOF GABRIEL BENNET , geboren 27 Maart 1774 , † 11 Februarij 1829 , die , met den nog levenden JACOB VAN WIJK ROELANDSZ. , de door het provinciaal genootschap met goud bekroonde *Venhandeling over de Nederlandsche ontdekkingen* geschreven heeft.

Het gehucht Beverstraat ligt $1\frac{1}{2}$ uur Zuid van Groot-Zundert onmiddellijk tegen de Belgische provincie Antwerpen palende , zoo dat er zelf van eene boerehofstede , het woonhuis op Nederlandsch en de schuur op Belgisch grondgebied staat. Men telt er 4 huizen en ruim 30 inwoners ,

In het gehucht Heistraat , $\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Groot-Zundert en $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen , wonen 150 zielen in 31 huizen. Dit gehucht wordt onderscheiden in de Groote-Heistraat en de Kleine-Heistraat , waarvan de eerste 18 huizen en ongeveer 100 inwoners en de laatste 13 huizen en ruim 50 inwoners tellen.

Het gehucht de Hel , $1\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Groot-Zundert en 5 minuten van de Belgische grenzen , telt 2 huizen en 10 inwoners.

Het gehucht de Lent , $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Groot-Zundert , aan den ouden weg van Breda op Antwerpen , bevat 12 huizen en ongeveer 70 inwoners.

Het gehucht Stuivezand , $\frac{1}{2}$ uur Noord van Groot-Zundert aan den grooten weg van Breda op Antwerpen telt 22 huizen en ruim 130 inwoners.

Het gehucht Wildert $\frac{1}{2}$ uur Oost van Groot-Zundert $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen , bestaat uit 54 huizen bewoond door 330 inwoners.

Het gehucht Zunderstreek , $1\frac{1}{2}$ uur Zuid van Groot-Zundert , aan de uiterste grenzen dezer provincie ,

tegen het Antwerpsche gelegen, beoosten den grooten weg van Breda op Antwerpen, bevat 9 huizen en 60 inwoners.

Het gehucht Wernhout of Weernhout, bij de landhieden gewoonlijk Weenhout, ook wel enkel Ween genoemd, ligt $3\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Breda, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Groot-Zundert en even zoo ver van de Belgische grenzen aan den straatweg van Breda op Antwerpen. Het was voorheen eene op zich zelve staande hooge heerlijkheid, die in 1453 door den Graaf van Oostervant bezeten werd en in 1487 aan den Heer van Culenborg kwam. In latere tijden is het vele jaren in het bezit geweest bij het geslacht van AERSSENS van hetwelk WILLEM III Koning van Groot-Britanje, het op het einde der zestiende eeuw gekocht heeft en uit diens nalatenschap kwam het weder aan JOAN WILLEM FRISO. Het was een opper- of hoofdleen van het leenhof van Brabant, waarvan vele leenen en zelf eenige achterleenen afhankelijk waren en waar ook van ouds, niet ver van de Mark, een adellijk huis moet bestaan hebben. Men telt er 80 huizen en 460 inwoners.

Het dorp Klein-Zundert ligt 3 uren Zuidwest van Breda $\frac{1}{2}$ uur van Groot-Zundert. Men telt in de kom van het dorp 3 huizen en 20 inwoners en met de kerkelijk daartoe behorende gehuchten Achtmaal en Benedenmoer 148 huizen en 820 inwoners, die op 8 na allen Roomsche Katholiek zijn. De parochie van Klein-Zundert telt 500 Communikanten en wordt door eenen Pastoor bediend. De kerk aan den H. WILBRORDUS toegewijd, is een klein gebouw van eenen fraaijen toren en een orgel voorzien.

De 8 Hervormden, die hier wonen, behooren tot de gemeente van Zundert-en-Rijsbergen. Er is in dit dorp geene school, maar de kinderen genieten onderwijs te Groot-Zundert. De kermis valt in den laatsten Zondag van Augustus.

Voorheen behoorde dit dorpje aan het klooster van Epternach, in het groothertogdom Luxemburg. In 1150 werden de kerk en de tienden van Klein-Zundert, door BERNER VAN RIJSBERGEN, geschonken.

aan den Abt van Tongerlo, die, in het jaar 1265, in het onverdeeld bezit daarvan kwam, doordien de Abt van St. Baafs te Gent, ter zijne behoefte, afstand deed van het regt dat deze vroeger voorgewend had daarop te hebben.

Het gehucht Achtmaal is vrij uitgestrekt en ligt 1 uur ten Westen van Groot-Zundert en 1 uur Noordwest van Wernhout. Men telt er 130 huizen en 720 inwoners.

Het gehucht Beneden-Moer 1 uur West van Groot-Zundert $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, bestaat uit 15 huizen en 80 inwoners.

Als men van Zundert naar Rosendaal gaat, komt men bij de Hoeven, waar de turven gestoken worden, welke weg aldaar de Moerstraet genaamd wordt en ter wederzijden met onderscheidene teellanden, weiden, schoone bosschen en dreven beplant is door de eigenaren der moeren, elk op zijnen grond, nadat die te voren uitgemoerd was, welken landbouw en plantaadje met den tijd vermeerderen. De plaatsen, waar deze turven gestoken worden, zijn onderscheiden met de benamingen van den Bovenmoer en den Benedenmoer, volgens hare gelegenheid, want de Bovenmoer ligt in de hooge heide, naar het uiterste der baronie tegen den weg van Zundert naar Nispen, zijnde eene zeer groote heide en barre woestijn, vol zandheuvelen, alwaar men de vennen ziet, waar de turf uitgestoken wordt, waarbij hier en daar houten huizen tot woningen der arbeiders, op die woeste heide staan. De Benedenmoer ligt in de lager vlakke heide. Aan de andere zijde, tusschen gemelde Moerstraet en den weg naar Nispen, liggen in de vlakke heide zeer groote uitgemoerde vennen, die vol water zijn, ten ware in ongemeen heete zomers. Deze vennen zijn vischrijk, en als men de plantaadjen der Moerstraet ten einde is, om naar Rosendaal te gaan, ziet men in de heide, ter wederzijden van den weg, eene diergelijke ven. Door deze Moerstraet was vroeger de doortogt van Bergen-op-Zoom, naar Rosendaal, op Zundert en verder Brabant in, onder anderen met den zeevisch.

Deze grond, te voren eene woestenij, is uitgegeven bij PHILIPS WILLEM *Prins van Nassau*, Heer van Breda, in het jaar 1618, en de acte is onteekend MAURICE DE NASSAU. In de quitantiën der laatste paaijen gedaan tot Breda, aan PANHUYSEN, Thesaurier Generaal van den gemelden Prins, in het jaar 1619 vindt men de namen van SEBASTIAAN JANSEN VAN DER SCHOOT, MARCELIS SNELLEN, THOMAS ARNOUITS ROOVERS en GORIS JANSEN VER DIER als pachters

Wij vinden in een oud, bij ons berustend, handschrift. de hier volgende opgaaf nopens het ontstaan van deze moeren. » De heiden zijn gronden, die niet » bebouwd zijn (1). Deze heiden wassen uit zich zelve, met het gewas naar haren naam genaamd, dat » zoo veel de grootte aangaat, in twee soorten bestaat, » te weten: de lange heide, daar de bezems van gemaakt worden, en de korte heide, die de gemeenste » is, waaronder gemeenlijk varik, groes en schurft, » (eene soort van droog graauw mos, bijna als dat, » hetwelk aan de eikenboomen wast). Deze heide steken de landslieden af tot plaggen, om die, in plaats » van turf, te branden, en die afgestoken grond groeit » jaarlijks wederom aan, waardoor hij altijd deze brandstoffen geeft. Alhoewel deze grond, zich zoo opwerpt, zoo geeft die nogtans den moer niet. Deze » komt voornamelijk voort uit twee soorten van mos, » die men wel bijna overal in de heide ziet wassen, » doch niet digt genoeg op elkander, in de vochtige » dalen echter, waar zij zeer menigvuldig zijn, ver» eenigen zij zich tot een vast, zwaar en digt ligchaam, » hetgeen men moer noemt.

» De eerste en voornaamste dezer mossoorten is de » sponsiemos, alhier zoo genoemd, omdat die zeer » vast, als een ligchaam tegen elkander wast, en als » eene spons gesloten is, die onophoudelijk naar de

(1) SCHRICKIUS zegt (*Originum index* 2) *Eden Scythis*, heiden et heyden *Seltis*, *sunt loca nondum culta*, » waarom», zegt ons handschrift, dat in het boek van Moyses staat, den hof in Eden, dat is: het onbebouwde land daar God het Paradijs in geplaat had.

» hoogte wast en vochtig is, daar, bij droogte en
 » winden, zand tusschen komt stuiven en wel het
 » fijne aardachtige, hetwelk er door den regen ver-
 » der wordt tusschen gedreven, en alzoo de verrot-
 » ting bevordert.

» De tweede soort van mos wordt wel sprietmos
 » genoemd, omdat die altijd met eene grasgroene
 » kruin en regt dun taai steeltje vast tegen elkander
 » opwaarts wast, met blaadjes, als vezeltjes, ver-
 » beeldende, in het klein een opkomend mastboomen
 » spruitje. Het vergaat van onderen en wordt rood-
 » achtig bruin, allengskens naar beneden zijne bla-
 » deren verliezende, en uit het verrotte spruit on-
 » ophoudelijk het steeltje naar de hoogte, gelijk
 » bovengemelde sponsiemos; hebbende men deze,
 » zoo dicht op elkander, boven de verrotting gevon-
 » den, dat het dezelfde gedaante had, als de roode
 » boendertjes tusschen beide met mos en ruigt dicht
 » gevuld. Deze twee mossoorten, zijn wel de voor-
 » naamste, die de moergronden doen aangroeijen.

» Daar is onder deze mos nog eene andere soort,
 » de klauwmos genaamd, omdat zij zich, als met
 » klauwen, over het aardrijk verspreidt. Deze is
 » tweederlei in soort, groote en kleine. Zij groeit
 » met vele spranken, krom en scheef kort over de aar-
 » de, wel tot de lengte van eenen vadem, zoo zij niet
 » door verrotting gescheiden wordt, en is zoo dik als
 » gemeen bindgaren, vol groene vezeltjes, of blaad-
 » jes, hebbende omtrent op elke hand breedte, een
 » worteltje, hetwelk deze spranken geven in de
 » aarde, om daardoor voedsel te verkrijgen en zich
 » verder uit te breiden, hetgeen, door de andere
 » mossoorten loopende, den moergrond ook helpt
 » verhoogen en vaster maken.”

Het wapen der gemeente Zundert-en-Wernhout
 bestaat uit een veld van keel (rood) met een keper
 van sinople (groen) boven de keper twee lelliën,
 onder de keper een groot kruis en vier kleine kruis-
 jes alles van zilver.

De Gemeente Etten en Leur.

—

Deze gemeente grenst Noord aan de Mark, die haar van de gemeenten Zevenbergen en Terheiden scheidt, Oost aan 's Princenhage, Zuid aan Rijsbergen en Rucphen-Vorensende-en-Sprundel, Westaan Hoeven-en-St.-Maartenspolder. Zij bevat de dorpen Etten en Leur, benevens de daartoe behoorende gehuchten Moleneind-en-Graauwepolder, Klappenberg, Hil, Vaarkant, Baai, Neerstraat, Bremberg, Attelaken, Haansberg, Donk en Palingstraat; beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 6022 bund., waaronder 580½ bund. 73 v. r. 70 v. ell. schotbaar land, en telt 862 huizen, bewoond door 1084 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ruim 5500 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw, en steen-, pannen- en pottenbakkerijen hebben; ook zijn er eene zoutziederij en belangrijke leerlooierijen; terwijl men in deze gemeente, aan de grenzen van de gemeente 's Princenhage, mede eenen beendermolen, ter bemesting der landerijen, heeft.

De Roomsche-Katholijken, die hier ruim 5200 in getal zijn, onder welke 3500 Communikanten, maken de parochiën van Etten en Leur uit, welke, in deze burgerlijke gemeente, ieder eene kerk hebben; terwijl de bewoners van de Palingstraat tot de parochie van de Hoeven en die van Ettens gedeelte van het Heyken tot de nieuw opgerigte parochie van St. WILLIBROED behooren.

De Hervormden, van welke men er ruim 300 aantreft, onder welke 110 ledematen, en die in deze burgerlijke gemeente 12 kerken hebben, maken gedeeltelijk de gemeente de Leur uit, en behooren gedeeltelijk tot de gemeente Etten-en-Hoeven.

Men heeft in deze gemeente 3 scholen, die gemiddeld door een getal van 280 leerlingen worden bezocht.

Het dorp Etten, bij sommigen ook wel eens Eeten of Eten gespeld, ligt 2 uren West van Breda, en 2 uren Oost ten Zuiden van Oudenbosch. Men telt er in de kom van het dorp 168 huizen, bewoond door 221 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ruim 1000 inwoners, en met de daartoe behoorende gehuchten Moleneind-en-Graauwepolder, Klappenberg, Neerstraat, Haansberg en Donk, benevens gedeelten van de gehuchten Hil, Vaartkant en Bremberg 694 huizen, bewoond door 758 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 3740 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw.

De Roomsch-Katholijken, die hier ongeveer 3300 in getal zijn, onder welke 2200 Communikanten, maken eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk, aan den H. LAMBERTUS toegewijd en in het jaar 1795 geheel vernieuwd, is eene schuurkerk zonder toren, doch met een orgel voorzien. Zij is veel te klein en daarom is men sedert eenigen tijd bedacht om dezen te vergrooten, als wanneer daaraan waarschijnlijk ook een toren zal gebouwd worden.

De Hervormden, van welke men er 100 aantreft, behooren tot de gemeente Etten-en-Hoeven, die 160 zielen telt, onder welke 90 Ledematen, en hier de oude parochiekerk bezit. Deze kerk was vóór de Reformatie aan de H. *Maagd* MARIA toegewijd, en is een zoo oud gebouw, dat men de tijd van hare stichting niet weet op te geven; zij was voormaals een aanhangsel van de moederkerk te Gilze, waarvan zij, in het jaar 1316, afgescheiden is, door ADOLF, Bisschop van Luik. Na de Reformatie en overgang van de stad en lande van Breda, onder het gebied van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, werd zij door den toenmaligen Souverein en Baron van Breda, aan de Hervormden overgegeven, welke in dat bezit zijn gebleven, tot dat zij, uit kracht van de staatsregeling van 1798, weder aan de Roomsch-Katholijken werd toegekend, doch welk besluit niet ten uitvoer is gelegd, omdat de Roomsch-Katholijken nog niet in het bezit

daarvan waren , toen , op den 13 September 1801 , eene nieuwe staatsregeling werd afgekondigd , welke in art. 13 deze bepaling bevatte » Ieder Kerkgenootschap » blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met » den aanvang dezer eeuw door hetzelfde werd be- » zeten » Dit heeft toen aanleiding tot een proces gegeven , hetwelk ten nadeele van de Roomsche-Katholijken is uitgevallen. Den 11 Januarij 1752 was de toren met een groot gedeelte der kerk zelve ingestort , waarna de toren , in het jaar 1771 , door de gemeente weder veel fraaijer is opgebouwd , werdende den 11 April van dat jaar de eerste steen daarvan gelegd ; terwijl de klokken het eerst geluid zijn , den 17 September 1772 , ter gelegenheid van den doop des Erfprinsen VAN ORANJE , later Koning WILLEM I. Van de kerk werd alleen het koor , dat staan was gebleven , tot de predikdienst der Hervormden ingerigt , die ook thans nog kunne godsdienst verrigten , in dat zeer ruime gebouw , hetwelk door hen van een orgel voorzien is. Voorheen was Etten eene afzonderlijke gemeente , welke tot eersten leeraar gehad heeft BARTHOLDUS VAN WESEL , die in het jaar 1648 herwaarts kwam en in 1653 naar Willemstad vertrok.

Ook heeft men hier een oude vrouwenhuis , waarvan de oorspronkelijke naam is *st. Paulus-Hofken* , gesticht in het jaar 1681 , door JOOST DE NOBELAAR , voor 15 arme vrouwen , welke er ieder eene vrije woning genieten , en daarbij ieder twee karren turf 's jaars ontvangen. Op eenen steen in den voorgevel staat het volgende uitgehouwen.

*Ter eeren Gods en van Gods wytverkoren Vat ,
Sint Paulus , tot Gebruik van dertien Arme Vrouwen ,
Mr. Joost de Nobelaar dit Godshuys heeft doen bouwen ,
Gelyck vrouw Beatriz van Huesden eertyds hadt.
Syn Soon Heer Jan Louis belast by Codicille ,
Die synde door de Doodt van dat te doen belet ,
Voldeed syn vader dus aan beyder Goede wille ,
En gaf de Grondt van 't syn waarop het is gezet.*

Er bestond hier vroeger mede een gasthuis , hetgeen door Heer JAN VAN DEN HOUT Ridder , en

zijne vrouw gesticht was ter eere van **ST. JAN Baptist** en **Evangelist**, **ST. CATHARINA** en **BARBARA**, om daar zeven werken van barmhartigheid in te oefenen, vijf armen te onderhouden, mitsgaders alle nachten twee reizigers te herbergen, volgens hunner uitersten wil, gemaakt den 7 April 1454. Dit gasthuis was reeds op het einde der zeventiende eeuw te niet en de fondsen zijn later aan het Algemeen armbestuur overgegaan.

Men heeft in dit dorp twee scholen, als: eene dorpschool, die gemiddeld door een getal van 80 leerlingen bezocht wordt, en een kostschool voor jonge jufvrouwen op het huis Adama met 30 leerlingen.

Ook heeft men er een fraai raadhuis met eenen dubbelsten stoep, alsmede een distributiekantoor van de brievenposterij.

Etten is een zeer oud, groot en volkrijk dorp, in de Salische wetten reeds bekend, alwaar het als eene der maalteden of vergaderplaatsen der Franken omtrent de vijfde eeuw, wordt opgenoemd. Het voerde den naam van vrijheid, hoewel het geen hoog geregt had en behoorde van overoude tijden aan het land van Breda, waaronder het ook, bij de verdeeling tusschen de Heeren van Breda en Bergen, in het jaar 1290 gedaan, gesteld werd. In het jaar 1267 trouwde **HENDRIK III**, Heer van Breda, met **SOPHIA**, Heer **WOUTERS** dochter, en gaf met hare toestemming en ten baren overstaan, aan die van Etten onderscheidene landen en landregten de Hoevensche charter genaamd (1). In 1277 verkocht Heer **ARNOLD** en vrouw **ELIZABETH VAN BREDA** aan de Abdis van Thoor, de tienden van Etten en in het jaar 1297 verkocht Heer **RASO** de Moeren onder Etten, met toestemming van zijnen zoon **RASO VAN BEKLAER** zijnen opvolger in de landen van Liedekerke, aan de Meesters van den Godshuize van St. Jan en van

(1) Aangezien wij niet weten, dit charter ergens in het Nederduitsch te hebben aangetroffen deelen wij hier achter, in bijlage D, daarvan een afschrift mede, zooals dit vroeger op het stadhuis te Breda berustende was.

den H. Geest tot Brugge, groot zijnde 738 bunders moer en woestijnen, die namaals genoemd zijn de Monnike-moeren, en gaf in het jaar 1299 den Pastoor van Gilze de gifte en collatie van de parochiekerk van Etten, waaronder zij ook gebleven is tot den jare 1316. Naderhand is Etten het erfdeel van het oude geslacht VAN DEN HOUTE of UTENHOUTE geweest, waarin het vele jaren gebleven is. Een der Heeren van dit gesticht JAN VAN DEN HOUTE of UTENHOUTE, heeft zich als krijgsman beroemd gemaakt in den oorlog tusschen Braband en Gelderland, zoo als onder anderen in het jaar 1285, in het beleg van Tiel, en in het jaar 1288, in den slag van Woeringen, bij welke laatste gelegenheid zijne dapperheid hem gevangenis en den dood kostte. Een ander lid van dit geslacht onderscheidde zich, in 1375, in den slag van Basweiler. JAN VAN DEN HOUTE, GODEVAERTS-ZOON, aan de eene zijde, jufvrouw CATHARINA VAN DEN HOUTE, HENDRIKS DOCHTER, met WOUTER VAN DER MEE, haren man en momboor, jufvrouw ISABELLE STEENWEEGHS, hare dochter, met JAN VAN WEZENBEEK haren man, voor hen zelve en in den naam van HENDRIK STEENWEEGHS, der gezegde jufvrouw ISABELLE's broeder enz., bekenden en beleden onderling, aan beide zijde, voor Schepenen van Antwerpen, den 22 November 1448, dat zij wel en minnelijk overeengekomen waren, van alle goederen, welke hun mogten aanbestedorven zijn van wijlen ARNOUD VAN DEN HOUTE, hunnen oom en oudoom, in dezer voege: dat JAN VAN DEN HOUTE zoude bezitten het Hof en de huizing te Etten, met den omloop en met de manschappen daartoe dienende, terwijl JAN aan Jufvrouw CATHARINA en hare kinderen, onder anderen de heerlijkheid van Etten opdroeg, welke, den 6 October 1450; door HENDRIK STEENWEEGHS, als voogd van de erfgenamen der oude Heeren VAN DEN HOUTE, aan JAN Graaf van Nassau, verkocht werd, onder voorwaarde dat JAN VAN DEN HOUTE, het regt zoude behouden, om de kapelanij en het gasthuis aldaar te begeven.

Het gemelde oud ridderlijke geslacht heeft zijne woonplaats mede te Etten gehad, op het slot door

hen aldaar, aan de zuidoostzijde tegen het dorp, gesticht, hetwelk deswege, nog tot de slooping in het jaar 1815, het Kasteel van den Houte genoemd werd. Dit overoude en trotsche Kasteel, dat in het leenboek, onder den naam van het Steenhuis-overde-kerk, voorkomt en in 1819 gesloopt is, getuigde van de grootheid der bezitters. Het stond in het midden van eene zeer wijde burggracht, uit het water opgemetseld, bezet met vier aanzienlijke torens, waarvan de vierkante voorste voormaals wel de hoogte van den Ettenschen kerktoeren bereikt heeft, maar in de vroegere oorlogen, door de opgevlugte ingezetenen, zich tegen het aannaderend krijgsvolk en loopende benden, met het afbreken der bovenste steenen en muraadje verweerende, en alzoo de vijanden daar af houdende, zeer verlaagd. Vóór het jaar 1639 lag tusschen den toren en het huis nog eene breede gracht, invoege men alstoen over twee ophaalbruggen, in het slot moest komen. Dan P. d'ASSIGNIES, uit hoofde van zijn huwelijk met JOANNA HINKART, dochter van CHARLES HINKART en CHARLOTTE VAN STRATEN, bezitter van het gebouw, heeft in voornoemd jaar 1639 de binnenste gracht gedempt, zoodat daar later een zeer ruim plein en binnenhof was, bekwaam om met eene koets met zes paarden te keeren, omgeven met eenen stevigen steenen muur, rondom met schietgaten en op iederen hoek met een gemetseld schilderhuis voorzien. Dit kasteel lag ten Oosten, Zuiden en Westen in zijne hoven, boomen en wijngaarden, met vermakelijke wandelingen, door nette geschoren hagen versierd, ten Noorden en straatwaarts besloten met het heer- of voorhof, omzet met eenen hoogen steenen muur, paardenstallen, koetshuis en andere gebouwen, naar den eisch van zoodanig aanzienlijk slot. Op dat huis heeft de Dichter van de, in 1694 in het licht verschenen, *Bredasche Clio*, PIETER NUYTS, zijne beste levensjaren als Schout van Etten, Leur en Sprundel doorgebracht. Ter plaatse, waar het Kasteel-van-den-Houte gestaan heeft, ziet men thans eene boomkweekerij. De daartoe behoord

hebbende gronden, beslaande eene oppervlakte van 1 bund. 49 v. r. 17 v. ell., worden nu in eigendom bezeten door den Heer JAN DE RAET, woonachtig te Etten.

Nog heeft te Etten gestaan het oude kasteel de Nobelaar, hetwelk door JUSTUS DE NOBELAAR gebouwd was en daarvan zijnen naam bekomen heeft. Het was een treffelijk gebouw met ruime zalen, eenen aangename hof en groote vijvers, dat met eene laan van voren op de markt te Etten uit kwam, welke tevens tusschen de huizen met muur en hek was afgesloten. Ook had men er eene kapel, waarin vroeger door eenen huiskapellaan van de Heeren VAN DE NOBELAAR dienst gedaan werd en achter het huis eenen grooten koepel, uit welke men zeer fraaije gezigten had.

ARNOUT VAN LOVEN en ELISABETH, zijne huisvrouw, Heer en Vrouwe van *Breda*, verkochten, in het jaar 1277, de geheele tienden van Etten aan GUDA, Abdis van *Thoor*, waarom die tienden, tot op de Fransche omwenteling, in het laatst der vorige eeuw, bij de Abdis en het convent van *Thoor*, bezeten werden.

Etten is de geboorteplaats van den Godgeleerde ADRIAAN VAN WESEL, geboren tusschen den jare 1648 en 1653 + 16 Januarij 1710 als Predikant te Amsterdam, en van den Waterbouwkundige JAN ROCHUSSEN, die in 1811 overleed.

Men heeft te Etten twee paardenmarkten, eene den 1 Maart en eene den 1 September; terwijl de kermis er den 1 Zondag in October invalt.

Het gehucht Moleneind, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Etten, met eenen fraaijen gemetselden windkorenmolen, waarvan dit gehucht zijnen naam ontleent, bestaat uit 148 huizen bewoond door ruim 820 inwoners.

Tot dit gehucht behoort mede het voormalig adellijke huis Adama, hetwelk voor eenige jaren tot eene kostschool van jonge jufvrouwen is ingerigt, en, omdat dit gesticht onder het bestuur van geestelijke dochters staat, thans meestal het klooster-van-Etten genaamd wordt. Dit gesticht, hetwelk 80 leerlingen

telt, van welke er 30 in de kost zijn, heeft eenen eigen Geestelijke, welke er in eene bijzondere kapel dagelijks de mis leest en de leerlingen in de godsdienst onderwijst. Het huis Adama beslaat, met de daartoe behorende gronden, eene oppervlakte van 1 bund. 50 v. ell., en wordt thans in eigendom bezeten door de kinderen VAN HOOYDONK.

In het gehucht Klappenberg of Klappenburg, ook wel verkeerdelijk Klippenberg genoemd, 1 uur Zuid ten Oosten van Etten, wonen ruim 160 zielen in 34 huizen. Dit gehucht wordt onderscheiden in Hooge-Klappenberg en Lage-Klappenberg, waarvan het eerste 15 huizen en ongeveer 100 inwoners en het laatste 9 huizen en 60 inwoners telt.

Het gehucht Neerstraat, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Etten, bevat 19 huizen en ruim 110 inwoners.

Het gehucht Haansberg, Haanberg of Hansberg, een klein half uur Noord van Etten, telt 83 huizen en 500 inwoners.

Het gehucht Donk ligt $\frac{1}{2}$ uur West van Etten. Men onderscheidt het in Hooge-Donk en Lage-Donk, waarvan het eerste ten Zuiden van den weg van Etten op Oudenbosch ligt, met 40 huizen en 200 inwoners, en het tweede ten Noorden van gemelde weg, met 12 huizen en 70 inwoners.

In het gehucht Hil of den Hill, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Etten aan de Leursche vaart, en aan den weg van 'sPrincenhage naar Sprundel, wonen 60 zielen in 11 huizen.

Het gehucht Vaartkant, $\frac{1}{2}$ uur Oost van Etten, ontleent zijnen naam naar de ligging aan de Leursche-vaart, die hier echter nog een niets beduidende waterloop is. Het bevat 19 huizen en ongeveer 120 inwoners.

Het gehucht Bremberg, ligt $\frac{1}{4}$ uur Oost van Etten en heeft 18 huizen en ruim 110 inwoners.

Het dorp Leur, meestal de Leur genaamd, ligt $\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Etten, 2 uren West van Breda, 2 uren Zuidoost van Zevenbergen, $1\frac{1}{2}$ uur Noordwest van 'sPrincenhage, aan eene vaart, die er eene haven maakt en de Leursche vaart genoemd wordt. Dit watertje, waarschijnlijk hetzelfde als het Moer-

water, dat men bij oude Schrijvers vermeld vindt, ontspringt in de heide bij Vorenseinde, stroomt vervolgens in eene noordelijke rigting langs den Hil naar de Leur, en ontlast zich voorts, in die strekking voortlopende, bij het Zevenbergsche veer, in de Mark.

Het is een fraai dorp, in welks kom men 156 huizen en 1100 inwoners en met de daartoe kerkelijk behorende gehuchten, Baai en Attelaken en gedeelten van den Vaartkant en Bremberg, 242 huizen en 1750 inwoners telt, die meest hun bestaan vinden in den handel in granen, rijs enz, en in den landbouw, ook zijn er 1 steen- en pannen- en 1 pottenbakkerij, en bierbrouwerijen, die een zeer goed wit bier leveren.

De Hervormden, die hier 200 in getal zijn, onder welke 76 ledematen, maken eene gemeente uit. De eerste, die in deze gemeente het leeraarambt heeft waargenomen, is geweest GUALTHERUS POMERANUS VAN SCHAGEN, die in het jaar 1614 herwaarts kwam en in het jaar 1634 overleed. Het beroep is eene Koninklijke Collatie. De kerk die voor de Reformatie eene kapel was, werd in het jaar 1284 ter eere van de H. *Maagd* MARIA gesticht. Zij behoorde vroeger onder de parochie van Etten, en werd door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend. In het jaar 1614, is zij zeer sierlijk herbouwd en met een fraai torentje en orgel voorzien.

De Roomsche-Katholijken, van welke men er 1550 aantreft, onder welke 1040 Communikanten, maken eene afzonderlijke parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk aan den H. FRANCISCUS VAN SALIS toegewijd, is een fraai gebouw, met eenen kleinen toren en van een orgel voorzien. Men heeft hier eene school, welke gemiddeld door een getal van 110 leerlingen bezocht wordt. De kermis valt in den tweeden Zondag in October.

Leur is de geboorteplaats van de Nederduitsche dichters: JOHANNES CORNELIS BOOT, geboren in 1761 overleden den 9 Junij 1834, als Predikant bij de Hervormden te Arnhem, en GERARDUS WILHELMUS BOOT, geboren 21 Mei 1763 + 6 September 1832,

als Rector der Latijnsche scholen te Gorinchem. Volgens sommigen zoude ook de beroemde turfschipper ADRIAAN JANSZON VAN BERGEN, die zoo krachtdadig medewerkte, om Breda in 1590 te verrassen, te Leur geboren zijn. Zeker gaat het, dat hij aldaar met der woon gevestigd is geweest. BALEN, die hem, in zijne Beschrijving van Dordrecht, ADRIAAN JOOSTEN VAN BERGEN noemt, zegt, dat hij gehuwd was met JANNEKEN KOSTERMANS JAKOBSDOCHTER uit de brouwerij van de Moriaan, te Breda, en gedurende het beleg van Oostende 1601-1603 te Dordrecht, alwaar hij burger en ingezeten was, wonende in den Wijnberg over de Felsbrug, aan de pest overleed (1).

In het jaar 1625 deed de Graaf VAN IJZENBURG, Onderbevelhebber der Spanjaarden bij het beleg van Breda, onder dit dorp, niet verre van de Mark, eene schans opwerpen, ten einde de convooijen naar het bezettingsleger eenen veiligen doortogt te bezorgen.

Het gehucht Attelaken ligt $\frac{1}{4}$ uur Oost van de Leur, aan den weg van 's Princenhage naar Leur; met 35 huizen en 310 inwoners.

Het gehucht Baai ligt $\frac{1}{4}$ uur Zuid-West van Leur. Men telt er 15 huizen en 130 inwoners.

Het gehucht Palingstraat, dat, zoo als wij reeds hier boven gezegd hebben, kerkelijk tot de Hoeven behoort, is slechts door den weg van Sprundel naar den polder het Goed van IJkel van dat dorp gescheiden, en ligt alzoo 1 uur West van Etten. Het telt 70 huizen, bewoond door 300 inwoners.

Heiken, ook wel het Vildersheiken, in de wandeling veelal met den naam van Klein-Amsterdam betiteld, behoort gedeeltelijk tot de gemeente Etten-en-Leur, gedeeltelijk tot de gemeente Hoeven-en-St.-Maartenspolder, doch voor het grootste gedeelte tot de gemeente Rucphen-Vorenseinde-en-Sprundel, waarom het ook veelal het Rucphens-Heiken genoemd wordt, het ligt $\frac{3}{4}$ uur Zuidwest van Etten, $\frac{1}{4}$ uur Zuid van Hoeven en $\frac{1}{4}$ uur Noord van Sprundel. Men

(1) Zie BALEN *Beschrijving van Dordrecht* bl. 868.

telt er 121 h. en 620 inw. waarvan 41 h. en 230 inw. onder Etten-en-Leur; 4 h. en 20 inw. onder Hoeven-en-St.-Maartenspolder, en 76 huizen en 370 inwoners onder Rucphen-Vorensesinde-en-Sprundel. De bewoners zijn het zoogenaamde Heikensvolk, meestal in hutten wonende, en in den geheelen omtrek niet ter goeder naam en faam staande. Zij gemeren zich voornamelijk met mandenmaken, bezembinden, mosvisschen, arbeiden, beestenvillen en zandwasschen, hebbende eenigen kar en paard, waarmee zij wit zand rondventen, en, daaronder verborgen, somtijds te Breda en elders gestolen voorwerpen gaan verkoopen, want niet zelden rigten zij op eenigen afstand van hun verblijf dieverijen uit; hoewel deze misdaden voorheen meer dan thans door hen bedreven werden, zoodat menigeen der vroegere bewoners van dit gehucht, zijn leven op het schavot geeindigd heeft. De verbastering en verwildering van dit gehucht wordt daarin gezocht, dat dit Heiken, tusschen het Land van Breda en dat van Bergen-op-Zoom liggende, gecontesteerd grondgebied was. Jaloersch op elkanders regten wilde geen der beide Heeren dulden, dat met het vatten der boosdoenders, hunne regten geschonden werden. Door dezen wedijver strekte dit gehucht tot eene vrijplaats van alle booswichten in den omtrek, die in hunne woonplaats geene veiligheid voor de wrekende gerechtigheid vonden.

In het jaar 1841 is alhier eene Roomsche Katholieke kerk gebouwd, aan den H. WILLIBRORDUS toegewijd, die door eenen eigen Pastoor bediend wordt en thans eene afzonderlijke parochie uitmaakt, welke 420 Communikanten telt, naar welke kerk het gehucht thans St. WILLIBRORD genoemd wordt. Ook heeft men er tegenwoordig eene school, gemiddeld door een getal van 120 leerlingen bezocht wordende, onder welke ongeveer 60 meisjes, die thans onder de leiding van twee Liefde-zusters in handwerken (onderwijs genieten wordende deze zusters ondersteund, door de in 1842 opgerigte maatschappij, die zich uitsluitend heeft ten doel gesteld, de verbetering van den maatschappelijken toestand der ongelukkige be-

woners van dit gehucht; terwijl alle hare weldadige bemoeijingen onophoudelijk naar dat doel streven (1).

Ook liggen in deze gemeente de volgende polders: De Zwartenbergse-polder, de Westpolder, de Krijtenburg, de Oostpolder, het Goed-van-IJkel, de Hooge en Lage Hillekens, de Achterboerkens en de Trippenpolder.

De Zwartenbergse-polder, ook wel enkel Zwartenberg genoemd, is, in het jaar 1507, door HENDRIK, Graaf van Nassau, ter bedijking uitgegeven, en beslaat, met de dijken, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 385 bund. 35 v. r. 28 v. ell., terwijl hij schotbaar 365 bund. 13 v. r. 15 v. ell. groot is. De gronden, welke uit laag land bestaan, dienen meest tot wei- en hooilanden. De buitengronden tegen deaen polder, zoo aan de zijde van de Mark, als aan de Leursche-haven gelegen, behooren mede tot Zwartenberg. Voormaals bestond hier eene uitwatering onmiddellijk op de Mark, doch door de verlamming daarvan, heeft men in 1722 eenen achtkanten watermolen aan het zuidende des polders gebouwd. Door middel van dezen watermolen watert de polder uit op de Leursche-haven; het steenen sluisje, waardoor het opgemalen water zich in de Leursche-haven ontlast, is wijd 1 el 4 palm 4 duim en met eene drijfdeur voorzien. Na de herdigting van de Mark is de uitwatering, welke voormaals zeer gebrekkig was, veel verbeterd. In den Groenedijk van dezen polder ligt het zoogenaamde Laurenssluisje, wijd 3 palm 3 duim, voorzien van eene schuif, strekkende tot inzetting van het water in den polder. Het zomerpeil is 6 palm 8 duim beneden A. P. In Januarij 1825, dus vóór de herdigting, was de polder tot 3 palm 6 duim boven A. P., of 1 el 4 duim boven het zomerpeil met water bezet. Het maalpeil is 3 palm boven A. P. De hoogte der dijken is 3 el tot 3 el 4 palm boven

(1) Ten einde deze Maatschappij en haar doel meer algemeen bekend te maken zullen wij haar Reglement hier achter in de bijlage E mededeelen.

A. P. Hij wordt door eenen Dijkgraaf en twee Gezworenen bestuurd.

De West-polder is groot, volgens het kadaster, 887 bund. 98 v. r. 85 v. ell., zijnde de zoogenaamde Rijdsijk daaronder begrepen, waarvan 718 bund. 10 v. r. 85 v. ell. schotbaar land. De grond bestaat hier grootendeels uit lage wei- en hooilanden, waarvan vele reeds zijn en andere nog worden uitgeveend; de veengrond ligt 3 palm tot 5 palm onder het maaiveld, de laag is 5 palm tot 8 palm dik. Twee sluizen op de Laaksche-vaart, wijd 2 el en 1 el 7 palm 5 duim, benevens een houten duiker, wijd 5 palm 5 duim; voorts aan de Leursche-haven nog vier houten sluisjes, met klep- of valdeurtjes aan de buitenzijde voorzien, de eene wijd 2 palm 4 duim en hoog 3 palm; de tweede wijd 1 el 4 palm 8 duim en hoog 8 palm 2 duim; de derde wijd 1 el 2 palm 5 duim en hoog 7 palm, en de vierde wijd 9 palm 2 duim, en hoog 6 palm, dienen, om hem, gedeeltelijk op de Laaksche-vaart en op de Leursche-haven, van het overtollige water te ontlasten. Ook ontvangt hij veel water van de zuidelijk gelegen hooge gronden; echter is zijne suatie, sedert de herdigting van de Mark en Dintel, zeer goed. Het zomerpeil is 1 palm beneden A. P. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf en twee Gezworenen.

De polder Krijtenburg, welke in het jaar 1555 bedijkt is, bevat aan kadastrale grootte 110 bund. 56 v. r. 40 v. ell., waarvan de schotbare grootte 99 bund. 20 v. r. 72 v. ell. beloopt. De grond, welke tot wei- en hooilanden dient, is redelijk hoog en goed van aard. Hij heeft eene steenen sluis, wijd en hoog 1 el 1 palm, voorzien van eene vloeddeur. Eene tweede dergelijke sluis, die er vroeger was, is gedempt. De polder wordt door middel van genoemde sluis, door eenen afzonderlijken watergang, op de Mark van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is 1 palm beneden A. P. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf en twee Gezworenen.

De Oost-polder is kadastraal groot 387 bund. 2 v. r. 78 v. ell. De schotbare grootte bedraagt 190 bund.

41 v. r. 28 v. ell., meest wei- en hooilanden, waarin ook moer gevonden wordt. Men heeft er drie houten sluisjes of duikers, met kleppen of vallen, zijnde de eene wijd 1 el 2 palm 6 duim., hoog 8 palm; de tweede wijd 1 el 3 palm 5 duim, hoog 8 palm 6 duim, en de derde wijd 1 el 6 palm 5 duim, hoog 7 palm 2 duim. Deze sluisjes of duikers dienen om den polder, op de Leursche-haven en verder op de Mark, van het overtollige water te ontlasten. De bedijking van dezen polder bestaat eigenlijk slechts in eenen eenigzins verhoogden weg langs de Leursche-vaart of haven; van denzelfden aard is ook de scheiding tusschen de omringende landen, zoodat alleen het gewone water afgescheiden blijft; maar in geval van overstroming der zoogenaamde Haagsche-beemden — zoo als dit vóór de herdigting van de Mark, door overvloëijng, dikwijls en langdurig geschiedde, doch thans, na die herdigting, zelden meer plaats vindt — werd deze polder dadelijk mede overstroomd, soms ter hoogte van 2 el boven A. P., en stortte alsdan zijn water in de Leursche-haven over; op het einde van deze haven, tegen de Mark, ligt eene schutsluis, in 1752 gebouwd, hebbende eene schuttinglengte van 20 el 8 palm. Het zomerpeil is 9 duim boven A. P. Hij wordt bestuurd door twee Gezwoorenen.

De polder Het-Goed-van-IJkel of Het Goed-van-Ikkel is groot, volgens het kadaster, 153 bund. 92 v. r. 11 v. ell., waaronder 134 bund. 27 v. r. 89 v. ell. schotbaar land, meest ligte grond. Hij heeft eene opene uitwatering, waardoor hij op de Hoeven-sche-beemden van het overtollige water wordt ontlast. Tot inlating van het water bestaan er twee steenen sluisjes, als een aan het Kibbelvaartje, wijd 4 palm 4 duim en hoog 5 palm 3 duim, voorzien van een deurtje, — het andere aan de Laaksche-vaart, bij de zoogenaamde Houtweide, wijd 4 palm 1 duim, hoog 4 palm 3 duim, en insgelijks voorzien van een deurtje. Het zomerpeil is omtrent gelijk A. P. De kaden zijn van geringe hoogte. Hij staat onder het bestuur van eenen Dijkgraaf en eenen Gezwoorene.

De polder de Hooge-en-Lage-Hillekes, beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 77 bund. 39 v. r. 6 v. ell., waaronder 69 bund. 25 v. r. 34 v. ell. schotbaar land; zijnde ligte grond. Hij wordt door een steenen sluisje, voorzien van eene drijfdeur, wijd 5 palm 5 duim en hoog 6 palm, op het Kibbelvaartje en vervolgens op de Mark van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is omtrent gelijk A. P. De kaden zijn van geringe hoogte. Het polderbestuur bestaat uit eenen Dijkgraaf en eenen Gezworene.

De polder de Achter-boerkens, is groot, 38 bund. 42 v. r. 43 v. ell., waaronder 35 bund. 95 v. r. 89 v. ell. schotbaar land bestaande uit ligte grond. Hij wordt, door middel van een houten sluisje, voorzien met eene klep en schuif, wijd 4 palm 8 duim hoog 4 palm 2 duim, op het Kibbelvaartje en vervolgens op de Mark, van het overtollige water ontlast. Het zomerpeil is omtrent gelijk A. P. De kaden hebben eene geringe hoogte. Hij staat onder het bestuur van eenen Dijkgraaf.

De Trippen-polder, beslaat, kadastraal, eene grootte van 41 bund. 64 v. r. 94 v. ell. De schotbare grootte beloopt, 38 bund. 88 v. r. 81 v. ell., meest ligte grond. Hij heeft een steenen sluisje met eene drijfdeur en schuif, hetwelk 5 palm 8 duim wijd en even hoog is, dienende om hem op het Kibbelvaartje en vervolgens op de Mark, van het overtollige water te ontlasten. Het zomerpeil is omtrent gelijk A. P. De kaden zijn van geringe hoogte. Hij wordt bestuurd door eenen Dijkgraaf en eenen Gezworene.

Het wapen der gemeente Etten-en-Leur waartoe vroeger ook het dorp Sprundel behoorde, bestaat uit een veld van azuur (blauw), met drie burgten van goud, gedekt met eene kroon van goud, met vijftien paarden van zilver.

Het Dorp Sprundel.

Aangezien van de gemeente Rucphen-Vorensseinden-Sprundel, alleen het dorp Sprundel tot de baronie van Breda behoorde, zullen wij dit alleen ook hier behandelen. Het ligt $2\frac{1}{2}$ uur West-Zuidwest van Breda, $1\frac{1}{2}$ uur Zuid-Zuidoost van Oudenbosch, $\frac{1}{2}$ uur Oost van Rucphen. Er heeft aldaar eertijds, aan de rivier het Moerwater, een kasteel Sprundelheide gestaan. Dit kasteel werd, in het jaar 992 den eersten van Zomermaand, door HILSONDIS, Gravin van Strijen, aan de Abdij van Thoor, ten geschenke gegeven. Sedert onheugelijke jaren, is het niet meer in wezen, hoewel de grondvesten in het midden der vorige eeuw nog te zien waren.

Men telt er 1150 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw.

Het was vroeger eene heerlijkheid, die in 1387 door JOANNA, Hertogin van Brabant, aan JAN VAN POLANEN, Heer van de Leek en Breda, in pandschap gegeven, en op die wijze aan het land van Breda gehecht werd (1).

In het jaar 1611 verkocht FILIPS WILLEM Prins van Oranje aan de meestbiedende in den Wildert bij het dorp Sprundel een blik of vijver, genaamd de Ketel, en nog een ander blik, nevens de Gasthuisbrug bij den Klappenberg, met het regt, om die door des Heeren vroente en wateren af te mogen brengen, en zal alles na 50 jaren aan den Heer weder komen.

De inwoners, die alle Roomsche Katholiek zijn, maken eene parochie uit, die door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk aan den H. JOHANNES den Dooper toegewijd, is in vroegere jaren afgebrand, doch later weder opgebouwd zijnde, thans een net gebouw, van toren en orgel voorzien.

(1) Zie over deze verpanding hiervoor bl. 110.

Vroeger bestond te Sprundel ook eene Hervormde gemeente, welke tot eerste leeraar gehad heeft HERRMANNUS HOORN, die er in 1648 kwam en in 1654 overleed. In het midden of het laatst der vorige eeuw werd echter deze gemeente uit hoofde van het gering getal zielen met die van Etten vereenigd, thans is zij geheel uitgestorven.

De kermis valt in des zondags voor Pinksteren en de jaarmarkt den 21 Julij.

Gemeente Rosendaal-en-Nispen.

Deze gemeente grenst Noord aan de gemeenten Ouden-Nieuw-Gastel en Ouden-Bosch, Oost aan de gemeente Rucphen-Vorensseinde-en-Sprundel, Zuid aan België, West aan de gemeente Wouw. Zij bevat, de dorpen Rosendaal en Nispen, benevens de daartoe behorende gehuchten Kalfsdonk, Vroenhout, Huisdonk, Hainck, Vinkenbroek, Borteldonk, Langdonk en Rietgoor. Het beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 5532 bund. 69 v. r. 44 v. ell., waaronder 2415 bund. schotbaar land; telt 864 huizen, bewoond door 1164 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 6000 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw, handel en scheepvaart. Voorheen werd hier veel handel van Holland en Zeeland met Brabant gedreven en in het jaar 1451 werd door Graaf JAN VAN NASSAU aan die van Rosendaal toegelaten alle soorten van neringen te doen. De handel bestaat voornamelijk in granen en vee, ook heeft men er eene druk bezochte weekmarkt, eene aanzienlijke hoedenfabriek, eene nieuw opgerigte steenbakkerij, loerlooijerijen, messenmakerijen, vroeger waren er meer dan twintig bierbrouwerijen, van welke er nog slechts zes bestaan, als:

vier te Rosendaal, eene te Vroenhout en eene te Nispen. Ook had men er voorheen aanzienlijke kantfabrieken, doch deze zijn sedert lang geheel vervallen.

De Roomsche Katholijken, die hier ongeveer 6000 in getal zijn, maken de parochiën van Rosendaal en Nispen uit, doch behooren ook voor een klein gedeelte, bekend onder den naam van Land van Nassau, kerkelijk onder Wouw. Zij hebben in de burgerlijke gemeente Rosendaal-en-Nispen twee kerken.

De Hervormden, die hier 110 in getal zijn, onder welke 80 Ledematen, behooren tot de gemeente Rosendaal-Nispen-en-Wouw, welke vroeger drie gemeenten uitmaakte. De eerste, die in de afzonderlijke gemeente van Rosendaal het leeraarsambt heeft waargenomen is geweest MARTINUS BRUINVISCH die in het jaar 1613 herwaarts kwam en in het jaar 1615 overleed. De eerste, die in de afzonderlijke gemeente van Nispen het leeraarsambt heeft waargenomen was ANGELUS VAN AKEN, die in 1648 beroepen werd en in 1654 naar de Nieuwe-Tonge vertrok. Na dat in het jaar 1806 de Predikant VAN BEEK overleden was, is deze gemeente met Rosendaal vereenigd, waar destijds Predikant was JOHANNES DE LEEUW. In het jaar 1825, toen de Wouwsche Predikant JOHANNES CORNELIS LOTIHIUS eervolontslag verkreeg, werd met deze combinatie ook die van Wouw vereenigd. De eerste, die de drie gemeenten gezamenlijk bediend heeft, is geweest JOHANNES DE LEEUW, die sedert het jaar 1791 te Rosendaal stond en in het jaar 1826 zijn emeritaat verkreeg.

De 16 Israëlieten, die men er aantreft, maken, met eenige uit de naburige gemeenten, eene ringsynagoge uit, welke tot het synagogaal ressort van 's Hertogenbosch behoort.

Men heeft in deze gemeente vier scholen, waarvan drie in het vlek Rosendaal als: ééne gemeenteschool, ééne kost- en dagschool, één huis van opvoeding voor Meisjes en ééne gemeenteschool te Nispen, welke vier gezamenlijk gemiddeld door een getal van ongeveer 370 leerlingen bezocht worden.

Het vlek Rosendaal ligt $2\frac{1}{2}$ uur Oost van Bergen-op-Zoom, $4\frac{1}{2}$ uur West van Breda, 3 uren Zuidoost van Steenberg, en $1\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen, aan den weg van Breda op Bergen-op-Zoom en aan de Rosendaalsche vliet. Dit watertje dat in de provincie Antwerpen ontspringt, valt $\frac{1}{2}$ uur bezuiden Nispen, in de provincie Noord-Brabant; helpt, onder den naam van Watermolenbeek, $\frac{1}{2}$ uur bezuiden Rosendaal, eenen watergraanmolen aan den gang; stroomt tot 1 uur benoorden Rosendaal noordwaarts aan; neemt hier eene noordwestelijke rigting, tot voorbij het Lindenbergische veer, van waar het meer westelijk vliet, tot het, na eenen loop van nog geen vier uren, zich in het Krammer ontlust. In het jaar 1451, werd dit watertje van Rosendaal uit gegraven, en tot eene vaart gemaakt, die in dat vlek eene haven vormt, welke eertijds vermaard, doch bij gebrek aan water zeer in verval geraakt was. In het jaar 1792 werd deze vaart aanmerkelijk verbeterd, doch in 1820 was zij andermaal hoogst gebrekkig geworden, waarna zij in 1823 geheel opgegraven en in eenen voortdurend goed vaarbaren staat is gebragt. Sedert dien tijd heeft dit watertje, ook voor dat gedeelte, hetwelk tot eene vaart gegraven is, den naam van Rosendaalsche-vliet aangenomen.

Rosendaal was eerst eene afzonderlijke vrije heerlijkheid, want toen RASO VAN GAVEREN, Heer van Breda, in het jaar 1300, tot zijne tweede vrouw getrouwd had, vrouw ADEWINE, dochter van Heer WILLEM VAN STRIJEN, heeft hij, met toestemming van zijnen voorzoon, RASO, Heer van Boelaar, aan haar en hare nakomelingen gegeven de middele en lage heerschappij van Rosendaal. Later is deze heerlijkheid aan den huize van REIMERSWALE gekomen, maar, in 1501 heeft Heer CLAAS VAN REIMERSWALE, Ridder Heer tot Lodijck en Nieuw-Strijen, verkocht aan Graaf ENGELBERT II van Nassau » zijne nederheerlijkheden van Rosendaal, Nispen en Woude onder » het land gericht van Rosendaal, tot drie ponden » toe, en de daar beneden, en de heerlijkheden van

»voorgemelde Heer CLAAS onder het vaartgericht
 »ende doorlichte, welke alle syn voorzaten te leen
 »ontvangen en gehouden hebben van den Huyse en
 »Hove van Breda.” In de oude Registers van het
 gezegde huis vindt men, dat deze verkoop is ge-
 geschied, achterevolgens de communicatie die de Schout
 van den Graaf VAN NASSAU, ter eene, en de Schout
 van Heer CLAAS aldaar, ter andere zijde, met mal-
 kanderen gehad hebben, op den 12 Maart 1498, in
 tegenwoordigheid van Raden en vrienden van gemel-
 den Graaf VAN NASSAU, te weten Heer JAN MASCHER-
 REEL, Ridder, Heer tot *Schurwinantsroede*, Dros-
 saard van Breda, Graaf JAN VAN NASSAU, Kastelein
 tot Heusden, WILLEM DE BLJE, Kastelein tot Breda,
 ADRIAAN VAN BRUHEZE, Rentmeester des lands van
 Breda en JAN MERUSOON, Rentmeester des lands van
 Steenberg en z. In het jaar 1500 aan ENGELBERT,
 Heer van *Nassau*, verkocht zijnde, werd de heer-
 lijheid Rosendaal met de baronnie van Breda ver-
 eenigd.

Buiten de plaats, aan den weg naar Nispen,
 5 minuten van het vlek, staat nog een omwaterd
 kasteel het Leengoed, voorheen het Huis te Rosen-
 daal genaamd, alwaar de Heeren van *Rosendaal*
 plagten verblijf te houden, en hetwelk, eene opper-
 vlakte beslaande van 17 bund. 15 v. r. 58 v. ell.,
 thans in eigendom bezeten en bewoond wordt door
 den Heer WOLDRINGH.

Rosendaal was voortijds een woest dal, met dis-
 telen en wilde rozen bewassen, waarvan men wil,
 dat het zijnen naam zoude ontleend hebben. Het
 is echter door zijne bekwame haven zoo groot gewor-
 den, dat het Nispen, waaronder het eerst behoorde
 boven het hoofd is gewassen, thans is het eene fraaije
 groote en volkrijke plaats, welke in 1809 tot eene
 stad is verheven, maar in 1814 weder tot het platte
 land terug gebracht werd. Men telt er in de kom van
 het dorp, waar men een ruim markveld en vele fraaije
 huizen aantreft, en waar de straatweg van Breda op
 Bergen-op-Zoom langsloopt, 460 huizen, en 2800
 inwoners, en met de kerkelijk daartoe behorende

gebuchten Kalfsdonk, Hulsdonk en Langdonk, 634 huizen en 3890 inwoners.

De Roomsche-Katholijken, die hier 3800 in getal zijn, maken eene parochie uit, die door eenen Pastoor en twee Kapellaans bediend wordt. Aanvankelijk had Rozendaal geen parochiekerk maar slechts eene kapel ter eere van de *H. Maagd MARIA* gesticht, welke een aanhangsel was van de parochiekerk van Nispen, en bediend werd door eenen Afgezondene van den Parochiaan van die plaats. In het jaar 1268 werd er echter, met toestemming van *ARNOUD Heer van Gaasbeek*, ter eere van *O. L. Vrouw*, eene kerk gesticht, uit gaven der inwoners van Kalfsdonk, Hulsdonk en Langdonk, om alzoo te beter hunne godsdienst te kunnen oefenen. Deze kerk, welke tot eene parochiekerk verheven en van die van Nispen gescheiden werd, moet aanvankelijk een zeer groot gebouw geweest zijn, gelijk men aan de nog lang daarvan gestaan hebbende muren heeft kunnen zien. In het jaar 1590 echter door de Spanjaarden verbrand en tot eenen puinhoop geraakt, is zij veel verkleind en de oude muur daarvan buiten om blijven staan. In deze kerk lag, zooals men de middelste deur van het hooge koor inkwam, een graauwe zerk, waarop in de rondte te lezen stond:

. begraven Jan Haeghsen van Lijekerke
die sterft No. XIII en LII den XX^{de} dach in
November.

in het midden zag men het wapenschild van Liedekerke. Men heeft altijd gemeend dat deze zerk op het graf lag, waar vroeger de Pastoors begraven werden. Ter plaatse waar deze kerk gestaan heeft, hebben de Roomsche-Katholijken in het jaar 1839 eene fraaije nieuwe kerk gebouwd, welke aan den *H. JOHANNES den Dooper* toegewijd, en van een orgel voorzien is. Zij sluit zich aan tegen den toren, die met eene sierlijke, nieuwe spits versierd is. De pastorijs, is een groot schoon gebouw met water omgeven.

De Hervormden , van welke er 90 in getal zijn , hebben een fraai modern kerkgebouw , met eenen toren en van een orgel voorzien.

Ook heeft men in dit vlek een Gasthuis of gesticht van Liefdadigheid voor behoeftige vrouwen , opgericht in het jaar 1617 , waarin 7 oude vrouwen zijn opgenomen , als mede een fonds van de gasthuisarmen gezegt Passante armen , dat zeer oud is , als zijnde afkomstig van eene in 1363 gedane stichting , waar-
bij **ARNOLDUS VAN DER NESTE** , **NICOLAAS HENDRIKS-
ZOON** en **JOMANNES BUZE** een gasthuis voor arme reizigers die te Rosendaal kwamen nachtverblijf vragen , in het huis van **PETER VAN DER NESTE** , hebben opgericht. Nog is er een Gasthuis voor de Roomsche Katholijken in 1844 gesticht.

In over oude tijden moet te Rosendaal ook een klooster van Cistercienser Nonnen gestaan hebben , want wij vinden dat Heer **GILLIS BERTHOUT** , zoon van **GILLIS BERTHOUT** , gezegd *met den baard* , in het jaar 1227 , de tienden van Berlaer en een gedeelte van die van Gheel aan het gezegde klooster gaf , tot eenen uitzet voor twee zijner dochters , die daarin het geestelijk kleed aangenomen hadden.

Het Raadhuis aan de oostzijde der markt is een fraai , ruim en aanzienlijk gebouw.

Er zijn drie scholen als : ééne gemeente school met 90 leerlingen ; ééne kost- en dagschool met 55 leerlingen en één huis van opvoeding voor meisjes met ruim 170 leerlingen. — Voorts is er eene brieven- en eene paardenposterij.

Rosendaal heeft drie jaarmarkten als : eene jaar- markt invallende den 6 Maart , eene voorjaars beestenmarkt op de drie eerste Woensdagen in April , en eene najaars beestenmarkt op de drie eerste Vrijdagen in November , terwijl de kermis den eersten Zondag in September invalt. Ook is er eene wekelijksche markt dag , welke door Graaf **ENGELBRECHT VAN NAS-
SAU** op Maandag gebracht is , terwijl zij vroeger op Woensdag gehouden werd.

In het jaar 1561 bekrachtigde **WILLEM I Prins van Oranje** alle de regten en privilegiën van Rosendaal

benevens de magt om tien mannen te verkiezen; terwijl hij voorts bepaalde, dat hetgeen door Schout en Schepenen omtrent de orde van de Justitie bevolen werd van zoodanige kracht was, als of het door de geheele gemeente was vastgesteld.

De volgende geleerde mannen hebben hier het licht gezien: de Godgeleerde LAURENTIUS ROSENDALIUS (LAURENS VAN ROSENDAAL) Prefect der Karthuizers te Luik daarna te Rome, die onderscheidene geachte Godgeleerde schriften heeft nagelaten, en in 1499 overleed; de Regtsgeleerde HENRICUS VAN ETTEN, President van den Raad van *Braband*; PETRUS CUYPERS, Licentiaat in de regten, in 1642, en vervolgens Lid van den Grooten raad of Parlement te Mechelen, † in 1669, en GUILIELMUS CUYPERS, Raadpensionaris der provincie Mechelen, geboren in 1632, † in 1702. Beiden hebben in deugd en geleerdheid uitgemunt, en onderscheidene geachte werken, over de regtsgeleerdheid uitgeschreven.

Rosendaal heeft in vroegere jaren vele rampen moeten verduren. In het jaar 1572, den 31 Mei, zijn de kerk, het Raadhuis en honderd vijf der voornaamste huizen aan de markt afgebrand, veroorzaakt door de, alstoen plaats hebbende, onlusten, weinige jaren later is de kerk nog tweemaal afgebrand en wel in 1590 en op den 28 Junij 1600. Den 20 Mei 1687, heeft er nog een zware brand plaats gehad, waarbij 35 huizen (waaronder twee brouwerijen en eene grutterij), en voorts meer dan twintig schuren en achterhuizen, eene prooi der vlammen zijn geworden. In 1603 woedde er eene verschrikkelijke pestziekte waarvan vele honderde menschen het slachtoffer zijn geworden.

In het jaar 1637 is te Rosendaal de handeling over het uitwisselen der gevangenen gesloten, tusschen KISKLAER, Heer van *Marquette*, Commissaris, van de finantiën des Konings van Spanje, van de zijde der Infante, en GERAARD BERKEL met C. VERHOOGHE wegens de Algemeene Staten.

Het gehucht Kalfsdonk of Calfsdonk bij sommigen ook wel, ofschoon verkeerdelijk, Carsdonk gespeld,

$\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Rosendaal en $1\frac{1}{2}$ uur Noord van Nispen, bestaat uit 55 huizen, bewoond door 390 inwoners.

Het gehucht Hulsdonk, $\frac{1}{2}$ uur van Rosendaal, bevat 45 huizen en 240 inwoners.

Het gehucht Langdonk, $\frac{1}{2}$ uur Zuidoost van Rosendaal, was vroeger een achterleen van het huis *van Breda*. Men telt er 74 huizen en 460 inwoners.

Het dorp Nispen, eertijds Nisipa, ligt 1 uur Zuid van Rosendaal, $3\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Oudenbosch, even zoover Zuidoost van Bergen-op-Zoom, en omtrent $\frac{1}{2}$ uur van de Belgische grenzen. Men telt in de kom van het dorp 67 huizen bewoond door 92 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 490 inwoners, en met de daartoe kerkelijk behorende gehuchten Borteldonk en Rietgoor 134 huizen* bewoond door 200 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 1000 inwoners. Nispen is eene zeer oude plaats, welke echter haren luister verloor, zoodra men begon te bouwen waar nu Rosendaal ligt. Voortijds was het eene afzonderlijke heerlijkheid, maar werd later aan de Heeren *van Breda* in pandschap afgestaan, zooals wij hiervoor (bladz. 110) gezien hebben.

De inwoners, die allen Roomsch-Katholijk zijn, maken eene parochie uit, welke door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt. De kerk aan de H. Maagd MARIA toegewijd was voorheen de moederkerk van Rosendaal, en is in 1261 daarvan afgescheiden. Het is een oud gebouw, met eenen fraaijen toren en van een orgel voorzien. Na de Reformatie werd deze kerk door de Hervormden in bezit genomen, doch later werd zij gedeeltelijk aan de Roomsch-Katholijken teruggegeven, terwijl het andere gedeelte door een dubbel, met turfmul gevuld, beschot daarvan afgesloten ten gebruike van de Hervormden bleef, daar er thans echter geen Hervormden meer te Nispen wonen, dient dit nu tot koor der Roomsch-Katholijke kerk.

Een gedeelte der tienden van dit dorp kwam voorheen de Abdij van Tongerlo toe, aan wien ARNOUT

VAN LEUVEN, en diens gemalin ELIZABETH, Heer en Vrouwe van *Breda*, in het jaar 1279, alle novale tienden te Nispen gegeven had. Ook waren reeds in 1157 onderscheidene aldaar gelegene goederen, met de begeving der kerk, door HENDRIK Bisschop van *Leik*, aan het gezegde convent toegewezen en zulks ter bevestiging eener gifte, door ARNULPHUS, togenaamd *den Brabander*, vroeger aan de kerk van Tongerlo gedaan.

Voormaals had de Parochiaan de begeving van de kerken van Rosendaal en Calmpthout, die in het geestelijke van de kerk van Nispen afhingen, en om deze drie kerken te bedienen, werden gemeenlijk door den Abt van Tongerlo, twee of drie Kanunniken afgezonden.

Men heeft hier eene school, welke gemiddeld door een getal van 50 leerlingen bezocht wordt. De kermis valt in den tweeden Zondag in September.

Het gehucht Borteldonk, $\frac{1}{2}$ uur Zuid van Rosendaal, en 10 minuten Noord van Nispen, aan den weg van Rosendaal naar Antwerpen, is een voormalig achterleen van het huis van Breda. Men telt er 28 huizen, bewoond door ruim 200 inwoners.

Het gehucht Rietgoor, $\frac{1}{2}$ uur Zuidwest van Rosendaal, $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van Nispen, bevat 39 huizen, bewoond door 280 inwoners.

Onder het Land-van-Nassau, dat, zooals wij hier boven gezien hebben, kerkelijk onder Wouw behoort, verstaat men de gebuchten Vroenhout, Hainck en Vinkenbroek.

Het gehucht Vroenhout, ook wel Groenhout genaamd, is waarschijnlijk dus genoemd omdat men er veel groente (oudtijds vroente) namelijk weiland en houtgewas heeft. Het ligt $\frac{1}{2}$ uur Noordwest van Rosendaal, $\frac{1}{2}$ uur Noordoost van Wouw, en er wonen 250 zielen in 36 huizen. Ook is er eene bierbrouwerij. Het is eene zeer oude plaats, alwaar in 1269 door SERVÆS, Heer van *Liedekerke*, een klooster gesticht is en met arme Monniken bezet, doch kort daarna is dit klooster ter eere van St. CATHARINA gewijd, en met Nonnen van de orde van

Norbertus, anders Premonstreit genoemd, bevolkt. Als echter in het jaar 1288 de dijken door zwaren storm en hoogen vloed doorbraken, is deze geheele landstreek verdronken en het klooster weggespoeld. Nadat het land, zes en vijftig jaren onder water gestaan hebbende, weder beverscht was, was er niets meer dan een stuk van den toren der kerk van Vroenhout over, en wat verder over eenen weg, die in het gehucht uitkomt, eene zuil van blaauwesteen met twee graauwe steenen bankjes, om te kunnen knielen, voor een beeld of kruis, dat naar alle schijn daar gestaan had, en dit was ook nog zoo in het begin dezer eeuw te zien, doch de plaats, waar het klooster gestaan had, was toen niet meer kenbaar. Tusschen Rosendaal en Vroenhout moeten evenwel nog twaalf bunderen liggen, die de abdij genoemd worden. Ten gevolge van de gezegde doorbraak zagen de Geestelijke zusters zich alzoo genoodzaakt elders eene wijkplaats te moeten zoeken, en begaven zich, in het jaar 1295, naar Breda, alwaar zij gebleven zijn tot in 1646, hebbende alstoen hunne woning overgebracht naar Oosterhout, alwaar het klooster thans nog onder den naam van St. Catharinadal in wezen is, zoo als wij dat hierboven, bladz. 141, omschreven hebben.

In het gehucht Hainck, 1 uur Zuidwest van Rosendaal, wonen 180 zielen in 27 huizen.

Het gehucht Vinkenbroek of Vinkebroek, 1 uur Zuidwest van Rosendaal, bevat 20 huizen en 160 inwoners.

Het wapen der gemeente Rosendaal-en-Nispen is een veld van zilver met drie rozen van keel (rood) staande twee en een.

BIJLAGE A.

LEVENSSCHETS VAN ENGELBERT II VAN NASSAU.

ENGELBERT II VAN NASSAU, de oudste zoon van JOHAN IV Graaf VAN NASSAU en van MARIA Gravin VAN LOON, was den 17 Mei 1451 te Breda geboren. Omtrent de eerste lotgeval-
len zijner jeugd ontbreekt het ons aan juiste berigten. Dit
echter weten wij, dat hij reeds in zijn veertiende jaar onder
de Veldheeren van KAREL *den Stoute*, destijds nog Graaf
van Charlerois optrad, toen deze, met de Hertogen van
Gelder en Cleve en den Graaf van Horne, den verwoestenden
inval in het Luxemburgsche deed (1), daarna trok hij tegen
het trotsche Luik op, welks troepen hij, in 1465, in een
beslissend gevecht bij Montigny, versloeg. In het jaar 1467
woonde ENGELBERT de plechtstatige begrafenis van Hertog
FILIPS *den Goede* bij, en hij was een der vijf ridders, die
de prachtige kist op lansen droegen.

Hertog KAREL, wiens eerste gemalin, ISABELLA VAN BOURBON,
inmiddels overleden was, aan MARGARETHA VAN YORK, de zus-
ter van den Engelschen Koning EDUARD IV, verloofd zijnde,
bereidde zijne bruid, in 1468, eene ontvangst zoo prachtig
als men dit immer van den zoon van FILIPS *den Goede* ver-
wachten kon. Op rijk versierde schepen stak de Vorstin,
vergezeld van een aantal Engelsche, Duitsche en Bourgondi-
sche Edelvrouwen, het kanaal over, en stapte te Damme, bij
Brugge, aan wal. Onder de Edelen, welke KAREL tot het
begroeten en begeleiden van zijne koninklijke bruid had

(1) MEIJER, *Annal. rev. Fland. Anvers* 1861, pag. 337;
EN SVEYRO, *Annales de Flandres, Anvers* 1624, Tom. II,
p. 443; BARANTE, *Histoire des Ducs de Bourgogne*, Tom. VII,
p. 466.

uitgekozen; bevond zich, benevens de Heeren VAN RAVESTEIN, ARGEUIL, CHATEAU-GUYON, LUXEMBURG, ST. POL en den Bastaard VAN BOURGONDIE ook ENGELBERT VAN NASSAU, naar den smaak van den tijd, op het sierlijkst uitgedoscht (1). Vijf jaren later, in 1473, vinden wij hem op eene vergadering der Ridder van het gulden vlies te Valenciennes. Tegelijk met de Heeren van CLECY, IMBERCOURT, CHIMAY, RUBENPRE en anderen ontving hij daar de orde uit 's Hertogen hand (2). Van dit vrolijke toneel ging hij tot een ernstiger den Gelderschen oorlog over. De Hertog droeg hem op, alle zijne vasallen op te roepen, en met een behoorlijk aantal krijgsvolk, op de aangewezen verzamelpplaats te verschijnen; eveneens benoemde hij hem, gedurende den veldtocht, niettegenstaande zijne nog jeugdige jaren, tot Algemeen Stedehouder der Nederlanden. Als Drost van Brabant ontving hij, in het volgende jaar, onderscheidene volmagten, met zijne amtsverrigtingen in betrekking staande. Bovendien zien wij den Graaf, nog in

(1) Men leze over de pracht, welke bij die gelegenheid werd ten toon gespreid, de uitvoerige beschrijving bij OLIVIER DE LA MARCHE (*Mémoires*, 4e édition Louvain 1645, p. 517 — 587) voor de geschiedenis der beschaving, zeden- en letterkunde evenzeer merkwaardig. Uit de deelneming van ENGELBERT, aan deze feesten, blijkt, dat hij zich niet eerst sedert 1470 aan het Bourgondische hof ophield, zoo als ARNOLDI (*Gesch. der Nass. Oran. Länder* II 203) beweerd heeft.

(2) *Celle feste de la Toisson d'or fut mout-belle et sumptueuse, car quand aux manteaux des confrères (qui n'estoyent que d'Escarlatte) le Duc Charles le fit faire de velours cramoisy, et estoit mout-belle chose a veoir, tant les Chevalliers comme les pareures: et ainsy fuyt celle feste mout-notablement célébrée*, OLIV. DE LA MARCHE, p. 588.

SVEYRO daarentegen (tom II p. 505—506) geeft dit volgende berigt: *Celebro entre tanto el Duque de Borgonna en San Pablo de Valenciennes el capitulo del Thuson, hizose à dos de Mayo dia sennalado; havián fallido Pedro de Beaufremont, Conde de Charny, Antonio de Croy, Juan de Crequy, Sennor de canaples, Franco de Borssele, Conde de Osteruant, Theobalde de Neufchatel, Mariscal de Borgonna, Claudio de Montagu, Sennor de Conches, y Jacobo de Bourbon. Dieronse estos lugares à Don Fernando, Rei de Sicilia, Juan de Rubempre, Sennor de Beures, Philippe de Croy, Conde de Chimay, Juan de Luxemburg, Conde de Marle, Guido de Brimeu, Conde de Meghen, Sennor de Himbercourt, e Ingelberto, Conde de Nassau, Sennor de Breda. Men vergelijke daarmede ook: GUICHARDINI *Desscript des Pays-Bas, Anvers*. 1567, p. 102 en hetzelfde werk, in het Nederduitsch Amsterd., 1612, bl.*

hetzelfde jaar, gezamenlijk met den Heer van MARLY, de waardigheid van Afgezant van Bourgondië bij FREDERIK III, Keizer van *Duitschland*, bekleeden. Later woonde hij de zamenkomst tusschen den ouden Keizer en den Hertog van Bourgondië, te Trier, bij op welke voorloopig gehandeld werd over eene verlovings tusschen de schoone MARIA, KARELS dochter, en den ridderlijken MAXIMILIAN 's Keizers zoon (1).

Weldra had de jonge Graaf gelegenheid zich weder als held te onderscheiden, in den oorlog, namelijk, die Hertog KAREL tegen het Zwitsersche bondgenootschap en RENATUS Hertog van *Lotharingen* voerde. De Hertog droeg hem het bijeenbrengen der troepen in Brabant op, waar hij zelf andermaal als Stadhouder optrad; terwijl hij, nevens vele andere leenmannen, den Vorst in het leger volgde. Aan de belegering van Nuits, in 1474, nam hij werkdadig deel en trok in 1475 met den zegenvierenden KAREL Nancy binnen (2).

Als deze Vorst, niettegenstaande de twee groote nederlagen bij Granson en Murten, zich op nieuw ten oorlog gordde, om het verlorene Lotharingen te herwinnen, was ENGELBERT een der wijze Raadslieden, die tegen nog grooter onheilen als de doorgestane waarschuwden. Doch te vergeefs; de Hertog trok overmoedig zijn noodlot te gemoet. Na de verstrooide benden van zijn eens zoo geducht leger bijeengezameld, en, door het uitreiken van vele brieven van adeldom aan burgers, het getal zijner Ridders vergroot te hebben, besloot hij, tot elken prijs, Nancy weder te heroveren. Hij trok door Besançon, Vesoul, Neufchâteau en Toul, ter welker laatste plaats ENGELBERT zich, met zijne troepen, welke hij in Luxemburg aangeworven en niet zonder groot gevaar herwaarts gebragt had, bij hem vervoegde.

Den 5 Januarij 1477 kwam men voor de hoofdstad van Lotharingen aan. RENATUS had zijn toevlugt tot het Zwitsersche bondgenootschap genomen, dat tegen huurpenningen, en bovendien door eigen gevaar bewogen, hulp zond. KARELS leger smolt aanmerkelyk door honger, koude, ziekten en desertie; alle zijne bevelhebbers erkenden deze wederwaardigheden en zagen de toekomst donker in; maar niemand waagde het, den Hertog toe te spreken. Slechts Graaf ENGELBERT en de Heer van CHIMAY ondernomen het, hem te raden, in tijds naar het Luxemburgsche terug te trekken en zich zoo lang stil te houden tot het leger, zoo wel zijne zedelijke als zijne fysieke kracht, zoude terugbekomen hebben. Zij stelden

(1) BROSI *Annal. Cliv.* III p. 22.

(2) BARANTE *Tom. X*, p. 457.

hem, onbevreesd en onverholen, den staat van zaken en den gevaarlijken toestand van Bourgondië in dien oogenblik voor.

De Hertog, allen tegenstand ongewoon, werd hierover geweldig in toorn ontstoken, schold hen voor verraders en lafaards, en verklaarde, al was het ook alleen, tegen den vijand, die hij verachtte, te zullen optrekken. Zijne woorden, vol bittere en onverdiende verwijtingen, drongen tot in de ziel van ENGELBERT en CHIMAY door. Zij besloten met niet minder moed in den slag te strijden; hoewel zij de voortzetting van den strijd niet goedkeurden.

Als KAREL den Provencaal SIFRID DE BASCHI, die met een aantal andere lieden in Nancy zocht te geraken, doch daarbij overrompeld werd, ten galge verwees, en CAMPO-BASSO, deze, met allen kriegsregt strijdige daad ten sterkste gispde, toonden zich ENGELBERT en CHIMAY ook getrouw aan de wetten der eer en ondersteunden nadrukkelijk de voorstellingen van CAMPO-BASSO. Maar de oorveeg, door KAREL den *Napolitaan* gegeven en het ter dood brengen van den ongelukkigen SIFRID DE BASCHI, voltooiden het weefsel van onbezonnenheden, en zette de tegenpartij nu nog meer tot bloedige wederverging aan. De trouwloosheid van CAMPO-BASSO, de vertwijfeling van Hertog RENATUS en de dapperheid der Zwitsersche bondgenooten, vrijdelden alle pogingen van de Bourgondische veldheeren; KAREL zelf sneuvelde in den slag bij Nancy, den 5 Januarij 1477. Een groot gedeelte zijner Edelen viel in 's vijands handen; onder dezen ook ENGELBERT, die, volgens het getuigenis der geschiedschrijvers, op dezen noodlottigen dag, eenen buitengewonen moed had aan den dag gelegd. Met eene afdeeling Luxemburgsche Ruiters, was hij herhaalde malen op de scharen der bondgenooten ingedrongen; maar het geluk en het grootste gedeelte zijner onderhebbende manschappen, hadden hem, na eenen moordadigen tegenweer, trouwloos verlaten. Eenigen tijd meende men, dat hij onder de dooden moest geteld worden, en renboden hadden reeds zijne gemalin, de treurige mare van zijn sneuvelen gebragt. Den derden dag na den slag, toen men de krijgsgevangenen voor den vijandelijken Veldheer bragt, om hen over des Hertogs lot te ondervragen, kwam hij te voorschijn. De Graaf, werd door de overwinnaars naar Straasburg gevoerd; daar stelden de hebzuchtige Zwitsers, aan welke het grootste deel der buit was overgelaten, hem op een buitengemeen hoog losgeld, waarvoor hij een gedeelte zijner goederen aan zijnen broeder JOHANNES moest overdoen (1).

(1) Over den slag vergelijkte men voorts COMINES, OLIVIER DE LA MARCHE, MEIJER, SVETRA, PONTUS HEUTERUS, JOHANN VON MULLER en BARANTE.

ENGELBERT had naauwelijks zijne vrijheid terug bekomen of hij hielp de belangen van MARIA, KARELS eenige dochter en erfgename, in hare bedroefde omstandigheden, gedurende den tijd tusschen de nederlaag bij Nancy en hare verloving, voorstaan. Hij hoorde tot de Oostenrijksche partij aan het hof der Hertogin van Bourgondië, en bewerkte zeer krachtdadig, met een gedeelte der Staten het huwelijk van MARIA, met den Aartshertog MAXIMILIAAN (1). Toen de dapperste Vorst en de schoonste vrouw van Europa, na vele moeiten en bezwaren, hunne vurigste wenschen, eindelijk, in 1477, bekroond zagen, werd ENGELBERT door beiden, in alle die ambten en waardigheden bevestigd, welke hen door haren vader waren opgedragen (2).

De betrekking van den Graaf van NASSAU, tot den nieuwen beheerscher, werd dagelijks naauwer, en weldra behoorde hij tot diens meest vertrouwde Raadslieden, zoo als hij dit van toen af tot aan zijnen dood bleef. Hij was een van die weinige mannen, wier hoofd en hart op de regte plaats zaten, en die zich even dapper in het gevecht, als ervaren in staatszaken toonde. Zijne bekwaamheid als onderhandelaar, werd daarom bij menige gewigtige gelegenheid, en wel op onderscheidene wijze gebruikt; tusschen de menigvuldige staatsambten en staatkundige zendingen, waarin ENGELBERT zich onderscheidde, zien wij hem van tijd tot tijd ook in den krijgstand de persoonlijke dapperheid van den gemeenen oorlogsknecht, met alle de eigenschappen van den Veldheer, vereenigen. De overwinning van *Guinegate*, waar de trots van den Franschen koning LODEWIJK XI zoo zeer gefnuikt is geworden, heeft men grootendeels aan ENGELBERT VAN NASSAU te danken.

De Fransche koning had van de miltzucht der Gentenaars gebruik gemaakt, terwijl zijn Veldheer PHILIPPE DE CREVECOEUR, aan het hoofd van bloeddorstige krijgsbenden, de schrik van zijnen naam verbreidden. Na den vergeefschen aanval van de Franschen op Douai, kwam het, den 7 Augustus 1479, in de vlakte van Blangis, nog bekender onder den naam van *Guinegate*, tot een treffen. CREVECOEUR had ongeveer 3000 Ruiters en 14,000 man voetvolk onder zijne bevelen; mondbehoefte en amunitie waren beide in overvloed tot zijner beschikking. De beide heuvelen Enguien en *Guinegate*, welke het dal beheerschen, maakten naar zijne meening de hoofdstellingen uit; daarom

(1) ARNOLDI, *Gesch. der Oran. Nassauschen Länder*, II. 205.

(2) ARNOLDI, *Hist. Denkwurdigkeiten*, S. 145.

bezette hij den eersten, en plaatste op den anderen zijne ruitery, en in het midden den legertros.

MAXIMILIAAN beval den Heer van SALRAZAR het voorposten gevecht te openen; hij zelf trok met het hoofdleger, hetwelk een groot quarré vormde, den vijand te gemoet. In het front stonden 300 Engelsche boogschutters en ongeveer 3000 Muskietiers van onderscheidene natiën, onder het bevel van THOMAS VAN YORK; naast deze stond het geschut hetwelk dadelijk op de Franschen speelde; hierop volgde de Graven VAN ROMONT en SORR met de handboogschutters te voet; eindelijk Graaf ENGELBERT met de vlaamsche lansdragers.

De aanval geschiedde op de gewone wijze; Vlamingen en Bourgondiërs hadden den wind en de zon in den rug, de zomergloed van Augustus in het middaguur viel brandend neder. De krijgsknechten van ENGELBERT en zijne medebevelhebbers, door de Veldheeren aangespoord, toonden buitengewonen strijd lust. Als de Heer VAN CREVECOUR deze stemming der verbondene en de wijze beschikking van het geheel zag, waartoe NASSAU het meeste had bijgedragen, veranderde hij van plan; hij verdeelde zijne drie hoopen in onderscheidene kleinere en zocht den Hertog, wiens geschut het hem bijzonder moeilijk maakte, te omsingelen. Daarom liet hij hem nu van alle kanten van voren, in den rug en op beide zijden tegelijk aanvallen. Daar hij de overmagt had, viel het den Bourgondiërs moeilijk het tegen zoovele afzonderlijke belangrijke benden op den duur uit te houden; daarom weken FILIPS VAN CLEVE en vier andere aanvoerders en namen schielijk den terugtogt aan. CREVECOUR en TORCY, met drie escadrons ruiters vervolgden hen, doch wat al te ver en al te onvoorzigtig. ENGELBERT herstelde den slag weder. Zijne Vlamingen storten zich woedend op de handboogschutters der Franschen, en breken hunne reijen door, zoodat deze naar alle kanten vlugten. Intusschen hadden CLEVE en de overige bevelhebbers tijd gewonnen om hun volk weder te verzamelen en op nieuw in het gevecht te brengen; hetwelk moorddadig werd voortgezet. ENGELBERT en de Vlamingen zijn steeds de voorsten en de dappersten (1); hier ontjagen zij eene bende Franschen, die reeds het grootste deel der bagaadje buit gemaakt had, haren buit, ginds doen zij de herhaalde aanvallen van den vijand ten tweede maal

(1) *Et estoient de se nombre Monseigneur de Romont, filz de la maison de Savoye, et le Comte de Nassau, et plusieurs autres qui encores vivent. La vertu de ceulx-là fait tenir bon à ce peuple, qui fut merveille: veu qu'ils voyoyent fuir les gens-de-cheval. COMINES, L. VI, C. 4. Men vergelijke daarmede PONTUS HEUTERUS, L. I, C. 10.*

mislukken en beslissen eindelijk de nederlaag van een der schoonste legers van Koning LODEWIJK (1).

In het derde jaar, na de overwinning bij Guinegate, den 8 October 1482, bekwam ENGELBERT van MAXIMILIAAN den titel van Kamerheer (2) en daarop eene deels krijgshafte deels staatkundige zending, namelijk om te Luik, waar de partijen elkander op eene wreedaardige wijze verscheurden, vrede te bewerken en WILLEM van DER MARK's afschuwelijke misdaden te helpen straffen. Het *wild zwijn van de Ardennen*, zoo als men hem noemde, had de stad, in verstandhouding met een gedeelte der burgers, overvallen, den Bisschop LODEWIJK van BOURBON wreedaardig vermoord, zijnen zoon JOHAN het domstift tot opvolger opgedwongen en zich zelven de opperheerschappij aangematigd. De Aartsbischop vreesde dat deze overmoed, tevens Namen en Brabant in gevaar mogt brengen; en zond daarom ENGELBERT ROMOND en anderen met een leger derwaarts. Na geringen tegenstand, namen zij St. Truijen, Hasselt, Tongeren en andere plaatsen in. Het innemen van Luik ging met meer moeite gepaard, de bescherming, die zij van Frankrijk genoten, hadden WILLEM van AREMBERG en zijnen aanhang nog stoutër gemaakt. Eindelijk kwam echter het verdrag tot stand, en van DER MARK kwam, in het jaar 1498, het regmatig loon voor zijne schanddaden (3).

Nu volgde de merkwaardige en onrustige gebeurtenissen in Vlaanderen, waarin MAXIMILIAAN, die intusschen vader van twee hoopvolle kinderen, FILIPS de Schoone en de als bruid zoo ongelukkige MARGARETHA, maar ook door den dood van zijne beminde MARIA vroegtijdig weduenaar was geworden, zich meer en meer gewikkeld zag; en er werd voor ENGELBERT van NASSAU een nieuw tooneel tot werkzaamheid geopend. Eene woedende partij van eergierige en hebzuchtige volksleiders,

(1) Men vergelyke over dezen slag, behalve de beide aangehaalde Schrijvers, ook BARANTE, DANIEL en anderen. VAN GOOR, welke hij eene andere gelegenheid slechts in het voorbijgaan daarvan gewaagd, verward Guinegate met Bethune, wanneer hij van ENGELBERT's tweede gevangenschap spreekt, zoo als wij dit reeds elders (*Herinneringen uit het gebied der Geschiedenis, betrekkelijk de Nederlanden*, bl. 251) breedvoeriger hebben aangetoond.

(2) ARNOLDI, *Hist. Denkw.*, S. 145.

(3) FOULON, *Hist. Urbis et populi Leod.*, tom. II, BARANTE, tom. XII, 249 en volgende.

door overdrevene denkbeelden van burgerlijke vrijheid bevangen en door de gestadige kuiperijen van een aantal Edelen aangezet, legden bij elke gelegenheid eenen onverzoenlijken haat tegen alle Duitschers aan het hof van den Hertog van Bourgondië aan den dag en smeedden zelfs heillooze plannen tegen hen ADOLF VAN CLEVE, Heer van Ravensstein, een natuurlijke zoon van FILIPS den Goede, alsmede de Heeren van GRUITHUIZEN, TRAZEGNIES, RACEGNIES, DADISELL, de Baljuw van Gent en anderen stonden aan het hoofd dezer partij. Hun voornamelijk doel was, MAXIMILIAANS kinderen en daardoor ook de leiding der zaken zelf in handen te krijgen, onder voorwendsel, dat zij niet genoeg overeenkomstig de volkszedes werden opgevoed. Met de daad gelukte hun dit en hunne overmoed kende geene grenzen meer. Daar door ontstond openbare vijandschap, ja zelfs eenen wezenlijken oorlog, welke MAXIMILIAAN veel verdriets berokkende, waarvoor de Roomsche Koningskroon hem naauwlijks eenige schadeloosstelling schonk. Graaf ENGBERT stond zijnen Heer getrouw bij, die hem eerst den 24 en 25 Januarij 1485 tot Stadhouders en Generaal-Luitenant van Oudenaarde, en daarna den 27 November des zelfden jaars, gedurende zijn herhaald afwezen tot Stadhouders over zijne Nederlandsche Staten had aangesteld (1).

De Keizerlijke partij te Gent, welke reeds toen de overhand had verkregen, zocht door eenige zeer doelmatige te regtstellingen het zaad des oproers te verstikken, maar den Hydra wieden altijd weder hoofden aan.

Niet minder ontstuiting ging het destijds te Brugge toe. Deze belangrijke stad, nog altijd de stapelplaats des toenmaligen wereldhandels, leed buitengewoon door de partijwoede binnen hare muren, en de beste burgers, even als de vreemde kooplieden, vreesden in het toekomende nog grooter gevaar voor de belangen der nijverheid, want de geest, die de Vlaamingen bezielde, was eene slechte, roofzuchtige verwoestende geest. Daarom verzochten zij den Aartshertog en Graaf ENGBERT dringend, toch zonder uitstel, tot hen over te komen ten einde de rust en orde weder te herstellen.

MAXIMILIAAN wachtte niet lang, maar hield, van NASSAU en eenige andere grooten vergezeld, te Brugge zijnen intogt, waar hij even luisterrijk als welgemeend werd verwelkomd. Als kort hierop ook de Heer van GRUITHUIZEN, een der hoofdoorzaken van de ontstane geschillen en gesmeden kuiperijen, uit Frankrijk terugkwam, nam ENGBERT, die reeds lang

(1) ARNOLDI, *Hist. Denkw.* S. 143—146.

dezen dubbelhartigen man van verre had gadeslagen, in het belang van het gemeenebest, zijnen ouden krijgsmakker, in naam van den Vorst, gevangen. Hierop liet de Graaf hem kiezen, of hij voor de Ridders van het Guldenvlies of voor de Regering van Brugge wilde te regt staan. GRUITHUIZEN koos het laatste. Weldra werd hij in de stedelijke gevangenis gebragt en het onderzoek tegen hem begonnen. Deze maatregel verwekte echter veel misnoegen, zelfs bij onpartijdigen, en de onrustige kabaal bekwam daardoor aanleiding tot nieuwe ondernemingen.

Zekere Kapitein PICAET, die sedert lang den Aartshertog vijandig gezind was, zocht te water te ontkomen, ten einde den vijand van buiten tot spoedigen bijstand aan te zetten. Maar het volk van ENGELBERT, die buiten de stad zijn leger had opgeslagen, grepen hem nabij Damme, en sloegen hem in ketenen. De welgezinden in Brugge verzochten nu den Graaf zelf naar de stad te komen, opdat hunne partij gesterkt, maar de muiters in toom gehouden mogten worden. Dit geschiedde. ENGELBERT trok moedig, niettegenstaande de vele hem dreigende gevaren, met een klein gevolg, van Damme naar Brugge; zijne tegenwoordigheid waarborgde nu de openbare rust en den Hertog, die hier voor eenigen tijd zijnen zetel vestigde, veiligheid. De Graaf liet den verrader, nevens eenige andere slechte knapen, zonder bedenken ter dood brengen, en oogste daarvoor de dank van alle welgezinden in.

In Gent hadden de vredelievende burgers, zoo als reeds gezegd is, omtrent dezen tijd den meesten invloed gekregen, bijzonder door toedoen van den Opperdeken MATIS, die het den Aartshertog, door de terughouding van zijnen zoon, aangedane onregt wel inzag en ijverig tot verzoening raadde. Men had ook werkelijk, op zijnen voorslag, een gezantschap naar Brugge aan den diep gekrenkten Vorst gezonden, MAXIMILIAAN het gezigt van den beminden zoon weder toegestaan en hem dringend verzocht zijnen intogt in Gent te doen. Deze intogt had nog in het jaar 1485, op eene plegtige wijze, plaats, en, niettegenstaande de aanvankelijk dreigende houding der Gentenaars, kwam het twee dagen daarna tot eene verzoening, waarop den Aartshertog zijnen zoon weder werd overgeleverd. Hierop naar Duitschland vertrekkende om de Roomsche koning kroon te ontvangen, gaf hij zijnen zoon FILIPS aan de zorg van ADOLF VAN RAVESTEIN over, doch benoemde ENGELBRECHT VAN NASSAU en FILIPS VAN CLEVE tot zijne stadhouders in de Nederlanden, terwijl hij hun tevens het bevel over de krijgsmagt toevertrouwde.

Frankrijk intusschen den gesloten vrede trouwloos verbroken en het gebied van Bourgondië andermaal aangevallen

hebbende, moest men op ernstige tegenweer bedacht zijn en NASSAU en CLEVE lieten dan ook niets na, om aan het in hun gestelde vertrouwen te beantwoorden. Zij konden echter niet meer dan 15,000 man bijeenbrengen. De hoofdaanval moest bij Terouane plaats hebben, hetwelk door list ingenomen, doch spoedig daarop door gebrek aan levensmiddelen in den uitersten nood gebragt was. Alle hoop van inwoners en bezetting was nog op ENGELBERT, waarom zij hem bode op bode toe zonden, om hem ter hulp te roepen.

De Graaf, die in de nabijheid stond, wachtte met ongeduld de aankomst des Konings; hij zocht een hoofdtreffen te vermijden en CREVECOEUR van tijd tot tijd door schermutselingen bezig te houden en af te matten. Daar de uitslag meest den Bourgondiërs gunstig was, hield dit den moed der stad levendig en het gelukte eene afdeeling van 200 Ruiters er eenig koorn binnen te brengen. Eindelijk daagde MAXIMILIAAN, met ongeveer 8000 man Duitsch en 4000 man Belgisch voetvolk, alsmede met 100 escadrons ligte ruitery en eene menigte levensmiddelen, op, en legerde' zich voor Terouane, besloten hebbende, na zich met NASSAU en CLEVE vereenigd te hebben, eenen veldslag te wagen. Daar echter de Bevelhebbers het over een plan tot aanval niet eens konden worden, werd dit ontwerp verijld; maar CREVECOEUR brak toch van voor Terouanne op, en de stad was voor dit maal bevrijd. Naauwelijks had echter de Opperbevelhebber van het Fransche leger vernomen, dat de Koning in Januarij 1487, naar Brussel was teruggekeerd, of hij sloeg zich, in Februarij, weder voor Terouanne neder, en bedreigde op nieuw de stad. MAXIMILIAAN, in Zeeland terug gehouden, liet het ontzetten der stad weder aan NASSAU en CLEVE over. Gebrek aan levensmiddelen was ook nu weder de voorname bondgenoot van den vijand. BOUDEWIJN VAN BOURGONDIE nam op zich er 300 wagens met mondbehoefte binnen te brengen. De beide Veldheeren hadden echter slechts 200 ruiters, meest edellieden, en 3000 man voetvolk onder hunne bevelen; zij besloten evenwel de eerste, wegens hun gering aantal en weinige bruikbaarheid, liever af te danken dan ze zonder nut te voeden. Zij stelden de Franschen eene soort van Wagenburg tegen. Alle pogingen tot behoud der stad waren echter vruchteloos; de vijand overrompelde haar, gedeeltelijk door verraad, gedeeltelijk door list, en CREVECOEUR bleef er ten tweedenmaal meester van.

Op dit ongeluk volgde voor Graaf ENGELBERT onmiddellijk een tweede. CREVECOEUR, nog meer afgerigt in listen dan in de kunst des oorlogs, had FILIPS VAN CLEVE hoop gegeven, dat hij tot de partij des Roomschen Konings zoude overgaan,

en, in geval men van de Belgische zijde slechts eenigzins medewerkte, onderscheidene steden en sloten in Picardië en Artois wilde overgeven. Met Bethune zoude men beginnen. ENGELBERT werd niettegenstaande zijne gewone voorzigtigheid, even als onderscheidene Bevelhebbers, wien het plan was medegedeeld, ten dezen verkloekt, en stemde toe, om er deel in te nemen. Als zij echter met hun krijgsvolk na eenen langen marsch en na groote vermoeijenissen voor die stad kwamen, waren, noch de afgesproken voorbereidselen in het werk gesteld, noch de verwachte bijstand in de nabijheid. Te laat nu ziende, dat zij bedrogen waren, meenden zij spoedig terug te trekken; de Franschen braken, op een teeken van CERVECOEUR, van zeven kanten te gelijk op, en overvielen de vermoeide krijgers zoo onstuimig, dat de ruitery, na korten tegenstand, den aftogt blies. Te vergeefs voerden ENGELBERT, CLEVE en de anderen het voetvolk tegen den vijand aan, en streden de veteranen in de voorste gelederen met zeldzamen moed, ten einde intusschen de ruitery den terugtogt gemakkelijker te maken: deze laatste was echter zoo zeer van alle kanten omsingeld, dat zij noch ~~het~~ leger weerstand bieden noch vlugten kon. De kracht van het voetvolk, was ten laatste mede verbroken. De Heer van LASARRA sneuvelde; Graaf ENGELBERT, nevens een groot getal der voornaamste en bekwaamste Krijgsoversten, geraakten, na eenen moedigen tegenstand en met zware wonden bedekt, in 's vijands handen, slechts een gedeelte zijner lijfwacht sloeg er zich door. Deze ongelukkige gebeurtenis viel voor den 25 Julij 1487. Eenen geruimen tijd bleef ENGELBERT in krijgsgevangenschap, daar Koning KAREL VIII, de bekwaamheid en belangrijkheid van den Graaf kennende, op allerlei wijze zijne in vrijheidstelling moeilijk maakte, en daar voor een schier onbetaalbaar losgeld eischte. Op welk eene wijze hij eindelijk, na anderhalf jaar in krijgsgevangenschap te zijn verbleven, zijne vrijheid terugbekwam, is door ons elders omstandig vermeld (1).

Vóór dat hij naar België terugkeerde, had hij den Franschen Koning zijne dienst als bemiddelaar van eenen vrede tusschen hem en den Roomschen Koning aangeboden. Inderdaad hadden de onderhandelingen, welke hij kort daarna met den Bisschop van Lombez, JEAN DE LA GROSSE VILLIERS, met den Abt van St. Denis, den Heer DE LA ROCHE CHOUARD en PIERRE DE SAUERGE, als gevolmagtigden van KAREL VIII aanknoopte, gunstige gevolgen. Beide oorlogvoerende magten vonden even

(1) *Herinneringen uit het gebied der geschiedenis, betrekkelijk de Nederlanden.* Bl. 251—254.

sterke gronden tot verzoening. Den 22 Julij werd reeds de vrede te Frankfort aan den Main onderteekeud.

Dadelijk na zijne aankomst in Duitschland, hielp ENGELBERT den Roomschen Koning, de verderfelijke oneenigheden tusschen den Hertog van Beijeren en het Swabische bondgenootschap ten einde brengen. Bij de bemoeijingen van MAXIMILIAAN, om de eindelooze en verderfelijke twisten tusschen de Deutsche Vorsten onderling te doen ophouden, waren NASSAU's raadgevingen niet minder belangrijk en beslissend.

Intusschen waren de openlijke aangelegenheden in de Nederlanden, vooral in Vlaanderen, meer en meer verwickeld geworden. Zelfs vergaten de steden Gent, Brugge en IJperen, door het aanhitsen van FILIPS VAN CLEVE en de partij der volksleiders meer en meer in beweging gebragt, in zooverre hunnen eed en pligt, dat zij hunnen Graaf, den Hertog van Bourgondië en thans zelfs Roomschen Koning, met vele zijner grooten gevangen zettende. Zulk eene daad was in de geschiedenis van Duitschland bijna ongehoord, en wekte zelfs de verontwaardiging des Heiligen Vaders op, hoewel deze anders het niet op de Duitschers verzien had. Nadat echter zijne bullen even zoo weinig als de vermaningen der Vorsten en de voorstellingen van MAXIMILIAAN iets op den revolutionairen overmoed vermogten; nadat eenige van 's Konings raadslieden, door de Gentenaars, naar Frankrijk gevoerd, onderscheidene aanhangers van de Oostenrijksche partij onder de burgers echter, na onmenschelijke folteringën, ter dood gebragt waren, verminderde de bloeddorst der volksleiders, door de vrees voor zware bestraffing van wege den Keizer en het Rijk, aan welke het meerendeel der Nederlandsche Staten, zich met hooge afkeuring van het bedrijf der drie Vlaamsche steden, aangesloten hadden. De Bruggenaars perstten echter eerst nog van den Vorst, wien zij eindelijk de vrijheid teruggaven, een vergelijk af, hetwelk de Koning evenmin als zijne tegenpartij immer denken kon, dat in ernst gemeend was of nageleefd zoude worden.

Hertog ALBRECHT VAN SAKSEN, tot Algemeen Stadhouder van Vlaanderen benoemd, trok met Graaf ENGELBERT, welke onder hem thans aan het hoofd der Nederlandsche zaken stond, naar Brabant, om FILIPS VAN CLEVE, den dubbelzinnigen en kwalijkgezinden man, die, bij afwisseling, vriend en vijand om den tuin leidde en nooit een bezworen verdrag nakwam, te bedwingen. Diens voornamelijk doel was nog altijd, om zich van den persoon van den jongen FILIPS te verzekeren. Hij bespeurde echter weldra dat de omstandigheden veranderd waren en verliet Brussel, waar ALBRECHT en ENGELBERT hunnen plegtigen-intogt deden.

Spoedig na zijne aankomst in de hoofdstad van Brabant, begaf NASSAU zich met PHILIBERT VAN DER VEERE, FRANS VAN BUSLEYDE, PAULUS DE BAENST, FILIP VAN FORREST, JEAN SAUVAGE en LODEWIK COUROYT als toegevoegde Raden, naar Tours, waar onderhandelingen tusschen MAXIMILIAAN en KAREL VIII, Koning *van Frankrijk*, werden aangeknoopt. Een nieuw verdrag, hetwelk dat van Frankfort en dat van Brugge gedeeltelijk bevestigde, gedeeltelijk wijzigde, gedeeltelijk in zich opnam en op welks ontwerp NASSAU den meesten invloed had, maakte schijnbaar een einde aan de ongelukkige twisten. Een bijzonder verdrag regelde nu ook de betrekkingen tusschen den Roomschen Koning en de Vlaamsche oproerlingen.

Nadat de diplomatische handelingen waren afgeloopen, stelde MAXIMILIAAN orde op een Regentschap over Vlaanderen in naam van Hertog FILIPS. De Hertog van SAKSEN bleef wel den titel van eersten Algemeenen Stadhouder voeren, maar Graaf ENGELBERT had, als tweede en eigenlijke Algemeene Stadhouder, het beleid der zaken. De overige leden van het Regentschap waren: JOHAN VAN MINCKWITS, Maarschalk van den Hertog van SAKSEN, PAULUS VAN BAENST, President *van Vlaanderen*, Meester FRANS VAN BUSLEYDE, Proost *van Luik*, Meester HENDRIK VAN WICKLEF, Doctor in de Godgeleerdheid, PHILIPPE CORTROSYN Heer *van Forcete*, Meester THIBAUT BARRADOT, Schatmeester der openbare inkomsten, Meester RYCUAERT, Requestmeester, en Meester OMAERT CLAYSSONE, Generaal-Procureur.

Den 18 Januarij 1490, deden ENGELBERT en evengenoemde Regentschap hunnen intrede binnen Brugge. Een der eerste daden van gezag, was de Regering te veranderen. Kort hierna hadden er echter in Brugge, weder gebeurtenissen plaats, welke slechts tot verwarringen en verbittering der gemoederen leidde. De verandering der Munt, welke reeds in het voorledene jaar voorgenomen was, en waardoor de al te hoog in waardij gestegen gouden en grove zilveren munten op hare oorspronkelijke innerlijke waarde werden te rug gebracht, was de voorname aanleiding daartoe. Het is niet te ontkennen, dat deze, veelligt ontijdige en onberedeneerde, maatregel het land met eenen zwaren slag bedreigde, en het openbaar krediet belangrijk verminderen moest. Een ander punt van bezwaar was de voortdurende aanwezigheid van vreemd krijgsvolk. De Bruggenaars weigerden, in hun misnoegen over beide zaken, de betaling van hun aandeel aan de bij het verdrag van Tours bedongen geldsom. Betreffende dit eerste punt, bleven de Hertog van SAKSEN en ENGELBERT al te stijf op hun stuk staan; ten opzichte van het tweede maakten zij de billijke opmerking, dat, zoo lang die van Brugge zelf vreemd

volk in dienst hielden, en de bepaalde gelden niet bij betaald waren, de aanwezigheid van vreemde troepen voor de belangen des Konings noodig waren, en die lieden ook niet konden worden ontslagen, zoo lang men de middelen tot hunne betaling niet had.

Men kon het evenwel niet eens worden en het liep eindelijk zoo ver, dat ENGELBERT de toegangen der stad bezette, en zijne onderbevelhebbers het platte land in den omtrek zoodanig, met rooven en plunderen, bedierven, dat er bij gebrek van toevoer een hongersnood in de stad ontstond. Die van Brugge eindelijk door honger, rampen en kwellingen afgemat zijnde, moesten zich genoegzaam aan het welbehagen van de Graaf van NASSAU onderwerpen, zich overgeven en om genade smeeken.

Graaf ENGELBERT werd vervolgens door den Roomschen Koning MAXIMILIAAN naar Engeland gezonden, om over zijn huwelijk met de Prinses ANNA te handelen, waarin hij zoo ver slaagde, dat de Graaf, uit last en in naam van den Roomschen Koning, met haar trouwde. Doch dit huwelijk is van geen gevolg geweest en niet voltrokken. Hierna werd de Graaf van NASSAU, met den President van den Raad van Vlaanderen en een groot gevolg, naar KAREL VIII, Koning van Frankrijk, gezonden, om de Prinses MARGARETHA, zuster van den Aartshertog, af te halen, die, tot gemalin van gezegden Koning bestemd geweest en ten dien einde te voren naar Frankrijk gezonden zijnde, om aldaar te worden opgevoed, door dien Koning was verlaten, om met ANNA, Prinses van Engeland, te trouwen die, zooals wij gezien hebben, mede te voren ondertrouwd was met den Roomschen Koning MAXIMILIAAN, vader van de voornoemde Prinses MARGARETHA, zoodat den Roomschen Koning eene dubbele spijt en smaad was aangedaan, door dien hij van zijnen bruid werd ontzet, en dat zijne dochter hem in tegendeel werd thuis gezonden.

Uit dat gezantschap wedergekeerd, gebod ENGELBERT het leger voor de stad Sluis in Vlaanderen, onder het opperbevel van ALBRECHT Hertog van Saksen, tegen FILIPS van CLEVE, Heer van Ravensstein, die, zich vervolgens op zekere voorwaarden willende overgeven en onderwerpen, den Graaf van NASSAU deel verzoeken, met hem in mondsprek te komen, hetwelk ten gevolge had, dat de vrede, den 12 October 1492, gesloten werd.

FILIPS, Aartshertog van Oostenrijk, in het jaar 1501, op zijn vertrek naar Spanje staande, stelde Graaf ENGELBERT aan tot zijnen Stadhouder over alle de Nederlandsche provinciën, onder zijn gebied staande; terwijl de Heeren van CHEREVRES en van BERGEN hem als Raden werden toegevoegd. Slechts

drie jaren mogt hij deze waardigheid bekleeden, in welke wij niet vinden dat er iets merkwaardigs voorviel. Nadat hij aldus in groote eer en aanzien had geleefd, overleed hij den 31 Mei 1504 te Breda, waar hem, door zijnen neef en erfgenaam, eene prachtige tombe werd opgericht, welke wij hiervoor (bladz. 42 en 43) beschreven hebben.

Tijdgenooten en nakomelingen hebben zijn karakter bijna op de zelfde wijze afgeschetst; weinigen, bijna alleen zijne meest vooringenomene vijanden, met afkeuring, alle met hoogachting. De stemming zijner ziel drukt zich het best in de spreuk uit, die hij als Ridder van het Gulden Vlies zijn wapen toevoegde, *ce sera moi, Nassau*. Zijn roem als Veldheer en zijne bekwaamheid als Staatsman werden algemeen door vriend en vijand erkend. Zijne maatregelen gedurende de Vlaamsche onlusten werden door velen hard, van allen echter doelmatig geacht. Zijne deugden en verdiensten zijn door Dichters en Geschiedschrijvers vereeuwigd.

BIJLAGE B.

LEVENSSCHETS VAN MEERTEN VERHOF.

De Nederduitsche naam van dezen verdienstelijken kunstenaar wordt door de meeste Schrijvers als MARTINUS VAN DEN BOGAARD opgegeven, dat dit echter zijn ware naam niet was, is ons uit het doopboek der Groote- of Hervormde kerk van zijne geboortestad, Breda, ten duidelijkste gebleken, zoo als wij dit elders reeds in het breede hebben uit een gezet (1). Hij zag het eerste licht in Julij 1640, en kwam reeds jong te Parijs, waar hij den naam van MARTIN DESJARDINS aannam, onder welke hij meest bekend is, en leerde aldaar de beeldhouwkunst, met welke hij zich eenen zoo grooten roem verwierf, dat hij reeds op zijn een en dertigste jaar tot Lid der Koninklijke Akademie van beeldende kunsten aldaar werd aangenomen. Om te doen blijken, dat deze hooge onderscheiding aan geen onwaardige was ten deel gevallen, vervaardigde hij een basrelief in marmer, voorstellende *Hercules door den roem gekroond wordende*, en gaf dit der Akademie ten geschenke. Hij werkte voornamelijk voor de koninklijke paleizen en tuinen; doch ook eene menigte altaren, openbare gebouwen enz. droegen de bewijzen van zijn uitnemen-
ment kunsttalent, dat men in Frankrijks hoofdstad dan ook wist naar waarde te schatten. Immers werd hij den 1 October 1672 tot Adjunct-Professor aan de hierboven vermelde Akademie benoemd, welke waardigheid hij, den 28 Julij 1675, met die van Professor verwisselde; terwijl hij den 21 September 1681 tot Adjunct-Rector en den 27 Julij 1686 tot Rector van die

(1) Zie *Algemeene konst en Letterbode*, voor het jaar 1845 No. 9.

wetenschappelijke inrigting werd aangesteld. Hij overleed in de de galerijen van de Louvre, waar hij zijne woning, werkplaats en beeldhouwersschool had, den 2 Mei 1694, en werd in de kerk *St. Germain l'Auxerois* begraven. Hij liet zijnen zoon, die Controleur der gebouwen van Marly was en, na den dood zijns vaders, tot den adelstand verheven werd, een aanzienlijk vermogen na.

Het voornaamste van VERNORS werken was het monument ter eere van LODERWIJK XIV op de *Place des Victoires* te Parijs, in het jaar 1686 opgericht, waarvan wij hier de beschrijving mededeelen, zoo als wij die in een Fransch werk (1) vinden, ten einde onze lezers over het voortreffelijk kunstvermogen van onzen landgenoot te doen oordeelen: » Te midden van » het plein verhief zich, op een voetstuk van wit geaderd » marmer, het standbeeld van LODERWIJK XIV te voet (2). Die » Vorst, gedoscht in het gewaad dat hij droeg, toen hij ge- » zalfd werd, trad met de voeten op eenen Cerberus met drie » hoofden, welke het drievoudig verbond voorstelden; een ge- » vleugeld beeld de overwinning voorstellende, met den eenen » voet op eenen aardbol en den anderen in de hoogte, zette » hem met de eene hand eene lauwerkroon op het hoofd en » hield in de andere eenen bundel palm- en olijfstakken; » deze groep, welke men in een stuk gegoten had, was even » als de verdere versierselen van verguld lood. Onder het » standbeeld las men in vergulde letters: *Viro immortale* (3). » Onderscheidene andere opschriften, aan welke men te regt » verweten heeft, dat zij te veel vleijerij behelsden, waren » op de onderscheidene zijden van het voetstuk geplaatst; » wij zullen hier alleen vermelden dat, hetwelk de reden ver- » meldde, waarom dit kunststuk vervaardigd was: *à Louis » le Grand, le père et le conducteur des armées, toujours » heureux. — Après avoir vaincu ses ennemis; protégé » ses alliés, ajouté de tres puissans peuples à son empire, » assurés les frontières imprenables, joint l'Océan à la » Méditerranée, chassés les pirates de toutes les mers, » reformé les lois, détruit l'hérésie, porté, par, le bruit*

(1) *Tableau historique et pittoresque de Paris*, par J. B. DE SAINT-VICTOR, tom. II, pag. 580 — 584.

(2) Men ziet dus dat dit geen standbeeld te paard (*statue equestre*) was, zoo als men uit de opgave van IMMERZEEL, in zijne *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunst-schilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters*. D. I, bladz. 61, zoude vermoeden.

(3) d. i. Aan den onsterfelijken man.

» *de son nom, les nations les plus barbares à le venir*
 » *révérer des extrémités de la terre, et réglé parfaitement*
 » *toutes choses au dedans et au dehors par la grandeur de*
 » *son courage et de son génie. — François, Vicomte d'Au-*
 » *busson, Duc de la Feuillade, Pair et Maréchal de*
 » *France, Gouverneur du Dauphiné et Colonel des gardes*
 » *françaises. — Pour perpétuelle mémoire à la postérité (1).*

» Op de vier hoeken van het voetstuk stonden even zoovele
 » bronzen beelden, voorstellende in ketenen geklonken sla-
 » ven; men dacht algemeen, dat die beelden de volken moes-
 » ten voorstellen, welke **LODEWIK XIV** voor zijne magt had
 » doen bukken, maar het is natuurlijker te denken, dat men
 » slechts door eene algemeene allegorie de magt van den Vorst
 » en het geluk zijner wapenen heeft willen voorstellen. De
 » bas-reliefs, welke de vier zijde van het voetstuk bedekten,
 » stelden voor: de eerste, de voorrang van Frankrijk boven
 » Spanje in 1662; de tweede, de vermeerstering van Franche-
 » Comté in 1668; de derde, den togt over den Rijn in 1678,
 » en de vierde, den vrede van Nijmegen in 1678. Het ge-
 » heele gedenkstuk, van den grond tot het bovenste gedeelte
 » van het standbeeld, was vijf en dertig voet hoog; de om-
 » trek was tot negen voet afstands met wit marmer gevloerd
 » en omgeven door een ijzerhek van zes voet hoog; vier groote
 » lantaarnen, met beeldhouwwerk versierd, dienende om het
 » plein bij nacht te verlichten, waren geplaatst ieder op drie
 » kolommen, van de dorische orde, van geaderd marmer, die
 » eenen driehoek uitmaakten en wier voetstukken met onder-
 » scheidene opschriften, betreffende de roemruchtigste daden
 » van den Koning, versierd waren. De ontsluiting van
 » het standbeeld had, den 28 Maart 1686 (2), met alle

(1) d. i. Aan **LODEWIK den Grooten**, den vader en altijd ge-
 lukkigen aanvoerder der legers. — Na zijne vijanden te hebben
 overwonnen, zijne bondgenooten beschermd, zeer magtige vol-
 ken aan zijn rijk gevoegd, de grenzen door onwinbare plaat-
 sen versterkt, de oceaan met de Middellandsche zee vereenigd,
 de zeeroovers van alle zeeën verdreven, de wetten verbeterd,
 de ketterij uitgeroeid, door het gerucht van zijnen naam de
 onbeschaafde volken gedwongen om hem van het uiterste
 einde der aarde te komen begroeten, en door zijnen grooten
 moed en zijn groot vernuft alles, zoo inwendig, als uitwen-
 dig, volmaakt geregeld. **FRANÇOIS**, Markgraaf d'Aubusson,
 Hertog van la Feuillade, Pair en Maarschalk van Frankrijk,
 Gouverneur van Dauphiné en Kolonel der Fransche gardes. —
 Ter eeuwige gedachtenis bij de nakomelingschap.

(2) Het plein was in 1691 nog niet geheel voltooid.

» mogelijke pracht en de bij dergelijke gelegenheden gebruike-
 » lijke plegtigheden , plaats. Onder anderen werd er dien avond
 » een vuurwerk voor het stadhuis afgestoken en in alle straten
 » van Parijs brandde men vreugdevuren. Het was voor de
 » eerste maal, dat de stad Parijs met een beeldhouwwerk van
 » dien omvang prijkte, en men telde destijds te regt onder de
 » meesterstukken der kunst een gewrocht, waarmede men niets
 » van de vroegere werken van dien aard wist te vergelijken, wij
 » zullen meer zeggen; men heeft sedert geen gedenkstuk met
 » beeldhouwwerk gemaakt, dat het, vooral ten opzichte van de
 » samenstelling, geëvenaard heeft. De houding van den Vorst
 » was edel en majestueus, en de geheele groep spreidde eene
 » zeldzame, fijne, kiesche smaak ten toon. Hoewel de slaven aan
 » de voeten van het standbeeld geplaatst reusachtig groot wa-
 » ren, hinderde dit niet aan het gezigt, want zij waren in
 » eene volkomen evenredigheid met de andere gedeelten van
 » het gedenkstuk; overigens moest de bewerking dier beelden
 » in niets onderdoen voor die van het standbeeld van den
 » held, en zij werden vooral geprezen om de schoonheid van
 » uitdrukking.

» Ten einde dit gedenkteeken zoo duurzaam te maken, als
 » de werken van menschen dit kunnen zijn, stond de Her-
 » tog van LA FEUILLADE, ten eeuwigen dage, aan zijne man-
 » nelijke nakomelingen en, bij uitsterving van zijn geslacht,
 » aan de stad Parijs, het hertogdom la Feuillade af, hetwelk
 » toen jaarlijks 22,000 livres (11,000 gulden) renten opbragt,
 » met last aan de bezitters, om het gedachte monument in
 » behoorlijken staat te onderhouden; alle vijf en twintig
 » jaren de hoofdgroep en de versierselen op nieuw te doen
 » vergulden, en, eindelijk, om in de vier lantaarnen genoeg-
 » zaamlicht te onderhouden, ten einde het plein in alle jaarge-
 » tijden, gedurende de geheelen nacht, te verlichten. Niette-
 » genstaande alle die voorzorgen, om die stichting in stand
 » te houden, was de Hertog van LA FEUILLADE naauwelijks
 » dood of zij werd gedeeltelijk vernietigd. Die Heer stierf
 » in September 1691, en den 20 April 1699 vaardigde de
 » Staatsraad een arrest uit, waarbij bevolen werd, dat er
 » voortaan geen licht meer in de vier lantaarnen van de
 » *Place de Victoires* zoude ontstoken worden. Voor dit be-
 » vel werden in het arrest redenen opgegeven, die even
 » nietig als belagchelijk waren. » De hewoners der huizen
 » » aan het plein, » werd daarin gezegd, » hadden last van
 » » de ledigloopers en deugnieten, welke onder het licht van
 » » deze lantaarnen zamenschoolden. » De ware reden van dit
 » bevel heeft men echter nimmer kunnen opsporen, hoewel

» sommigen het toeschreven aan de volgende twee regels,
 » welke op het voetstuk waren opgeplakt geworden:

» *La Feuillade, sendis, je crois que tu me hernes*

» *De placer le soleil entre quatre lanternes* (1).

» Hoe het zij, dit arrest had een ander ten gevolge, dat
 » twee jaren na den dood van **LODEWIJK XIV** werd uitgevaardigd, en waarbij den **Maarschalk LOUIS DE LA FEUILLADE**,
 » den zoon van den stichter, werd toegestaan om de lantaarnen te doen wegnemen, daar zij, niet meer aangestoken
 » wordende, geheel nutteloos waren.

» Met het afbreken van dat monument is men begonnen
 » eenige dagen voor de verbindtenis op het veld van **MARS**,
 » den 14 Julij 1790. Toen werden de vier beelden der slaven weggenomen en op de binnenplaats van het museum
 » gebragt; men liet ze van daar naar het hotel der Invaliden overbrengen, waar men ze nog vindt. De vier basreliefs waren naar het Museum van Fransche Gedenktekenen overgevoerd en aan het voetstuk van eenen triomfhoog, die den tuin van dat gesticht versierde, aangebragt.
 » Het standbeeld werd echter den 10 Augustus omver ge-
 » haald."

De overige meesterstukken, welke wij van **VANOS** vermeld vinden, zijn: behalve zijn reeds genoemde *Hercules door den roem gekroond*; het standbeeld te paard van **LODEWIJK XIV**, dat vroeger eene der markten van **Lyon** versierde en in 1674 te **Parijs** gegoten werd; in de kerk der **Sorbonne** te **Parijs**, een marmeren standbeeld der *Heilige Maagd*; in de kapucijnerkerk aldaar een bronzen standbeeld van de *Wakzaamheid*; in den voorgevel der kerk van **St. Catharina de la Coulture**, het standbeeld der *H. Catharina*; in de kerk der **Minimes**, de *Hoofddeugden*; in den voorgevel der kerk van het **Collegie Mazarin**, zes groepen, in twaalf figuren; in de **Jacobijnenkerk**, de marmeren buste van den **Franschen Schilder P. Mignard**, wiens portret en buste hij mede voor de **Academie van Beeldende Kunsten** vervaardigd had, even als dat van **Eduard Colbert**; te **Versailles**, het standbeeld van *Juno*, vergezeld van vier andere beelden; in het park aldaar twee standbeelden van **Godinnen**, een bronzen groep, den **God Mars** voorstellende, en het standbeeld te voet van **LODEWIJK XIV**, hoog 6 voet 9 duim, aldaar in de orangerie geplaatst.

(1) Men zoude dit kunnen vertalen door

LA FEUILLADE, maar hoe, ik sta er van verbaasd,
 Dat gij de zon hier tusschen vier lantaarnen plaatst.

BIJLAGE C.

LEVENSSCHETS VAN JOHAN VAN DEN CORPUT.

JOHAN VAN DEN CORPUT (1) was geboren in April van het jaar 1542, uit een overdeftig geslacht, dat aan de destijds te Breda reeds bloeiende geslachten van MONTENS, BUYSEN, VAN CETERS, DE BONT en andere, vermaagdschap was; terwijl zijn vader, even als hij JOHAN geheeten, eerst het aanzienlijk ambt van Griffier en Secretaris der stad en baronie van Breda, waarnam, en vervolgens met den, in die stormachtige tijden vooral, zoo zwaarwigtigen post van Burgemeester dezer stad belast werd. Zijne moeder, ANTHONIA MONTENS, was eene kleindochter van SEVERIJN MONTENS, die op het einde der veertiende eeuw, Raad en Rentmeester-Generaal van een der Prinsen van Oranje geweest is, en onder hare neven telde zij diem beroemden GODEVAERT MONTENS, wiens kloekmoedig gedrag wij hier boven (bl. 71—78) vermeld hebben.

Ook moeten de VAN DEN CORPUTS reeds destijds onder de voornaamste geslachten van ons land geteld zijn, daar zij reeds een wapen bezaten, hetgeen wij beschreven vinden, als bestaande in een veld van keel (rood), voerende in het hoofd des schilds drie blokjes en daaronder eenen haan, alles van goud.

(1) Meestal wordt zijn naam VAN DEN CORPUT of VAN DEN KORNEUT gespeld. Deze laatste spelling is zelfs gevolgd op den grafsteen van onzen JOHAN, en komt ook overeen met het sprekende wapen, een haan, een *koorn-pikker*, van *put*, in het Engelsch *nemen*. Op de regeringslijsten van Breda, en in het geslachtregister bij BALEN (*Beschrijving der stad Dordrecht*, bl. 1013—1027), wordt de naam altijd VAN DEN CORPUT gespeld, zoo als ook de afstammelingen van een zijner broeders tot op onze dagen kunnen naam geschreven hebben.

De ouders van onzen JOHAN zagen hunnen echt met acht-tien kinderen gezegend, van welke tien echter reeds gestorven waren, toen hun vader zich genoodzaakt zag, ten einde de vervolging van den Hertog van ALVA te ontwijken, den 17 September 1567, met vrouw en kinderen, de stad zijner inwoning te verlaten, als wanneer hij zich eerst naar het land van Cleve, vervolgens naar Lemgo, in Lippe-Detmold, begaf, alwaar hij, den 29 Februarij 1569, overleed, terwijl zijne huisvrouw hem tot den 31 Julij 1578 overleefde, als wanneer zij, te Heidelberg, dit tijdelijke met het eeuwige verwisselde.

Van de acht kinderen, die, tijdens hunne vlugt uit Breda, nog in leven waren en onder welke zich zes zonen en twee dochters bevonden, was onze JOHAN het vijfde kind en de vierde zoon. De overigen waren: BARTHOLOMEUS (1), JOHANNA (2), ANTHONY (3), HENRIK (4), SEVERIJN (5).

(1) BARTHOLOMEUS VAN DEN CORPUT JOHANSZ., geboren 25 Augustus 1533, was eerst Griffier en Secretaris der stad en baronie van Breda, daarna Secretaris van Antwerpen en eindelijk Secretaris van de Weeskamer te Dordrecht. Hij overleed te Alkmaar, den 1 December 1610, en liet bij zijne huisvrouw, CORNELIA MONTENS, eene dochter na.

(2) JOHANNA VAN DEN CORPUT houwde met HENRIK SNETIUS, gewoon Geneesheer van den Paltzgraaf en Hoogleeraar in de Medecijnen te Heidelberg, die eenen zoon en drie dochters bij haar verwekte. Zij was geboren 18 October 1534 en overleed 13 Januarij 1563.

(3) Deze, geboren 5 Mei 1536 en overleden 26 Augustus 1575, was Secretaris van de Weeskamer te Breda, en liet bij GEERTRUID VAN DEN BROEK twee zonen na, van welke de oudste, JOHAN, vermoedelijk de stamvader is geweest van de nog in de baronie van Breda levende VAN DEN CORPUTS.

(4) HENDRIK VAN DEN CORPUT, geboren 26 Mei 1536, was Predikant te Dordrecht, waar hij 22 Augustus 1601 overleed, bij zijne huisvrouw ADRIANA VAN BRECHT drie zoons en twee dochters verwekt hebbende, van welke laatste de jongste, ELIZABETH geheeten, de moeder was van den vermaarden GERARDUS JOHANNES VOSSIUS. Men zie over dezen verdienstelijken Geleerde verder SCHOTEL, *Kerkelijk Dordrecht*, D. I, bladz. 149—158.

(5) Van dezen vinden wij niets vermeld, dan dat hij, die in Januarij 1543 geboren was en den 8 September 1575 overleed, bij zijne huisvrouw, ANNA VAN DER MEULEN, een zoon naliet, JOHAN geheeten, die, als Vaandrig van den Admiraal MARU, in de Straat van Magellaan overleed.

ELISABETH (1) en NICOLAAS (2). Ofschoon latere schrijvers van hem verhalen, dat JOHAN VAN DER CORPUT van zijne jeugd tot de krijgsdienst was opgeleid (3), komt ons zulks zeer onwaarschijnlijk voor, want daar hij, zoo als men op zijnen grafsteen leest, bij zijn overlijden, in 1611, den lande 43 jaren had gediend, moet hij eerst in 1568, toen hij reeds den ouderdom van zes en twintig jaren bereikt had, in dienst zijn getreden. Hetgeen ons doet vermoeden, dat hij, even als velen in die dagen, eerst tot een ander beroep opgeleid, later, door den drang der omstandigheden, misschien wel ten gevolge van de vlugt zijner ouders uit Breda, in 's lands dienst is getreden; zoo als zulks, bijv. het geval is geweest, met JACOB SIMONZ DE RIJK en BARTHOLOMÉUS VAN MENTEDA, van welke de eerste, bij den aanvang der Nederlandsche beroerte, graankooper te Amsterdam, en in 1772, bij het innemen van Brielle, een der voornaamste hoofden der Watergeuzen geweest is, terwijl de tweede, aanvankelijk tot de studie opgeleid, zich later als een manmoedig Veldoverste heeft doen kennen.

Hoewel VAN DER CORPUT vroeger reeds Aalst moest versterkt hebben (4), is het eerst dat wij van hem in de geschiedenis vinden opgeteekend, dat hij zich ten jare 1579 als Kapitein bij het regiment van den Graaf van RENNEBERG binnen Groningen bevond. Daar deed hij zich reeds als een trouwhartig vaderlander kennen, die, als men naar zijnen raad had willen hooren, ongetwijfeld het verfoeijelijk opzet van dien Graaf om de stad Groningen aan den Spanjaard te verraden, zoude verijdeld hebben. Immers toen RENNEBERG, nadat hij, den 11 Julij, de unie van Utrecht, namens de stad Groningen, onderteekend had, in het laatst van dat jaar, op aandrang van zijne zuster CORNELIA DE LALAING, in zijne trouw begon te wankelen, en zelfs in Januarij des volgenden jaars met deze zijne zuster, benevens haren man, den Baron DE MONCEAUX, en zekeren GUILLAUME LE BAILLY, die gewoon was, tusschen hem en

(1) Deze had hij FRANCISCUS JUNIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Leyden, twee zoons en twee dochters. Zij was geboren in Julij 1552 en overleed den 12 April 1587.

(2) NICOLAAS VAN DER CORPUT, wiens geboorte- of sterfjaar wij niet vermeld vinden, was Secretaris der stad Breda. Een zijner dochters, HESTER genaamd, huwde met den vermaarden Geschiedschrijver EMMANUEL VAN MEIEREN.

(3) J. A. DE CHALMOT, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, D. VII, bl. 321.

(4) J. REVIUS, *Daventria Illustrata*, pag. 489.

den Spaansche Gezant op de vredehandeling te Keulen, den Hertog van Terra-Nova, over en weder te gaan, te Koevorden heimelijke overeenkomsten had, was het van den Corput die Popke Ufkens, de eenige onder Rennensbergs raden, die opregt Staats-gezind was, benevens den Burgemeester van Groningen, Jacob Hillebrands, en anderen daarvan verwittigde; hen aanmanende, om Rennensbergs heillooze ontwerpen voor te komen, door zich meester van de stad te maken, zich zelfs aanbiedende, om zich als een moedig vaderlander aan hunne spits te stellen, en, met trotsering van alle gevaar, Rennensberg in verzekerde bewaring te nemen. Dan Hillebrands, te veel op de krachten zijner medestanders vertrouwend, gaf ten antwoord, dat zijne partij, als ver de sterkste zijnde, niets te vreezen had, en wel op hare hoede zoude zijn. Nu verklaarde van den Corput, dat hij, door hen te waarschuwen, zich van zijnen plicht gekwetst had; dat hij zich daardoor ook van alle verantwoordelijkheid ontheven achtte en geheel onschuldig zijn zoude aan de rampen, die hun treffen mochten. Zieende nu, dat zijne waarschuwingen en raadgevingen in den wind geslagen werden, en zijn leven niet langer buiten noodzaak in gevaar willende stellen, verliet hij de stad; even als Popke Ufkens dit, op zijnen raad, reeds vroeger gedaan had (1). Later werden zijne vooruitzigten volkomen gegrond bevonden, toen Rennensberg, den 3 Maart 1580, Groningen aan de Spaansche zijde terugbragt.

Het schijnt dat van den Corput, na zijne uitwijking, altijd nog op middelen bedacht bleef, om zich van de stad Groningen voor de Staten te verzekeren. Naauwelijks toch had hij, door eenige vlugtelingen, vernomen, hoe het binnen Groningen geschapen stond, of hij deed nog den eigen dag, waarop het verraad gepleegd was, de vaandels van de kapiteins Oldhof, van Vliet, Schagen en Weda, die te Appingedam en te Zuidlaren lagen, van daar op de stad aanrukken, ten einde, zoo mogelijk, de Staatsgezinden nog te ontzetten. Hij zelve moet zich echter naar Koevorden hebben begeven, misschien wel, om van daar nog meer troepen tot het belegeren van Groningen op te zenden. Zeker gaat het, dat hij aldaar een aanmerkelijk blijk gaf van vastberadenheid in tijden van gevaar. Zijn volk slaat aan het muiten, en dreigt, indien het geene betaling ontvangt, hem en zijne medebevelhebbers te zullen van kant maken. Van den Corput begeeft zich onder den muitenden hoop en zoekt dien tot bedaren te brengen, met te zeggen, dat de schrijver (2) op reis was, om geld

(1) Bon, *Nederlantsche oorloghen*, 4 boeck, fol. 186.

(2) Dus noemde men destijds de Kwartiermeesters.

te halen; dan ziende, dat goede woorden hier niets uitwerkten, vat hij vijf der voornaamste belhamels bij den kop, doet ze aan eenen paal binden, en geeft bevel ze dadelijk dood te schieten. Aan drie hunner wordt dit vonnis, zonder verwijl, door eenige medemuitelingen volbragt, maar VAN DEN CORPUT, ver van bloeddorstig of wraakgierig te zijn, doch gestreng in het handhaven van de krijgstucht, bemerkende, dat de overige tot de orde terugkeerden, liet zich verbidden, om de beide anderen het leven te laten, en nu was ook alle geest van oproer uit de gelederen gebannen (1). Zoo veel vermag het onverschrokken gelaat eens manhaftigen hoofdmans op het gemoed van den minderen krijgsman, wanneer deze voor eenen tijd zich aan opstand tegen zijne meerderen heeft overgegeven.

Na het ongelukkige gevecht bij Hardenberg, tusschen den Graaf VAN HOHENLO en MAAARTEN SCHENK, hetwelk het opbreken van het beleg van Groningen ten gevolge had, plaatste VAN DEN CORPUT zich met vijftig man te Koevorden aan den slagboom, en hield de ruiters, die uit den slag vlugtende terug keerden, tegen, hen niet willende doorlaten, tenzij ze vooraf zwoeren, bij hem te zullen blijven, en hem zijnen post te helpen verdedigen. In den beginne werd deze eed evenwel slecht gehouden, want naauwelijks waren de ruiters binnen, of zij renden den anderen slagboom weder uit naar Drenthe, waarvan hij hen, noch door bidden, noch door vermanen, noch door schelden kon wederhouden, zoodanig had de angst hen overmeesterd. Toen echter ook eenige Oversten en Ritmeesters te Koevorden kwamen, en deze hem behulpzaam waren, om het volk staande te houden, hadden zij weldra ongeveer zeven honderd man voetvolk en vier honderd ruiters bijeen. Nu toonde VAN DEN CORPUT, dat hij niet dan in den uitersten nood, en ook dan alleen, wanneer hij zag, dat alle tegenstand een ijdel bloed verspillen was, zijnen post wilde verlaten, hoezeer hij anders gezind was den vaderlandschen bodem, als het ware voet voor voet, aan den vijand te betwisten. Hij toch en STENSEL VAN AMSLO, een zijner medebevelhebbers, zochten door kracht van redenen de anderen over te halen, om te Koevorden stand te houden en de veertien vaandelen, die nog bij Groningen lagen, derwaarts te ontbieden. Aangezien evenwel dat stadje, destijds, noch versterkt, noch van poorten voorzien, en het riviértje, dat hare wallen bespoelt, nu wegens de droogte doorwaadbaar was, terwijl men zich bovendien van het noodige aan proviand, buskruid en andere oorlogsbehoefte verstoken zag, konden zij de meeste

(1) Hooft's *Nederlandsche Historien*, bl. 685.

anderen niet tot hun gevoelen overhalen. Doordien deze tegen middernacht vertrokken, zagen VAN DEN CORPUT en VAN AMSLO mede zich genoodzaakt, hoewel met grooten wederzin, het plaatsje te ontruimen (1).

Kort daarop ontmoeten wij hem te Steenwijk, welks schrander en heldhaftige verdediging hem eenen onsterfelijken naam heeft verworven. Dit stadje was destijds kwalijk versterkt, als hebbende slechts eenen aarden wal, die vrij breed en van eene vier of vijf voet dikke borstwering voorzien was. Aan de noordzijde was de gracht smal en ondiep, aan de andere zijden echter dieper, maar nergens boven de vijftig voet breed. Het water werd aan elk der vier poorten met opgemuurde dammen tegengehouden. Deze dammen, waarop ook de poorten stonden, en die alzoo tot toegangen der stad dienden, waren op de oude wijze naar buiten uitgebouwd, slechts door hooge smalle torens en zwakke muren verdedigd, en, behalve van hameijen, noch van kammen, noch van valpoorten, noch van bruggen, veel minder van ophaalbruggen voorzien, zoodat de gezegde dammen goede gelegenheid gaven, om daarover eenen storm te wagen of de stad te overrompelen, te meer daar deze noch strijkweeren, noch ander behoorlijk versterkingsmiddel bezat. Bovendien ontbrak het haar aan grof geschut en aan paardenvolk, dat dienen konde, om den vijand, bij uitvallen, afbreuk te doen, zijnde er in alles tien of twaalf paarden van de Officiëren binnen hare muren (2).

Naar die zoo zwakke vesting, welke daarenboven slechts één vaandel voetknechten, onder het bevel van Kapitein OLTHOF, tot bezetting had, wordt VAN DEN CORPUT, wiens ervarenheid in de vestingbouwkunde toen reeds bekend was, op de eerste mare, dat RENNENBERG tegen haar in aantogt is, afgezonden. De burgers, meest Spaanschgezind, weigeren hem in te nemen, maar, geholpen door het volk van OLTHOF, komt hij er met geweld binnen, na alvorens zijne onderhebbende manschap te hebben doen zweren, dat niemand hunner een woord van overgave, noch van handeling met den vijand, zal spreken, vóór dat hij zelf daarvan begint, en dat hij, die zijnen nevenman daarvan hoort reppen, dezen dadelijk zal overhoop steken (3).

Bij de twee, zich nu daar binnen bevindende vaandels, voegden zich des anderen daags nog twee vaandels Hoogduitse voetknechten, onder de bevelen van HANS VAN PLAAT

(1) BOR, *Nederlandsche oorlogchen*, 15e Boek, fol. 212.

(2) VAN METEREN, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanderen*, D. III, bl. 440 en 441.

(3) VAN METEREN, D. III, bl. 439.

en JOHAN STUIPER, onder welk laatste JAN VAN BEKKENBROEK, Schout van Gelder, als Luitenant diende. Met dit pas aange-
worven en dus nog zeer onbedreven volk, dat bovendien, met
lang geweer gewapend, meer geschikt was, om in het veld
dan bij de verdediging eener vesting van dienst te zijn, be-
stond de bezetting uit zes honderd man, behalve de burgers,
die nagenoeg drie honderd man in hunne gelederen konden
tellen; onder welke er echter naauwelijks vijftig waren, die
men vertrouwen kon. Het krijgsvolk daarentegen was vol
vuur en ijver, zoodra het vernam, dat er gelegenheid zoude
zijn, om roem en eer te behalen (1).

Aangezien zich geen Gouverneur in de stad bevond, zoo
namen de Kapiteins gezamenlijk het opperbevel op zich, en
stelden als zoodanig orde op het maken van kruid, vuurwer-
ken en ander gereedschap, zoo tot bescherming als tot ver-
dediging dienende; bevelende voorts, dat men met het kruid,
alsmede met het graan en andere mondbehoefte, spaarzaam
moest te werk gaan, en dat het krijgsvolk zich met hunne
bezoldiging moest te vreden houden, zonder den burger
overlast aan te doen (2).

Den zelfden dag nog, dat de twee Hoogduitsche vaandels
binnen Steenwijk gekomen waren, zag men de Rennenberg-
schen op de vesting aanrukken. Naauwelijks echter zijn zij
digt genoeg genaderd, of die van binnen vallen hen van twee
kanten aan, steken den brand in eenige huizen, waarin de
vijand zich zoude hebben kunnen nestelen en, hoewel ten laatste
voor de vijandelijke ruitery moetende wijken, weten zij evenwel
nog eenige tonnen buskruid, benevens eene menigte ander
voorraad, in de stad te krijgen, zoodat zij nu redelijk wel van
mondkost voorzien waren (3).

Zoodra had de vijand zich niet met acht en twintig vaan-
delen, omtrent duizend man voetknechten, en twaalfhonderd
man paardenvolk, meest speerruiters, voor de stad verschanst,
of de stedelingen, ja zelfs eenige krijgsbevelhebbers, begon-
nen er op aan te dringen, dat men den Staten, om ontzet moest
verzoeken. VAN DEN CORPUT, wel ver van dit voorstel goed
te keuren, wilde daarin geenszins toestemmen. Men moest,
zeide hij, de Staten wel met den toestand der stad en van
het vijandelijke leger bekend maken, maar hen geenszins
tot ontzet aanmanen, ten einde hun geen kwaden dank van

(1) VAN METEKEN, D. III, bl. 440.

(2) VAN METEKEN, D. III, bl. 441.

(3) BOR, 15^e Boeck, fol. 224.

den moed der Bevelhebbers en verdere bezettingen in te boezemen, en den burgers en soldaten geen argwaan tegen de verzekering van ontzet te doen krijgen. Desniettegenstaande werd er een brief naar Kampen afgevaardigd, waarin men te kennen gaf, dat de stad niet boven de acht dagen te houden was. Die brief werd door OLTROF, PLAAT en zekeren KOEN DIRKSZON, een oud krijgsman, maar die destijds burger was, geteekend, waarbij zich, hoewel schoorvoetende, de regering en ten laatste ook BREKENBROEK voegde. VAN DEN CORPUT bleef echter in zijne weigering volharden, en voerde nu eene taal, die blijk geeft, dat zijn gedrag niet het uitvloeisel van dolzinnigen overmoed, maar van een wel beraden en kloek beleid was. » Het is niet alleen schande, maar zelfs hoogst » strafwaardig » zeide hij, » dat men zijnen Heeren en meesters » dusdanige onwaarheden berigt, daar wij toch nog geen ont- » zet van nooden hebben. Vestingen bouwt men niet, om die » op de eerste opeischung of aanval te ontruimen, maar om » den vijand op te houden, en om tijd en gelegenheid te » vinden, om volk bij een te brengen, ten einde, met hoop » op goeden uitslag, het ontzet te kunnen ondernemen. Hoe » bitterlijk, och armen! zullen ijdel berouw en vruchteloos » spijt u kwellen, wanneer de Staten, door uwe onvoorzigtig- » heid en ongeduldig schrijven daartoe overgehaald, het ontzet » doen ondernemen, zonder genoegzame magt, die men niet » maar zoo op een oogenblik bij een brengt, en wanneer zij » daardoor hun opzet komen te missen (1)? »

Op dit eerste schrijven van die van binnen gaven de Staten wel goede beloften, maar, aangezien de belegerden niet op- hielden met schrijven en gestadig aan de Staten om hulp verzochten, kon VAN DEN CORPUT niet langer van zich verkrij- gen, het stilzwijgen te bewaren. Hij schrijft dus van zijnen kant aan de Staten: dat de belegerden nog geen nood hadden, daar zij voor zes maanden genoegzaam van alle nooddrift voorzien waren. Men zoude het ontzet zeker ne- men, doch hoe eer hoe liever, meer om het ongeduld der burgers en soldaten, dan om andere redenen. VAN DEN COR- PUT haalde zich hierdoor wel vele onaangenaamheden, ja zelfs schampere bejegeningen op den hals; maar hij bekreunde zich des niet, en zoo veel vermag het voorbeeld van een edel gemoed op regtschappen lieden, dat hij eerlang BREKENBROEK en andere Bevelhebbers op zijne hand kreeg, die hem dan ook tot in het niterste trouw bleven (2).

(1) VAN METELEN, D. III. bl. 443; BOR, Boeck 15, fol. 214.

(2) VAN METELEN, D. III, bl. 443.

Intusschen hielden de belegerden de verdediging moedig vol, en toen RENNEBERG, die zich den vorigen dag zelf in het leger begeven had, de stad den 28 October deed opeischen, werd zulks afgeslagen met het zeggen, dat men de stad voor zijne Majesteit, onder het bestuur van de Staten en den Prins VAN ORANJE, inhield.

Omstreeks het midden van November, werd weder door die van binnen om ontzet geschreven; maar VAN DEN CORPUT en BEERENBROEK schreven integendeel, dat de Staten zich niet overhaasten moesten, maar zeker werken (1), bij welke gelegenheid ook VAN DEN CORPUT zijne cijfersleutels overzond en een door hem uitgedacht middel bekend maakte, om, bij nachte van verre door lantaarnen of vuurpannen, en bij dage door breede doeken, in ramen gezet, met elkander te spreken (2). Den 18 begon RENNEBERG de stad zoo fel aan te tasten, dat van de wallen alle hoogten en borstweringen werden afgeschoten; en toen de huizen hierdoor genoegzaam bloot lagen, deed hij de stad met gloeiende kogels beschieten, waardoor er een geweldige brand ontstond, om welken te blusschen de burgers geene middelen onbeproefd lieten. Door den fellen wind werden er echter wel zeventig huizen, alsmede eenige schuren, vol hooi, stroo, rogge en garst, zijnde bijna het twaalfde gedeelte van de stad, in asche gelegd. Het vuur was zoo hevig door den sterken oostenwind, dat de vlam over de vesting heen sloeg, zoodat de soldaten wel een derde deel daarvan moesten verlaten; en dat juist ter plaatse, waar het ijs in de gracht nog niet gebroken was, zoodat men het als eene merkwaardige leiding der Voorzienigheid beschouwen mag, dat de vijand, hoewel tot stormloopen rondom de vesting gereed staande, uit hoofde van het hevige vuur, de wallen niet durfde naderen. De soldaten van hunnen kant stonden hen daar met onversaagdheid af te wachten, terwijl de vermaningen der Hoplieden den minderen krijgsmann moed en den burger troost inboezemden. Daags na dezen brand zond RENNEBERG wederom twee trompetters, om de stad op te eischen en haar alle

(1) BOE, 15^e Boeck, fol. 228.

(2) VAN METEREN, D. III, bl. 448. Men leze vooral, over dit vernuftig uitgedacht middel van gemeenschap, Mr. J. SCHELTEMA, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, D. I, St. I, bl. 290; K. F. HAAG, JAN VAN DEN CORPUT, als *krijgsheld en als uitvinder beschouwd*, medegedeeld in den *Militaire Spectator*, D. I, bl. 206, en J. BOSSCHA, *Nederlands Heldendaden te land*, D. I, bl. 264 in de noot, welke drie laatste, en onzes inziens te regt, deze uitvinding van VAN DEN CORPUT de eerste uitvinding der telegraphen noemen.

woordeelige voorwaarden aan te bieden; maar Kapitein VAN PLAAT sloeg kloekmoedig zijn aanbod af (1), waarmede hij destijds aan de stad eene bijzondere dienst deed, want toen de burgers later aan het morren geraakten, kregen zij spoedig VAN PLAAT op hunne zijde, die nu, even als de overigen, eenen algemeenen raad wilde belegd hebben, ten einde over de voorwaarden van verdrag te spreken. Maar nu wederom was VAN DEN CORPUT de behouder der stad, door zich, met kracht van redenen, daartegen aan te kanten, zeggende: dat hij niet wilde beraden over de overgave van eene stad, welke hun eigendom niet was, en welke hij, noch om leven noch om sterven, wilde overgeven. BEERENBROEK en LAZARUS AUSTRIA, Oltrofs Luitenant, vielen hem ook hier weldra toe, en nu wist hij, na eenige twistredenen, het zoo ver te brengen, dat de Officiëren elkander op de hand beloofden, van de stad niet te zullen overgeven, zoo lang er nog iets te eten was (2). Toen hij 's anderen-daags vernam, dat de burgers wederom begonnen te morren en op de markt bijeen te scholen, terwijl niet weinig soldaten zich bij hen voegden, drijvende, dat men met den vijand in gesprek moest komen, ten einde nog dragelijke voorwaarden te bedingen, deed VAN DEN CORPUT dadelijk een groot aantal soldaten bijeen komen, die hij wapens onder hunne kleederen deed verbergen; waarvan hij zelve hun het voorbeeld gaf. Vervolgens treedt hij, met BEERENBROEK, naar de markt, waar hij de burgers, die malkander tot overgave staan op te ruijen, met eene forsche stem aldus aanspreekt: » Pakt u naar huis; gij schelmen, wat staat gij hier te kakelen, om bij onze brave soldaten den moed te doen zinken. Zij verstaan hunne zaken beter dan gij, en hebben in het minste uwen raad niet noodig." En was deze taal, hoe ruw ook anders, ter dezer gelegenheid niet juist gepast? Immers, terwijl hij daardoor de burgers over hunne onberaden handelwijze bestrafte, wist hij de krijgslieden door eene ongezochte lofspraak in hunnen pligt te houden. Het gevolg beantwoordde dan ook volkomen aan zijne verwachting. De meeste toch der morrende burgers verlieten de markt, en keerden beschaamd over hun oproerig gedrag huiswaarts. Een vleeschhouwer, die de stoutheid had, VAN DEN CORPUT te vragen: » hoe zal het ten laatste gaan, als » wij niet meer te eten hebben?" weet hij met de woorden: » zoo ver is het nog niet, maar als het daar dan toe komt,

(1) BOR, 15^e Boeck, fol. 225; VAN METEREN, D. III, bl. 480.

(2) VAN METEREN, D. III, bl. 450.

» zullen wij u en uws gelijken eerst opeten'', tot zwijgen te brengen.

Maar waar zoude het heen, indien wij al de verrichtingen, al de diensten, door VAN DEN CORPUT, gedurende dat merkwaardig beleg bewezen, hier stuk voor stuk wilde opsommen? Hier toonde hij zich een bekwaam Ingenieur, ginds een ervaren Veldheer, elders weder een dapper soldaat, en toen ten laatste de hongersnood aan het nijpen was, legde hij zijn schrandere beleid aan den dag, door toevallig opgevangen wilde hoenders als een voorbode van nakend ontzet te doen aannemen (1). Hij houdt briefwisseling met NORRITS, die ter zijner hulp is afgezonden, door middel van kogels van zijne uitvinding, die twee buizen bevatteden, de eene om den brief in te houden, de andere om met brandstof gevuld te worden, ten einde men weten konde, waar zij neder kwamen. Ja hij bezielde alles, wat der goede zaak was toegedaan, zoodat vrouwen en kinderen zelfs volvaardig toesnelden, om den brand te bluschen; en, opdat ik hier de taal van een achtenswaardig vaderlands geleerde tot de mijne maak (2), » elk soldaat » werd op zijn voorbeeld een held, even als zijn Hop- » man; getuige dit ARENT VAN GAONINGEN, die onder het vuur » van den vijand over de gracht zwom, met eenen lederen » emmer aan den mond, waarin hij water scheppen moest, » om het afbranden van eene der hameijen te beletten; hij » rukt de teerton weg, bluscht de hamei, bereikt zijn doel » en ook de stadswal weder''.

Nadat dit merkwaardig beleg van het zoo fel besprongen en niet minder dapper verdedigde Steenwijk, ruim vier maanden, geduurd had, besloot RENNENBERG, ziende dat de stad tweemalen onder zijne oogen gespijsd, de ruitserij door het dooi weder en den weken grond onnut, het voetvolk onwillig en de geldkas ledig was, eindelijk van het beleg af te zien, waarom hij, na, onder begunstiging van den nacht, het geslacht te hebben voorafgezonden, den 23 Februarij 1581, vroegtijdig, met het geheele leger, opbrak (3). Naauwlijks was de mare hiervan tot de stad doorgedrongen of men trekt in menigte ter stad uit naar het verlaten leger van den vijand. Daar vindt men het veld bezaaid met menschen en paarden, die het leven, daags te voren, in het gevecht verloren hadden; ginds liggen in eene schans, die VAN DEN CORPUT te

(1) VAN METELEN, D. III, bl. 459, Boek 16 Boek. fol. 4.

(2) H. Baron COLLOT d'ESCURY, Heer van Heinenoord, *Holland's roem in kunsten en wetenschappen*, D. II, bl. 87.

(3) VAN METELEN, D. III, bl. 464.

vergeefs bestormd had, een aantal dooden, nog geharnasd, en op de zelfde plaats uitgestrekt, die zij staande verdedigd hadden (1). Overvloed van geweer, huisraad en leeftogt, van vleesch, wijn en bier, wordt elders gevonden en voor buit weggevoerd of ten lijve geslagen. Men schrijft het kort daarna voorgevallen overlijden van **RENNENBERG** voornamelijk aan het mislukken van dit beleg toe, hetgeen hij niet kon verzetten, zoodat hij sedert dien tijd aan het kwijnen geraakte (2).

En aan wien mogt men nu, naast God, grootendeels het behoud van deze, destijds, zoo belangrijke stad toekennen? immers aan **VAN DEN CORPUT**? of was hij het niet, die de krijgslieden door zijn manmoedig voorbeeld tot dapperheid en volharding in het volbrengen van hunnen plicht opwekte? — was hij het niet, die alle de voorstellen tot overgave wist te verijdelen en zelfs de munitie tot zwijgen te brengen? — Wat was nu het loon van hem, die door zijn uitmuntend gedrag het land zulke uitstekende diensten bewezen had? O! hoe smartelijk valt het niet, zulks te moeten bekennen, en evenwel, wil men der waarheid hulde doen, dan mag men het niet verzwijgen. Ook op hem was het zeggen van **VONDÉL** in volken nadruk toepasselijk:

Die werkt, en waakt, en slaapt, en ploegt, en zwoegt, en zweet,
Ten oorbaar van het land een lastig ambt bekleed,
En waant de menschen aan zijn vroomheid te verbinden,
Zal zich te jammerlijk in 't eind bedrogen vinden (3).

Hij toch, aan wien men zoo dure verplichting had, kon eerst, na lang aanhouden en met veel moeite, aan betaling van zijne soldij en voorschotten komen. Dit wederhield hem echter niet, om, in het jaar 1591, toen hij zich in de toen nog openliggende Bellingwolderschans bevond, en deze door den Spaanschen Veldheer **VANDUGO** bedreigd werd, al het mogelijke aan te wenden, ten einde die plaats in verdedigharen staat te stellen, zoodat men ook aan hem alleen het behoud van de schans toeschreef (4).

Later schijnt hij niet weder op het tooneel des oorlogs te zijn verschenen. Men vindt alleen nog van hem gemeld,

(1) *Boa*, 16° Boeck, fol. 6.

(2) Zie *Tegenwoordige staat van Stad van en Lande*, D. I, bladz. 301.

(3) *Palamedes*, bl. 1.

(4) *Boa*, 30° Boeck, fol. 34.

dat hij Bevelhebber van Hasselt en Koevorden, en Gouverneur van het kasteel van Groningen geweest is (1). Graaf WILLEM LODIEWIJK VAN NASSAU, Stadhouder van Friesland, die bijzonder veel werk van hem maakte, en hem om zijne kunde in alles wat de krijgsdienst betrof, gepaard bij zijne bondige redenering, hoogschatte, hoorde gaarne zijne raadgevingen, en ontbood hem dikwijls, te velde zijnde, in zijne tent of riep zijnen raad door brieven in (2). Na den lande 43 jaren tegen Spanje gediend te hebben, is hij, den 17 September 1611, te Groningen overleden, waar hij, in den zuidoostelijken hoek van het koor der Groote kerk, begraven ligt, onder eenen blaauwen steen, waarop nog ten huidigen dage zijn wapen, met een opschrift in de Latijnsche taal, gevonden wordt (3), van welken steen wij eene afbeelding hier bijvoegen (4).

Nu mogen zijne tijdgenooten hem niet allen zoo behandeld hebben als zijne veelvuldige diensten en opofferingen het geeischt hadden, de nakomeling zal hem toch altijd in dankbaar aandenken houden en hem hoogschatten, als een schrandder, onversaagd, dapper en ervaren krijgsoverhebber, die niet slechts de bekwaamheid bezat, om goeden raad te geven, maar ook om, in haghelijke omstandigheden, een moedig besluit ten uitvoer te brengen.

(1) J. A. DE CHALMOT, Biographisch woordenboek der Nederlanden, D. VII, bl. 327.

(2) KOK, Vaderlandsche Woordenboek, D. X, bl. 550.

(3) P. HORSTEDS DE GROOT, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen*, bl. 119.

(4) Den Heer Mr. H. O. FEITH te Groningen, aan wiens heusche welwillendheid, wij eene naauwkeurige aftekening van dezen steen te danken hebben, waarvoor wij hem hier openlijk onzen dank betuigen, berigt ons, dat RENNEBERG begraven is op het koor van de St. Martenskerk te Groningen, vóór het hoog-altaar, en dat VAN DEN CORPUT, in de nabijheid van dezen zijnen vijand, ten Z. van diens graf, mede zijne rustplaats heeft; voorts dat zijn vriend, PETER PAPPUS VAN TRATZBERG, die CORPUT's graf met een Epitaphium vereerde, de schrijver is geweest der geleerde en uitgebreide aantekeningen op den Articulbrief der Staten Gen., van den 25 Augustus 1590, van welk werk den Heer FEITH ten minste acht uitgaven bekend waren, zijnde de eerste die van *Groningen*, 1603, bij GERHARD KETEL, en de achtste die van *Groningen*, 1681.

BELGIO CONTRA PHILIP. II. HISPANIARVM REGEN FORTITER PVGNASSET.

(a.)

OBYT JOANNES A KORNPUT

(b.)

JOANNIS A KORNPUT
EPITAPHIVM

INTREPIDVS MILES DVX
BELLI PROVIDVS ALTER
VITRVVIVS PARVO HOC
CONTEGITVR TVMVLO.

MEMORIAE AMICI LVXIT
PETRVS PAPPVS A-
TRATZBERG.

(c.)

QVAM ANNOS XLIII PRO

(d.)

JOAN F. ANNO. R. LXIX DOMINI SERVAT. M.D.CXI DIE SEPT. XVII. POST

BIJLAGE D.

DE HOEVENSCH E CHARTER.

Allen Kersten Ghelovighen menschen die dese tegenwoordige Letteren sullen sien oft hooren lesen, Wij HEYNRICK, Heere *van Breda*, saluyt in onsen Heere, ende te kennen die waarheyte. Omdat die dingen die geschiet syn in der tyt nyet vergaen en sullen met loope des tyts, daerom sullen wy worden besorget in der eenwicheyt met vasticheden der Schrifstueren, want die gedenckenisse der menschen lydende is ende vallende; hierom doen wy te weten allen Lieden met inhouden deser Letteren, dat wy in der tyt doen wy t doen mochten beyde by consente ende toedoen des Edelsmans Heere WOUTER BERTHOUT, Heere *van Mechelen*, SOPHIEN ons wyfs vader, hebben gegeven ende verleent den Lieden by Etten die witte (1) ende sorge oft voorwaerde die in desen tegenwoordigen Sarterie (2) beschreven staet, woonende van den Bossche dat men heet het Liesche totten watere dat men heet die Marcke, ende tusschen de termen (3) van de Haenberge ende Halderberge totten Bossche dat men heet Vochte, ende onse eerde meer ontfangen hebben, wes dat sy in de voorsz. stede blyven oft en doen ewelick te besittene. By alsoo dat in elcker Hoeve erffs een wooninge van drie R Lovens sal worden getimmert ende in elcker wooninge een mensche ten minsten dagelycx sal woonen ende blyven; item die voorsz. Lieden sullen jaerlycks van elcken Buynder des Erffs voorsz. betaelen

(1) Wit, *wet*.

(2) Sarterie, *charter*.

(3) Term, *grens*.

twaelf penningen Erffchyns ons en onse nacomelingen end
 Erffgen., die nae ons comen sullen alle jaer op Sinte Maer-
 tensdach in den winter, ende een yegelyck nae de grootheyt
 syns Erffs dat hy besit van den Erven voorsz., maer wie oock
 deze Chynspenningen Lovensche nyet en betaelde op den voor-
 noemden dach, die salse betale op den naesten dach volgende
 met een boete van drie schellingen Lovens; met deze Chynse
 soo sullen dese lieden vry syn ende quyt van allen Beden
 ende ongewoonelicke Costuymen ende allen gemeenen arbyt
 ende dienste, het en waere dat sake, dat wy oft eenich Hee-
 ren van onse nacomelingen oft kynderen te hylyck brochten,
 oft Ridderd worden gemaectt, oft oock onversienlick gevan-
 gen, oft dat de Hertoge van Brabant (: dat Godt verbieden
 wille:) van ons behoefden gemeyndiensten om dye vyanden
 die onse Vaderlyck Lant vernielen wouden, te wederstaen
 ende te verdryven, in dese saken en sullen dese goeden oft
 Liedden nyet uytgenomen worden; voortaeue ware ymant van
 desen Liedden voorsz., die dat Erve dat hy besittende is inde
 goeden voortz. vercoft oft voor ander Erve verwisselde, oft een
 deel daeraff eenich van synen kynderen te hylyck gaven, van
 elcker verhandelinge (1) oft verthieringe (2) der goeden voorsz.
 sal geven den genen die hem der goeden wyt en quyt maectt
 xvij. Penningen Lovens ons oft onse nacomelingen, maer wie
 oock de gifte der Erffgoeden voorsz. ontfanght die sal voldoen
 de Sceepenen van de kennis Penningen; soo wie oock van
 dese lieden sterft vandien soo behoort ons oft onse nacomel-
 ingen te hebbene aghtien Penningen Loven te gelden van
 den genen die des doots erfelyckheyt ontfaeen, ende een
 Erffgenaam alleen mach ontfaeen die gifte Erfelyckheyt met
 eendrachtigen consente ende wille alle der erfgenamen, die
 daar toe behoorende syn; soo wanneer deze Erffgenamen sel-
 ver gedaen willen syn tot desen erve, dan sy sullen haer
 rechten der erfelyckheit voorsz. opdragen den Heere ende der
 Schepenen met allen rechte dat daer toe behoorende is, ende
 aldus sullen sy worden gedaen tot haeren erve van de kynd-
 deren deser lieden voorsz.; soo sullen die soonen en dochte-
 ren deelen die erfelyckheyt haars vaders oft moeders, in ge-
 lycken deelen ende elek deel even groot, ware sake dat oock
 ymant van dese lieden voorsz. hylyck deden ende die een
 van beyden storve, alle dat erve dat sy te gader beseten heb-
 ben sal men in twee deelen, ende dat een deel sal toe be-
 hooren ende behouden die levende, ende dat ander deel des

(1) Verhandelinge, *verkoop*.

(2) Verthieringe, *overgang*.

doots Erffigenamen; item wie oock syne erve vercoopen wille, die salt openbaren in die kereke binnen drie Sondagen in tegenwoordicheden van Schepenen oft ymandt van synen naesten oft van synen erffigenamen dat erve begerende te coopen dat hy wiste dat openbaerlycken dat erve te coop ware, waer oock dat sake, dat nyemant van synen naisten dat erve en en cochte binnen den termynen van drie Sondaechse geboden ende den tyt over waere ende dat erve andersins vercoft waere, tot dien erve en sal nyemant gheen recht hebben te wederroepene oft weder aen te comene, maer die gene die dat erve gecoft heeft, sal tot dien erve gedaen worden, behoudelick des Rechts dat in alsulcken saken behoorlyk is te geschieene; Schepenen sullen worden gesedt ende ontsedt nae dat den Heere genoecht, ende in Schepenen ambacht en sal nyemandt gecrft syn; die Boete van claginge (1) van schulde oft van anderen dagelycxen saecken is gezet tot twee schellingen Lovens, aen den Heere te betalene van den genen die in de saecken verwonnen wordt; waer oock dat sake dat hooge saecken gevele, daeraff sal diegene die verwonnen wort in saken beteren den Heere nae gelegentheyt der saecken daer die clachte oft gedinge aff comen, ware soo wie vonnisse van Schepenen wedersegget (2), die sal verbeuren twintig schellingen ons oft onsen nacomelingen te gevene, ende elcken Schepen drie schellingen Lovens; soo wie den anderen schade deden met crachte oft met wille (3), hy sal syn op de boete van twintich schellingen Lovens ons oft onsen nacomelingen te gevene, ende den genen die schade gedaen ware tweevout syn schade te beteren; soo wie int strijden den anderen den yersten slach gave sonder Bloet te laten sal betalen voor die Boete vyff schell.; worde oock Bloetreyse (4) gedaen sonder scherp yzer, dat is op de Boete van xx Lovens te betalen van den genen diet gedaen heeft ons oft onsen nacomelingen; waer oock een sweert getrocken wort in stryde oft uyter scheyde gedaen oft een stock met nagelen oft een knyff (5) die strengelick verboden wort, die met eenich van desen ymanden wondende, ist metten sweerde dat is op die boete van hondert schellingen

(1) Claginge, twist.

(2) Een vonnis wederseggen, zich tegen een vonnis verzetten; weigeren daaraan te gehoorzamen.

(3) Met krachte of met wille, met geweld of uit moedwil.

(4) Bloetreyse, bloedstorting.

(5) Een knyff, een mes, in het Engelsch thans nog a knyfe.

Lovens ons oft onsen nacomelingen te betalen, maer ist met een knijff ofte met eenen stock met nagelen gelyck voorsz. is, dat is geset op die boete van tien Pont der munten voornoemt, te betaelen gelyck voorsz. staet; die in stryde den eersten slach geeft, sal alle die gene die daer aff beschaedt worden haer breuke (1) ende schade wedergeven ende betalen, ende doen heelen ende gesont maecken alle die wonden des geens die daer gequetst is sonder coste oft schade des gequetstens, en alle die schade die de gequetste leydt binnen den tyde syner siectheden die sal hem weder voldoen die gene die er gequetst heeft, bij ordineringe der Schepenen; Pays (2) ende Vrinschap te maken van aller stryde sal men doen met ordinantien der Schepenen, ist sake dat die naeste parthyen den pays niet gemaken en kunnen; soo wie den anderen quetste dat hy verleempt (3) ware die is op achtfalf pont te gevene den gequetsten ende den Heere hondert schellingen der munten voorsz.; soo wie den anderen dootsloege, die is op de pene van den dootslage; ende die tot des anders huys loopt binnen den palen voorsz. met grammen woede ende om quaat te doen, ist sake dat hy binnen den vadergetuynte (4) des huys quame en daeraff verwonnen (5) worde, hy is op die pene van xx schellingen Lovens ons oft onsen nacomelingen te betalen; soo wie dat dan aent huys loopt oft clopte oft stake op die dore vande huyse alsoo menich werven als hy dat dede ende daer aff verwonnen wort, alsoo dick (6) is hij op die boete van xx schellingen Lovens te betalen ons oft onsen nacomelingen; dewelcke ist sake dat hy thuyt dan breeckt oft die dore des huys, ende ginge daer binnen met crachte, die verbeurt hondert schellingen Lovens te betalen gelyck voorsz. is; ende ist sake dat hy dan yemant van den huyse quetsse tot bloetrysen, voordie maniere ende voordie daet der quetsuren sal hy betalen den Heere ende den gequetsten dobbelbloet; ende ist sake dat hy ymanden doode in den selven huyse voorsz., soo sal hy staen in pericule syns lyffa ende alle syn goet tot sHeeren wille; soo wie kennia droege aen hem ende ten versuecke van den Heere nyet over en

(1) Breuke, *verlies*.

(2) Pays, *vrede*, overeenkomende met het Fransche *paix*.

(3) Verleempt, *verlamd* of, liever, *verminkt*.

(4) Getuynte is *omtuining*, *omheining*; wat men echter onder *vader-getuynte* verstaan moet is ons niet duidelyk.

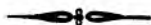
(5) Verwonnen, *overtuigd*.

(6) Alsoo dicke, *zoo dikwijls*.

gave ende wederseyde, alsoo dicke als hy des weygerde ende daer aff verwonnen worde, soo is hy op xx schellingen Lovens den Heere; Brantstichters, Dieven, Dootslagers, Roovers, vercrachters der vrouwen op lyf en goet den Heere, die wegen in desen goede int midden doorgaende sullen syn half Buenders breet sonder verminderen dan der wegen, en de Graften oft Slooten die men heet watergangen doorgaende dese goeden voorsz. sullen worden gemaectt met ordinantie der Schepenen ende ons Richters; ende om dat alle dese voorsz. saken ende puncten van alle menschen ende van ons ende onse nacomelingen onwederroepen ende onbesmet eenwelick sullen blijven ende worden gehouden, soo hebben wij met voorsieniger deliberation (1) oft vrijheden desen tegenwoordigen Charter besegelt met onsen segele, ende dit was gedaen int jaer ons Heeren Duyzent ijc Lxvij (2), in de Loumaent.

(1) Met voorsieniger deliberation, *na rijp overleg.*

(2) d. i. 1267.

BIJLAGE E.

REGLEMENT voor de Onderlinge Maatschappij,
tot verbetering van den toestand der bewoners
van de nieuw opgerigte gemeente St. Willibrord,
onder de burgerlijke gemeenten van Etten en
Leur, Rucphen en Sprundel, en Hoeven, pro-
vincie Noord-Brabant.

Gebrek, zoowel aan eene gepaste opleiding als aan loon-
 gevend handwerk, is als eene voornamte oorzaak te beschou-
 wen van den behoeftigen, en in maatschappelijke beschaving,
 nog zeer verachterden toestand van de bewoners van St. Wil-
 librord.

De toestand, welke tot ledigheid, zedeverbastering en an-
 dere, ook voor de maatschappij niet zelden nadeelige, onge-
 regeldheden aanleiding geeft, stelt een voortdurend beletsel
 daar tegen het volledig welslagen in de, door de Geestelijke
 Overheid met zoo veel zorg en opofferingen beproefde, Goda-
 dienstige en zedelijke Verbetering dier bewoners.

Reeds veel, ja zeer veel, is er gedaan en tot stand gebracht,
 ten einde die ongelukkigen tot zedelijke Christenen voor de
 Godsdienst, en tot nuttige leden voor de Maatschappij te
 vormen; en wierden die pogingen ten goede niet met den
 besten uitslag bekroond, zoo ware zulks des te meer te be-
 jammeren, daar hun betreurenswaardig lot meer aan omstan-
 digheden, waarin zij zich bevinden, dan aan eige schuld of
 eenige andere vrijwillige oorzaak is toe te schrijven.

Blijft echter die staat van zaken voortduren, dan is het
 grootelijks te vreezen, dat geene middelen het voorgestelde
 doel immer ten volle zullen bereiken, ja zelfs, dat het goede,
 reeds daargesteld, van lieverlede grootendeels zal verloren gaan.

Deze aanmerkingen, en het groote belang, door alle wel-denkenenden in de verbetering van het lot dezer medelijdenswaardige natuurgenooten gesteld, hebben het menschlievend gevoel der ondergeteekenden in eene hooge mate opgewekt, en hen op middelen doen bedacht zijn, om daarin, zoo veel in hun vermogen is, te voorzien en de pogingen der Gesetelijkheid krachtig te ondersteunen.

Een even noodzakelijk als doeltreffend middel is in de eerste plaats hun toegeschenen, het geven aan de Jeugd van beider kunne eener Godsdienstige, zedelijke, beschaafde opvoeding, en eene voor hunnen stand allezins gepaste opleiding: zoo als het bekwamen van Jongelingen in alle, daar ter plaatse nuttige, handwerken en bedrijven, het opleiden tot nuttige ambachten, ten minste van eenigen, daartoe goeden aanleg en genegenheid aan den dag leggende, — het onderwijzen en oefenen van jonge meisjes in alle vrouwelijke handwerken; — het bezorgen van goede diensten bij brave huisgezinnen aan zoo velen mogelijk, daartoe door eene goede opvoeding bekwaam gemaakt. enz. enz.

Om anderen, in jaren meer gevorderde, zoo Vrouwen als Mannen, uit den staat van armoede en ellende, waartoe zij vervallen zijn, op te beuren, is als het geschikste middel voorgekomen, dezelve zoo veel doenlijk de gelegenheid te verschaffen, om door handwerken en arbeid het noodig onderhoud zoo voor zich, als voor hunne betrekkingen te verdienen, ook arbeidzame behoeftigen te bezigen, tot het bebouwen van voor kultuur vatbare, maar thans nog onbebouwde gronden.

Men vleit zich met de gegronde hoop, dat eene doelmatige aanwending dezer middelen, én de jeugd in meer gevorderde leeftijd, én de reeds meer bejaarden grootendeels in staat zal stellen, om door eige vlijt, nijverheid en goede oppas een toereikend middel tot een eerlijk zelfbestaan te vinden, hetgeen, gepaard met andere aangewende middelen, niet weinig zal bijdragen tot bevordering en volmaking hunner Godsdienstige en zedelijke vorming.

Dan, om dit oogmerk te bereiken, worden opofferingen gevorderd en is eene gemoedelijke samenwerking noodig.

Men is derhalve na rijp beraad en overweging op het denkbeeld gekomen, van eene Maatschappij daar te stellen, om door gemeen overleg die middelen tot stand te brengen, en op de doelmatigste wijze aantewenden, — eene Maatschappij welke zich uitsluitend ten doel stelt, de verbetering der ongelukkige bewoners van St. Willibrord: alle hare weldadige bemoeijingen zullen onophoudelijk naar het doel streven, nimmer zal of kan eigenbelang of eenig ander inzicht de drijfveer harer handelingen wezen.

Diensvolgens heeft men gemeend met des te meer vertrouwen bij deze een beroep te mogen doen op de menschlievendheid van alle welhebbenden en weldenkenden, en hen dringend uit te noodigen, om door veelvuldige deelneming en milde bijdragen dit plan te ondersteunen en te bevorderen, met vriendelijk verzoek om ook hunne vrienden en betrekkingen tot deelneming aan te sporen. — Alle bijdragen, hoe gering ook, zullen in naam dier ongelukkigen met een dankbaar gevoel aangenomen worden. — Men kan zich ten deze adresseren bij den Secretaris, of bij een' der Commissarissen.

Die Maatschappij, wier plan de hooge goedkeuring van Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid, Mgr. *De Bisschop van Dardanie*, heeft mogen wegdragen, is werkelijk onder de hier volgende bepalingen, den 28. November 1842, daargesteld; hebbende Zijne Doorluchtigheid, benevens de Wel-Geboren Heer en Mr. Jonkheer *H. F. de Grex*, Commissaris van het 4e. District van Noord-Brabant, het aan hen opgedragen Protectoraatschap wel gelieven op zich te nemen.

Tevens zijn tot Commissarissen, belast met het Bestuur der Maatschappij, aangesteld de Edele Achtbare Heeren, *H. P. van der Dries*, Burgemeester van Oudenbosch; *H. Schrauwen*, Burgemeester van Etten en Leur; *N. de Weert*, Burgemeester van Rucphen en Sprundel; *A. van Eekelen*, Burgemeester van Hoeven en St. Martenspolder; *T. van Reysingen*, Burgemeester van Rosendaal; *L. H. B. van Dam*, Secretaris van Hoeven en St. Martenspolder; *P. J. de Wolf*, Secretaris van Etten en Leur; *C. Voeten*, Ontvanger en Secretaris van Rucphen en Sprundel; *L. van Aert*, Assessor van Etten en Leur; en *A. Klep*, Koopman; welke uit hun midden hebben gekozen tot President: den Heere *H. H. van den Dries*; tot Vice President, den Heere *H. Schrauwen*; en tot Administrateurs, de Heeren *H. Schrauwen*, *N. de Weert*, *P. J. de Wolf* en *L. H. B. van Dam*, terwijl deze laatste tevens tot Secretaris der Maatschappij is aangesteld.

1. Over de Zamenstelling en Voortduring der Maatschappij.

Art. 1.

De Maatschappij, onder den naam van *Onderlinge Maatschappij tot verbetering van den toestand der bewoners van St. Willibrord*, is, behalve de twee Protecteurs, zamengesteld uit tien Commissarissen.

Art. 2.

Daar de Maatschappij geene fondsen bezit, wordt het lidmaatschap daarvan opgedragen aan alle ware menschevrienden, die belang stellen in de verbetering van den toestand

dier medelijdendswaardige natuurgelovigen, tegen eene jaarlijksche bijdragen van *twee* gulden.

Art. 3.

Alle leden worden uitgenoodigd, om naar hun vermogen de deelneming aan het lidmaatschap te verspreiden en de belangen der Maatschappij te bevorderen.

Art. 4.

Het staat een ieder vrij, om zich naar goedvinden van die deelneming en daardoor van alle verplichting te ontslaan.

Art. 5.

De Commissarissen zijn bevoegd om tot Commissarissen honorair te benoemen eenige voornamen personen, derzelver raadgevingen in te winnen, en des verkiezende, hen tot het bijwonen der vergaderingen uit te noodigen.

Art. 6.

Zij, die *vijf-en-twintig* gulden hebben bijgedragen, zijn gerechtigd, om de vergaderingen bij te wonen, en hebben de bevoegdheid van eene stem ter vergadering uit te brengen, terwijl eene bijdrage van *vijftig gulden* tot het uitbrengen van twee stemmen, en eene bijdrage van *vijf-en-zeventig* gulden en daarboven tot het uitbrengen van drie stemmen de bevoegdheid geeft.

Art. 7.

De Maatschappij wordt aagegaan, voor een tijdvak van vijf jaren, ingaande met den eerste *Januarij* 1843, en eindigende met den 1° *Januarij* 1848.

Art. 8.

In eene, gedurende den loop van het jaar 1847, te houden vergadering, zal worden beraadslaagd, of de Maatschappij al dan niet zal worden voortgezet: het besluit tot derzelver voortzetting moet op zich vereenigen eene meerderheid van twee derde der stemmen van alle in de vergadering aanwezige stemgerechtigden.

Art. 9.

Bij eene, na verloop van *vijf* jaren, niet voortzetting der Maatschappij, of ook bij eene, gedurende dat vijfjarig tijdvak, ontbinding derzelve, waartoe echter niet zal kunnen worden overgegaan, dan op den voet in het vorig artikel tot derzelver voortzetting bepaald, zullen alle fondsen der Maatschappij op eene later te bepalen wijze ter beschikking worden gesteld van den armen van St. Willibrord.

2. *Over het bestuur der Maatschappij.*

Art. 10.

De Commissarissen maken gezamenlijk het bestuur uit der Maatschappij: zij zorgen dat alle middelen en fondsen, welke ter beschikking der Maatschappij staan, op de nuttigste en doelmatigste wijze worden aangewend.

Art. 11.

De Commissarissen benoemen uit hun midden een' President' Vice-President en vier Administrateurs voor het tijdvak van één jaar.

Bij eene eerste aftreding zal in overweging genomen worden, of het dienstig zij, dezelve voor een langer tijdvak te benoemen.

De afgetreden en zijn weder verkiesbaar.

Art. 12.

De President heeft het oppertoezicht der Maatschappij, en zorgt voor de naleving van het reglement: hij belegt de vergaderingen, en doet aan dezelve zoodanige voorstellen, als hij ter bereiking van het doel der Maatschappij dienstig oordeelt.

Art. 13.

De President is bevoegd, wanneer hij zulks voor de belangen der Maatschappij dienstig oordeelt, eene vergadering van Commissarissen te beleggen, — ook kunnen de Commissarissen ten deze aan den President voorstellen doen: — in deze vergaderingen kan besloten worden tot het bijeenroepen eener algemeene vergadering.

Art. 14.

De Vice-President is den President in de uitoefening zijner werkzaamheden behulpzaam, en vervangt hem bij afwezigheid.

Art. 15.

De Administrateurs zijn belast met de dagelijksche werkzaamheden en de uitvoering van genomene besluiten.

Zij kiezen den Secretaris der Maatschappij.

Art. 16.

De Secretaris is belast met het boekhouden, het aantekenen der deelnemingen, bijdragen enz., met de correspondentie en het opmaken der jaarlijksche rekening en verslag.

Art. 17.

De leden des Bestuurs nemen hunne functiën niet alleen gratis waar, maar geven daarenboven aan de Maatschappij eene jaarlijksche bijdrage, als:

De President van *twintig* gulden.

De Vice-President van *vijftien* gulden.

Een ieder der overige Commissarissen van *tien* gulden, terwijl de Commissaris Secretaris, in plaats van deze bijdrage, op zich neemt de kosten voor Kantoor en Schrijfbehoeften.

Art. 18.

Gedurende de maand *December* van elk jaar, op eenen door den President te bepalen dag, zal er eene algemeene vergadering gehouden worden: in deze vergadering wordt een verslag gegeven van den staat der Maatschappij en van de handelingen des Bestuurs met overleg der rekening en verantwoording door den Secretaris.

3. *Over het Doel en de Middelen der Maatschappij*

Art. 19.

Het doel der Maatschappij is, de bevordering van eene zoo wel zedelijke als stoffelijke verbetering van den toestand der bewoners van St. WILLIBROED.

Men zal, zoo veel doenlijk, in acht nemen, om hetgeen tot de eerste verbetering wordt aangewend, ook aan de andere bevorderlijk te maken.

Art. 20.

Ter bereiking van dit doel maakt de Maatschappij gebruik van alle, in haar bereik zijnde, geoorloofde middelen; doch nimmer van zoodanige, die met 's lands wetten in strijd zijn.

Art. 21.

Geene fondsen, bijdragen, enz. mogen tot een ander doel, dan dat der Maatschappij, geene bijdragen, tot een bepaald doel verstrekt, kunnen in eenig geval tot een ander dan dat bepaalde einde gebezigd worden.

Art. 22.

Nimmer zal men tot een ontwerp besluiten, waartoe de middelen ten uitvoer ontoereikende zijn.

Art. 23.

Geldelijke onderstand wordt niet bij wijze van almoes, maar alleen als arbeidsloon, of tot ondersteuning, om door eige vlijt en oppas in het levens onderhoud te voorzien, toegestaan.

Art. 24.

Zij, die niet woonachtig zijn in de gemeente van St. Willibrord, of die, geene inboorling zijnde, zich met er woon daar komen vestigen, hebben geen aanspraak op den onderstand der Maatschappij: het zal echter den Administrateurs vrij staan, hierop in bijzondere gevallen ten hunnen behoeve met gemeen overleg, eene uitzondering te maken.

4. *Algemeene Bepalingen.*

Art. 26.

Alle besluiten worden genomen bij volstrekte meerderheid van stemmen, behoudens het bepaalde bij art. 8 en 9 van dit Reglement.

Men kan geen besluit nemen, tenzij er de helft der Commissarissen tegenwoordig is.

Keuzen van personen geschieden met geslotene en onge- teekende briefjes.

Art. 27.

Alle fondsen, bijdragen, enz., zijn en blijven ter beschikking der Maatschappij, gedurende derzelver bestaan.

Art. 28.

Niemand heeft het recht, om reeds onvoorwaardelijk gescho- tene gelden terug te vorderen.

Art. 29.

Het Bestuur behoudt zich voor, om met gemeen overleg in dit Reglement de noodige veranderingen en verbeteringen in te voeren.

Aldus gedaan,

te St. WILLIBRORD, den 28 November, 1842.

Namens het Bestuur,

H. P. VAN DEN DRIES, *President.*

L. H. B. VAN DAM, *Secretaris.*

U tot Ende Onser haren en
Onser haren ende Onser van
trouwen moete verstaan van
asporteren alsulke worden als
inbeloonde in zynthollan-
de steden van Jan ghyb
e luit oostwaerts en steden
utstie graft toe alsoe dat die
y ons te hende mit allen den
wonder tot end ga den onder af-
melinghe ende te vueren off
yn mit een steen off alre
en dat die ontfangende die
al schuldich zijn allen te den
die vueren off hant jachig dare
ten vortassertoge zynde
mits desen dat ghy in onsen
end gouden die in vossse form
vanden vrent van haren
en haren van beherlycke binde
ende ten beender set Onser
Anno 1555 :-

re

BIJLAGE F.

Het hier tegenover staande facsimile luidt woordelijk aldus :

Engelbrecht, Grave tot Nassau ende Vyanden, H(eer) tot Breda, onsen lieven en getrouwen Stadhouder ende clerck van onsen leene ende register van dien saluyt. Alsoe onse lieve ende getrouwe meester Willem van Zeevebergen in meynick is in ons te transporteren al sulcke goeden als hy heeft liggende onder den ambacht Dubbelmonde in Zuythollant, alsoe wel onder den wat. als boven de water strekkende van Jan Ghybenzoons toe oestwaerts tot Jan van Neuvenslant oestwaerts en strekkende van der Maesen Zuytwaerts tot der Brabantsche graft toe alsoe dat die brieven daervan breider inhouden om van ons te houden met alle den profijten, vruchten en rechten daertoe behorende tot eenen goeden onversterfelijken leen voor hem ende zyne nacomelingen ende te versueken off te verheergewaeden (1) als het vervallen sal zyn met eene store off twee gouden Engelsche nobel daer voor op conditie dat die outste ende die naeste van zyne erffigenamen die midschap (2) sal schuldig zyn alleen te doen, en die ander mede erffigenaemen zullen gelyc die vruchten off rente, jaerlicx daervan comende, mede deylen, den dienst ende costen voortaffgetogen zynde. Ist dat wy ulieden lastgeven ende bevelen mits desen dat ghy in onsen naam dat transport onfaende van de zelve goeden, die in voorsch. form den selven meester WILLEM, op voorsch. conditie wederom verleent van hen behoorlyke eydt ende manschap nemende, hem hier van behoorlyke brieven verleent en dit selve aldus registreert ende ten boucke zet. Geschreven te Antwerpen den vijftien dagh van Julio Anno Lxxxx : —

E. DE NASSOU.

(1) Verheergewaeden, *het leen verheffen.*

(2) Midschap, *huur, van mieden, huren.*

BIJLAGE G.

Het hier tegenover staande facsimile is letterlijk van den volgenden inhoud :

Je soussigne, Gouverneur de la ville chateau et Baronnie de Breda etc., Confesse avoir reçu du Sieur Paul Lantschot, Bourgem^{re} de ceste ville, la somme de dix huit cens florens de xx pats la pièce, pour deux anneés de mon service, a savoir pour l'annee echuë le iiij^{me} de Mars 1594 huict cents florins et mille florins pour l'annee echuë le iiij^{me} dud. mois 1500 nonantecin^q Tesmoins

CHARLE DE HERAUGIERE.

Dit 1800 L. art.

1

Vertaling van bovenstaand stuk.

Ik ondergeteekende Gouverneur van de stad, het kasteel en de Baronnie van Breda enz. beken ontvangen te hebben van den Heer Paulus Lantschot, Burgemeester dier stad, de som van achttien honderd gulden, van 20 stuivers het stuk, voor twee jaren van mijne dienst, te weten voor een jaar verschenen den vierde Maart 1594 achthonderd gulden en duizend gulden voor het jaar verschenen den vierden van den zelfden maand 1595. Getuige

KAREL VAN HERAUGIERE.

Zegge 1800 L.

sur de la Ville d'Alger
J. l. Confesse avoir
Reçu de Monsieur de
Digne et sans fautes
une somme de mille et
deux cents livres
L'année d'Alger le
vingt deuxième
Mars de l'année

BIJLAGE H.

Nadere bijzonderheden omtrent de erfmaking van JOHANNES VAN COLLEMA op bladz. 258 vermeld (1).

COLLEMA werd met zijn broeder DIRK in het weeshuis opgenomen, en verliet dit gesticht met den gewonen uitzet en eene erfenis van 3 à 400 gulden. Hij zette zich te Londen als draaijer en koopman neder en had het geluk zijnen ijver dermate bekroond te zien, dat hij bij zijn overlijden, den 10 Sept. 1737 voorgevallen, eene aanzienlijke som, meest in Engelsche fondsen bestaande, naliet. Nooit gehuwd geweest zijnde, had hij bij uitersten wil bepaald, dat eene som van 5000 ponden sterlings of 55,000 gulden zoude gesteld worden, onder het beheer van eenige leden van den Kerkeraad der Duitsche kerk en der Augustijner Monniken te Londen en dat de renten van dit kapitaal zouden genoten worden door Mevr. LYDIA CATHARINA Hertogin VAN CHANDOIS. Bij haar overlijden zoude de kerkeraad een nader, verzegeld testament mogen openen, hetwelk de bepaling bevatte, tot welk einde het kapitaal nu voortaan moest aangewend worden. Dit geschiedde in de maand Junij 1751. De kerkeraad vond nu een' brief aan de Regenten van het Burgerweeshuis te Breda, benevens een verzoek, om dien aan genoemde Regenten te zenden en vervolgens naar hun antwoord en hunne bevelen te handelen. Met geen geringe verwondering ontvingen dezen het berigt van de erfmaking, waarbij eenige bepalingen gevoegd waren, hoedanig met de nalatenschap moest gehandeld

(1) Deze nadere bijzonderheden, ons na het afdrucken van vel 4 bekend geworden zijnde, achtten wij belangrijk genoeg om hier te worden medegedeeld.

worden. Volgens die bepalingen, zouden zij verplicht zijn, dadelijk 5,000 gulden uit te keeren aan het Armekinderhuis te Breda en uit de renten van de, als kapitaal opgelegde, overige 50,000 gulden jaarlijks, op den 18 October, aan elk hunner Weezen een halven Rijksdaalder in geld te geven, en het uitzet der kinderen met eene som van honderd gulden te vermeerderen. Hierbij waren voorts eenige voorzieningen gevoegd tot instandhouding van het kapitaal, indien een groot aantal Weezen de bepaalde uitdeeling mogt verhinderen. Ten jare 1752 had de eerste uitdeeling plaats. De Regenten lieten bij die gelegenheid het wapen des Testateurs in hout gesneden en met opschriften versierd, in de vergaderkamer ophangen, en eenen zilveren beker vervaardigen, om daaruit, op zijnen doopdag, den 16 December, feestelijk te drinken en zijner weldaad te gedenken. De Bredasche Predikant de Roos, vereerde bij die gelegenheid hun eenige *Latijnsche* dichtregelen, waarvan de vertaling is:

TER GEDACHTENIS VAN J. VAN COLLEMA.

Het weeshuis spreekt:

Sinds dat ik COLLEMA, na zijner Oudren dood,
Met zijnen broeder had gekeesterd in mijn schoot,
Zaagt ge, o Brittanje, hem op uwen grond verkeerren,
Door kunst en koopbeleid zijn middelen vermeerren,
En daarvan aan mijn kroost zoo ruim een deel besteed,
Dat onze Dankbaarheid 's mans Liefde nooit vergeet.

BIJVOEGSELS EN VERBETERINGEN.

Bl. 26, *in de noot*: Het hier opgegeven plan ter verplaatsing van de Haagpoort, is niet gevolgd, en zal, zoo wij nader onderrigt zijn ook niet gevolgd worden.

Bl. 30, regel 11: Er is tegenwoordig nog slechts ééne tapijtfabriek te Breda.

Bl. 34, regel 19: Er worden thans, sedert de oprigting der Koninklijke Adademie ter opleiding van Burgerlijke Ingenieurs te Delft, aan de Koninklijke Militaire Akademie, te Breda, geene jongelieden meer tot Ingenieurs van den waterstaat opgeleid.

Bl. 34, regel 2 *van onderen*, staat: MAARITS III, lees: MAURITS, Prins van Oranje.

Bl. 35, regel 11: Er zijn sedert het overlijden van den Heer BOLHUIS en het vertrek van de Heeren ROORDA VAN EYSINGA en WENCKEBACH, geene Hoogleeraaren meer aan de Militaire Akademie te Breda.

Bl. 36, regel 14 en 15: Het Gouvernementsgebouw, op het kasteelplein, dient thans niet meer tot Hospitaal, maar tot woning voor Onder-Officieren der rijkschool en voorts voor gehuwde beambten der Akademie.

Bl. 46, regel 10 *van onderen staat*: 1767 lees: 1761.

Bl. 52: De Synagoge der Israëlitén te Breda, is thans zoo goed als gereed en zeer doeltreffend ingerigt.

Bl. 61: Onder de weldadige gestichten en inrigtingen te Breda, behoort ook eene in 1844 weder tot stand gekomen *Subcommissie der Maatschappij van Weldadigheid*.

Bl. 62: De zangvereniging *Concordia* is geheel te nietgegaan, maar daarentegen in 1844 door het Departement der Maatschappij *Tot Nut van 't Algemeen*, eene volkszangschool opgerigt, welke in het eerste jaar reeds 80 leerlingen telde.

Bl. 63: Volgens nadere inlichtingen worden er ter stads Secretarie geene stukken meer van de Rederijkers gevonden.

Bl. 65, regel 17 en 18 JOHANNES BARUETH is geboren in 1708 † 27 Augustus 1777.

Bl. 67, regel 13 en 15 *staat*: WILLEM REY *lees*: WILLEM KEY.

Ook verdienen onder de verdienstelijke Bredanaars nog melding de schilders: JOAN VAN DER LIS, ook genoemd JAN VAN DER LYS, geboren in 1600, † in 1657; NICOLAAS STEENWIJK, geboren in 1640, † 1698; NICOLAAS VAN DER LEUR, geboren in 1667 † in 1726; LOUIS DE MONI, geboren in 1698, † in 1771, en MATHEUS VERHEYDEN, geboren in 1700, alsmede de teekenaar HENDRIK NIEUWENHUIZEN, geboren in 1747, die de bekwaamheid bezat, om geëtsste en gegraveerde prenten, met de pen zoo naauwkeurig na te maken, dat het meest geoefend oog er somtijds door bedrogen werd.

Bl. 92, regel 7 en 8: De eerste Predikant te Terheyden is niet geweest CORNELIS GORTZENTUS, maar JOHANNES POLLIO, die in 1615 naar Edam vertrok.

Bl. 107, regel 7: JOHANNES LANPE, de eerste Predikant te 's Princenhage kwam van Poederooijen aldaar.

Bl. 107. Er bestaat thans te 's Princenhage slechts eene lijmfabriek meer.

Bl. 108, regel 13, *van onderen*, in verband met bl. 117, reg. 2, *van onderen*. Het gehucht Varend behoort kerkelijk niet, zoo als daar gezegd wordt, gedeeltelijk onder 's Princenhage en gedeeltelijk onder de Beek, maar geheel onder 's Princenhage.

Bl. 110, *bovenste regel*, *staat*: kerk *lees*: Deze kerk

Bl. 111, *staat*: in verschillend, *lees*: in verschillende

Bl. 111, regel 3 *staat*: eenen zilvere medaille, *lees*: eenen zilveren medaille,

Bl. 112. Behalve de twee kerkhoven op Zuilen, hebben de Roomsche-Katholijken van 's Princenhage hun eigen kerkhof achter de kerk, alwaar door hen een plekje gronds voor de Protestanten van 's Princenhage is afgezonderd. Evenwel wordt door de laatsten daarvan geen gebruik gemaakt, maar wel van het kerkhof der Protestanten te Zuilen.

Bl. 112. Onder het gehucht Boeimeer behoort het Mastbosch, hiervoor bladz. 18 beschreven.

Bl. 113 en 114 ODILIA VAN NASSAU, de eerste Priorin van het klooster Vredenburg is overleden, den 22 April 1495, te Alkmaar, waar zij naar toe gereisd was, om zich van de kanker, die zij in de linkerborst had, te genezen. Zij was te voren Geestelijke te Mechelen en geprofessied in het klooster van Bethanië van de orde van St. AUGUSTINUS.

De plaats, waar het klooster Vredenburg gestaan heeft, is tusschen de twee pachthoeven en de Mark. De akker, waar

de kerk gestaan heeft, is heden nog kenbaar aan de dreuning op die plaats, als men er over rijdt; waarschijnlijk omdat de begraafkelder niet gedempt maar alleen met aarde gedekt is.

Bl. 115. Het Huis-ten-Bosch, niet het Huis-in-het-Bosch, is thans geheel verhuurd; er wordt aldaar geen herberg meer gehouden.

Bl. 116. De tot de buitenplaats Heilaar behoord hebbende bouwhoeve en landerijen zijn na het overlijden van den vorigen bezitter, den Heer CHRISTIAAN LODERWIK FRANCKE, verkocht, en worden thans in eigendom bezeten door zijnen kleinzoon, den Heer CHRETIEN LOUIS DE WIT, die op dit aangekochte een fraai heerenhuis heeft doen bouwen.

Bl. 117. Op het gehucht Varend staat eene groep van om trent 15 huisjes bijeen, welke het Weversheijtje genoemd wordt, omdat alle de bewoners linnenwevers zijn, zij vangen ook eene menigte vinken, die zij te Breda ter markt brengen; terwijl daarvan vele naar Holland worden verzonden. Waarschijnlijk heeft het kasteeltje, waartoe eene schoone bouwhoeve behoort, welke daartegen is aangebouwd, daarvan den naam van Vinkenburg ontleend.

Bl. 120. Het gehucht Moleneind ligt niet $\frac{1}{2}$ uur, maar $\frac{3}{4}$ uur van 's Prinsenhage.

Bl. 120. Het gehucht Westrik ligt niet 1 uur, maar $\frac{1}{4}$ uur van de Beek.

Bl. 121, reg. 6 van *onderen staat*: Mr. JAN WOUTER NAHUY, lees: Mr. CORNELIS JAN WOUTER NAHUY,

Bl. 122. Het gehucht Gageldonk ligt niet 1 uur, maar $\frac{3}{4}$ uur van 's Princenhage.

Bl. 124. Het gehucht Overbroek ligt niet $\frac{3}{4}$ uur maar $\frac{1}{2}$ uur van de Beek.

Bl. 124. Het gehucht den Emer ligt niet $\frac{1}{2}$ van 's Princenhage en $\frac{3}{4}$ uur van de Beek, maar $\frac{3}{4}$ uur van 's Princenhage en $\frac{1}{2}$ uur van de Beek. Ook bestaat aldaar geen lijmfabriek meer.

Bl. 149. Oosterhont is de geboorteplaats van den Graveur W. DE KOCK, geb. in 1761, † in 1806.

Bl. 187 in verband met bl. 190. Men heeft in de gem. Ginneken-en-Bavel, thans zes brouwerijen, van welke vier onder Ginneken.

Bl. 190. Men telt te Ginneken, met de daartoe behorende gehuchten, 551 huizen en 2500 inwoners.

Bl. 191. De Roomsche-Katholieke kerk te Ginneken is thans voltooid, het is een zeer fraai gebouw, met eenen schoonen spitsen toren voorzien.

Bl. 192. Het kasteeltje Boevenjen is niet in 1818 maar in 1838 door den Heer JOHANNES DE POORTER aangekocht.

Het gehucht Overakker telt 29 huizen.

Het buitengoed Vrede-en-Rust, beslaat eene oppervlakte van 7 bund. 93 v. r. 50 v. ell., en wordt in eigendom bezeten door Mevrouw ALIDA JOHANNA GÜEDING, echtgenoot van den Heer JOHANNES LIESBERG.

Het gehucht Ulvenhout ligt niet $\frac{1}{4}$ uur, maar $\frac{1}{2}$ uur van het dorp Ginniken.

Bl. 198. De hoeve Wuestenberg zoude, volgens eene gevonden aantekening, haren naam ontleend hebben van JOHANNES genaamd WUESTENBERGHE, natuurlijken zoon van DE LECK.

Bl. 245. Het dorp Sprundel telt 70 huizen.

De dorpschool wordt gemiddeld door een getal van 110 leerlingen bezocht.

maar
t.

lakte
be-
e van

van

reene

van

van

0

